

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Довідник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
КАФЕДРА АРХІВОЗНАВСТВА
ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

*Проблеми едиційної та камеральної археографії:
історія, теорія, методика
Спеціальний випуск*

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРИЇ УКРАЇНИ

ДОВІДНИК

Рекомендований
Міністерством освіти України
як навчальний посібник
для студентів вищих закладів освіти

КИЇВ 1998

У довіднику вміщені статті про основні наукові поняття, категорії і терміни історичного джерелознавства, про основні групи джерел історії українського народу, а також науково-біографічні довідки про вчених, що внесли вагомий вклад в теорію і практику джерелознавства.

Усім, хто цікавиться українською і зарубіжною історією, проблемами джерелознавства.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

доктор історичних наук, професор Варшавчик М.Я. (голова), доктор історичних наук Боряк Г.В., кандидат історичних наук, доцент Войцехівська І.Н., доктор історичних наук, професор Калакура Я.С. (заст. голови), кандидат історичних наук, доцент Павленко С.Ф., доктор історичних наук, професор Слюсаренко А.Г. член-кореспондент НАН України Сохань П.С.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

канд. іст. наук Боровський Я.Є., д-р іст. наук, проф. Варшавчик М.Я., канд. іст. наук, доц. Войцехівська І.Н., канд. іст. наук Ганжа О.І., канд. іст. наук Голобуцький П.В., д-р іст. наук Дмитрієнко М.Ф., д-р іст. наук проф. Дубровіна Л.А., канд. іст. наук, доц. Заяць А.Є., канд. іст. наук доц. Зубко А.М., канд. іст. наук, доц. Іваненко А.М., д-р іст. наук, проф. Калакура Я.С., д-р іст. наук, проф. Ковальський М.П., д-р іст. наук проф. Корольов Б.І., канд. іст. наук, доц. Котигоренко В.О., канд. іст. наук, доц. Ляхоцький В.П., канд. іст. наук, доц. Луценко Є.М., канд. іст. наук Маркітан Л.П., канд. іст. наук Матях В.М., канд. іст. наук ст. н. с. Матяш І.Б., д-р іст. наук, проф. Мельничук О.П., д-р іст. наук проф. Мицик Ю.Я., канд. іст. наук, доц. Павленко С.Ф., канд. іст. наук Палієнко М.Г., Пельц Д.І., канд. іст. наук, доц. Сорока Ю.М., канд. іст. наук, доц. Хоменко М.М., канд. іст. наук Шандра В.С., д-р іст. наук проф. Шморгун П.М., д-р іст. наук, проф. Щербак М.Г., Ясь О.В.

Підготовлено на комп'ютерному обладнанні,
наданому Інститутіві української археографії Фондом Катедр
Українознавства при Гарвардському університеті (США).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

5

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ, ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

9

ВИДАТНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ГРУПИ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

77

ДЖЕРЕЛОЗНАВЦІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

158

ПЕРЕДМОВА

В умовах утвердження незалежності України, входження її в світове співтовариство як самостійної, правової, демократичної держави зростає роль історичної науки, особливо тих її галузей, що закладають базу для правдивого і об'єктивного відтворення історії українського народу. Серед цих спеціальних галузей історичної науки важливе значення набуває історичне джерелознавство, що вивчає теорію історичних джерел і розробляє методи їх пошуку, опрацювання та одержання достовірної інформації про події, явища, процеси, персоналії. Від інтенсивної розробки проблем джерелознавства, опанування сучасними джерелознавчими методами значною мірою залежить процес інтеграції української історичної науки у світову.

Історичне джерелознавство в Україні має давню традицію. Його корені пов'язані з княжою добою, із зародженням літописання в Київській Русі, з літописанням Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав. Вже в "Повісті временних літ" у редакції Сильвестра знаходимо посилання на джерела і документи, зокрема, на міжнародні договори, промови князів. Українське історичне джерелознавство спирається на народні традиції правдивого зображення героїчної історії народу, возвеличування нескорених борців за волю, свободу і незалежність рідної землі. Історичними мотивами проникнута українська міфологія, народні пісні, думи, які разом з археологічними пам'ятками залишаються незамінним джерелом дослідження давньої історії нашого народу.

Староукраїнська традиція літописання дістала продовження і подальше збагачення в козацько-гетьманську добу. Козацько-старшинські літописи, хроніки базувалися на документальних та оповідних джерелах, започаткували критичне ставлення до неправдивих або сумнівних свідчень. На засадах перевірки об'єктивності джерел створювалися історичні праці О.Рігельмана, В.Полетики, Д.Бантиш-Каменського, Я.Маркевича, О.Бодяньського та ін..

Джерелознавство як окремий напрямок історичних знань в Україні сформувався в середині та другій половині XIX ст. і пов'язаний насамперед із заснуванням у Києві Археографічної комісії та діяльністю істориків університету Святого Володимира. В рамках російської історіографії історичні школи в Києві, Харкові, Одесі формували групи вчених, які плідно досліджували джерела з

історії України, закладаючи водночас фундамент національної джерелознавчої традиції. Найбільш визначною в цьому відношенні стала київська історична школа, представлена іменами В.Антоновича, М.Іванишева, О.Лазаревського, В.Іконникова, І.Каманіна та ін.. Вона увійшла в історію як школа документалістики, представники якої відповідально ставилися до пошуку, відбору, ідентифікації та наукової інтерпретації джерел, реконструкції на їх основі правдивої історії. На традиціях цієї школи під керівництвом В.Антоновича сформувався М.Грушевський і як історик, і як джерелознавець.

На західноукраїнських землях історичне джерелознавство підноситься у другій половині XIX ст. У рамках Наукового Товариства ім.Т.Шевченка групується творчий колектив дослідників джерел української історії, серед яких плідно працювали С.Шараневич, І.Франко, О.Барвінський та ін.. З приїздом до Львова М.Грушевського на базі НТШ сформувалася історична школа, яка розвинула традиції київської школи документалістики з більш вираженим українським національним забарвленням. Учні М.Грушевського С.Томашевський, М.Кордуба, І.Крип'якевич, В.Герасимчук та ін. розгорнули велику пошукову роботу в архівах Львова, Віденя, Варшави, Москви, Петербурга, Харкова для видання корпусу матеріалів з історії козаччини. З іменем М.Грушевського пов'язане започаткування багатотомного видання "Джерела до історії України-Русі", "Українського архіву" тощо.

Реальний шанс для подальшого розвитку національного джерелознавства відкрила Українська революція 1917-1921 рр., утворення Української Народної Республіки. Було засновано Українську Академію Наук, Національний архів, Національну бібліотеку, два українські університети. Захоплення влади більшовиками призвело до утвердження монополії комуністичної ідеології в історичній науці, партійно-класового підходу до відбору джерел та їх інтерпретації. Це призвело до обмеження дослідницьких можливостей використання всього комплексу джерел з історії України, але багатотомна джерелознавча традиція продовжувала втілюватися у працях М.Грушевського, О.Левицького, Д.Багалія, Д.Яворницького та ін. Попри всі ідеологічні спотворення, в радянські часи сформувалась численна група джерелознавців (В.Борщевський, М.Варшавчик, М.Ковальський, А.Санцевич, В.Стрельський, В.Котов, Ф.Шевченко та ін.), які чимало зробили для розвитку теоретичних засад джерелознавства, методики джерелознавчих досліджень, археографічної практики.

Феномен українського джерелознавства полягає в тому, що воно

увібрало багато цінного із джерелознавчих набутоків істориків української діаспори: Д.Дорошенка, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко, О.Пріцака, Т.Гунчака, Л.Винара та ін., які зберегли і примножили традиції київської школи документалістики, сприйняли засади європейського джерелознавства.

З відновленням незалежності України закладаються сприятливі умови як для збагачення джерельної бази історії України, очищення її від фальсифікацій, спотворень та ідеологічних нашарувань, так і для розвитку самого джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки. Серед актуальних проблем його подальшого розвитку на перше місце висуваються теоретико-методологічні проблеми джерелознавчих досліджень.

До числа першочергових джерелознавчих завдань належить поповнення джерельної бази української історії. Пріоритетним тут є два канали: перший стосується своєрідної ревізії наших власних джерел, насамперед Національного архівного фонду, включення в науковий обіг штучно приховуваних тоталітарним режимом документів і матеріалів, або спотворених джерел. Другий канал охоплює цілий комплекс заходів щодо виявлення і освоєння джерел з історії України, що зберігаються в архівах Австрії, Великобританії, Канади, Німеччини, Польщі, Росії, США, Туреччини, Угорщини, Швеції, ряду інших колишніх радянських республік.

З іншого боку, подальший розвиток джерелознавства неможливий без вирішення проблем, що мають теоретико-методологічний характер. Звільнення від стереотипів партійно-класового підходу до джерельної бази, розробка наукових методів джерелознавчого аналізу, пошук нових теоретико-методологічних підходів до джерел різних періодів української історії, в тому числі радянського періоду, заслуговують на пильну увагу з боку сучасних істориків-джерелознавців. Гарантом об'єктивності та правдивості висвітлення історичних подій є вивільнення істориків з-під ідеологічної закомплексованості, утвердження свободи наукового пошуку, забезпечення високого рівня професіоналізму.

Торкаючись актуальних проблем українського історичного джерелознавства, не можна обійти джерелознавчої термінології. Досі в більшості публікацій фігурують механічно запозичені з російської термінології аналоги, які, в свою чергу, є перекладом з іноземних мов і нерідко спотворюють їх первісне значення. Цілком очевидно, що це призводить до появи численних синонімів, термінологічної невизначеності та плутанини.

На порядку денному є створення національних підручників з історичного джерелознавства та інших галузей історичної науки.

Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету імені Тараса Шевченка виступила ініціатором написання таких підручників. Пропонований довідник з українського джерелознавства є одним з перших результатів цієї роботи.

У підготовці довідника, крім істориків Київського університету, взяли участь провідні джерелознавці - представники вузівської, академічної та архівознавчої науки України. Готуючи його, упорядники мали на меті вирішення декількох актуальних завдань: розробку на сучасному рівні питань джерелознавчої теорії, використання багатого досвіду, набутого вченими, зокрема істориками України, на протязі XIX-XX ст., спробу нової інтерпретації джерел з історії українського народу, вироблення української джерелознавчої термінології. Крім того, посібник певною мірою має заповнити той вакуум, що утворився останнім часом у виданні джерелознавчої навчально-довідкової літератури.

Довідник містить статті трьох напрямів, що утворюють три частини. Перша частина присвячена розгляду основних джерелознавчих понять, термінів і категорій у їх сучасному розумінні та в українській термінології, класифікаційних груп джерел. У другій частині подані статті про окремі визначні пам'ятки минулого українського народу та групи джерел з історії України. У третій частині подані довідки про вчених, які зробили вагомий внесок у залучення, вивчення і публікацію джерел з історії України, у розробку теорії та методики джерелознавства. Статті кожної частини розміщені в алфавітному порядку. Назви статей починаються з іменника у називному відмінку, наприклад, "База джерельна історичної науки", "Джерело історичне", "Опис Генеральний Малоросії 1765-1769 рр." тощо. Власні назви періодичних видань, окремих документальних та оповідних джерел залишені без змін, наприклад, "Український історичний журнал", "Про підсумки українізації", "Український П'ємонт" тощо.

Запропонований читачеві довідник є першою спробою створення профільного науково-довідкового видання з історичного джерелознавства. Редакційна колегія й автори свідомі того, що деякі визначення, особливо теоретичних понять джерелознавства носять дискусійний характер і, що довідник може охопити далеко не всі, навіть важливі джерела з історії України, як і вмістити відомості про всіх учених-джерелознавців, що цього заслуговують. Тому видавництво й авторський колектив, який працював над довідником, будуть вдячні за зауваження й побажання щодо його змісту і викладу.

Я.С.Калакура, С.Ф.Павленко

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ, ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

АВТОБІОГРАФІЇ – різновид писемних, документальних або оповідних джерел. Автобіографії є різновидом документальних джерел в тому випадку, коли вони є складовою частиною особистої справи, тобто є різновидом справочинних документів. Як різновид справочинних документів автобіографії мають певну форму, їх автори повинні чітко відповісти на конкретні питання: вказати точну дату народження, розкрити сімейний стан, рівень освіти, вказати місця попередньої роботи тощо. Автобіографії можуть відноситись до оповідних джерел, коли їх автори описують власне життя в довільній формі, як правило на замовлення літературних видань, або з власної ініціативи. Такі автобіографії містять цінні відомості не лише про основні дати та події життя, але й про погляди авторів, коло їх друзів, мету діяльності тощо. Автобіографії є також різновидом джерел особового походження.

Автобіографії є цінним джерелом з історії суспільно-політичного, культурного, наукового життя України XIX-XX ст. Серед відомих істориків слід назвати автобіографії М.О.Максимовича, М.І.Костомарова, М.Д.Драгоманова, Н.Д.Полонської-Василенко та інших.

С.Ф.Павленко

АНАЛИ (з лат. - літописи) - одна з форм історичних творів періоду античності та середньовіччя, в яких події описуються по роках. Окремі з них містять важливі відомості із стародавньої історії України. Найбільш відомі "Анали" Корнелія Тацита (бл. 55-120 рр.), у яких викладається римська історія від смерті Августа до смерті Нерона. Тацит розповідає про вторгнення роксоланів у римську провінцію Мезію бл. 70 р., а також про сарматів та венедеїв. Продовженням "Аналів" Тацита є праця Амміана Марцелліна (бл 300- бл. 400 рр.) "Діяння". В основі цього твору лежать писемні джерела, особисті спостереження та свідoctва очевидців. Дослідники підкреслюють значення відомостей Марцелліна про гунів. Анали римських істориків вплинули на розвиток літописання в Київській Русі.

С.Ф.Павленко

АРХЕОГРАФІЯ - спеціальна галузь історичної науки, яка займається вивченням історії публікацій історичних документів, розробкою теорії і методики їх видання. Серед трьох складових частин археографії (історичної, методичної) стрижневою є методична, яка охоплює такі проблеми, як методику вибору теми документальних публікацій, виявлення і відбору документів для друку, вибору і передачі тексту документів, їх класифікації та систематизації, складання до них науково-довідкового апарату. При роботі над текстами археографія використовує дані як своєї, так і багатьох інших наук, зокрема історії та спеціальних галузей історичної науки, філософії тощо.

Археографія має кілька різновидностей: польова археографія - пошук і вивчення документальних пам'яток у середовищі їхнього поширення (зв'язана з організацією археографічних експедицій з метою виявлення, обліку, збирання у населення письмових пам'яток), камеральна (або описова) - науковий опис документальних пам'яток у камеральних, тобто кабінетних, лабораторних умовах, едиційна - підготовка та видання документальних збірників, окремих пам'яток писемності відповідно до науково обґрунтованих та офіційно затверджених правил видання історичних документів.

Останнім часом в археографії почали виокремлюватися такі її різновидності, як археографія зарубіжних країн, науково-технічних документів, фотодокументів, перфолентних документів, звукозаписів тощо. Принципове значення має концептуальне оформлення сучасної української археографії, яка є своєрідним ключем до джерельної бази українознавства, історії України, методичною основою введення до наукового обігу документальної спадщини українського народу.

В Україні здавна існували міцні археографічні традиції. Велику роль в їх формуванні відіграли Тимчасова комісія для розбору давніх актів (Київська археографічна комісія), Наукове товариство ім. Тараса Шевченка у Львові, Археографічна комісія Академії Наук України, вчені України П.Куліш, М.Костомаров, М.Максимович, М.Іванишев, О.Левицький, В.Антонович, М.Грушевський та багато інших. Але до проголошення незалежності України частина археографічної спадщини українського народу розчинялася у археографічній спадщині Польщі, Росії та ін. країн. Відновлення наприкінці 80-х років Археографічної комісії АН України, створення у 1991 р. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України сприяли виокремленню і піднесенню української археографії. Археографія є навчальною дисципліною історичних факультетів, зокрема в Київському університеті

імені Тараса Шевченка, де читається і окремий курс "Українська археографія".

Завдяки зусиллям українських археографів, насамперед працівників Інституту української археографії та джерелознавства, розроблена струнка концепція археографічної роботи в Україні в сучасних умовах. Вона передбачає здійснення широкої програми опрацювання історичних джерел, розгортання активної едиційної діяльності. Вже зроблені перші кроки на цьому шляху: відновлено видання українського археографічного щорічника, почалася публікація раритетних праць видатних вчених та політичних діячів минулого, започаткований ряд нових серій археографічних видань, розгорнулася підготовка до створення науково обґрунтованих правил видання історичних документів. Велику допомогу - наукову, організаційну, матеріальну - українським археографам надає українська діаспора.

Б.І.Корольов, П.М.Шморгун

АРХІВОЗНАВСТВО - спеціальна галузь історичної науки, система інтегрованих знань про історію, теорію і практику архівної справи, її організаційно-правові та економічні засади, принципи формування і використання архівних фондів, технологію зберігання та реставрації документів. Сам термін "архівознавство" увібрав у себе два основних компоненти знань: про архіви і про ведення архівної справи. По мірі виокремлення архівної справи в окрему галузь державного і культурного життя формувались такі галузі знань як архівництво, архівістика, що мали задовольняти потреби самої архівної практики. На рубежі XIX-XX ст. в зв'язку з подальшою диференціацією наук і висуненням на чільне місце завдань розробки теорії і методики архівної справи, її історії в рамках історичної науки склалось архівознавство як спеціальна галузь знань. Цей термін повніше відбиває не лише прикладне, але й теоретико-методологічне призначення цієї галузі знань. У сучасних умовах архівознавство набуває статусу наукової системи і навчального предмету, що інтегрує різні знання з історії, теорії і практики архівного будівництва.

Архівознавство тісно пов'язане з джерелознавством, оскільки концентрує відомості про найважливіші групи джерел, зосереджених в архівних фондах, документальні ресурси на паперових та інших носіях, про зарубіжну україніку, методику використання матеріалів архівів. Україна має давню архівну традицію, витoki якої сягають у княжу добу Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав, свою національну архівознавчу школу, що

сформувалась у другій половині XIX ст. і пов'язана з діяльністю Київської археографічної комісії, Архіву давніх актів, Археографічної комісії Наукового товариства ім.Тараса Шевченка, Архівно-бібліотечним відділом Генерального секретаріату в справах освіти доби Центральної Ради. Вагомий вклад у розвиток українського архівознавства внесли М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, О.Левицький, М.Іванишев, М.Грушевський, О.Грушевський, Д.Дорошенко, М.Василенко, В.Модзалевський, Д.Багалій, М.Слабченко, В.Романовський, В.Веретенников, І.Крип'якевич, М.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, М.Тищенко та ін. Помітним явищем в українському архівознавстві стала книга В.Романовського "Нариси з архівознавства: історія архівної справи та принципи порядкування в архівах" (1927 р.), навчальний посібник "Архівознавство. Елементарний підручник" (1932 р.), наукові розвідки на сторінках часописів "Радянський архів", "Архіви України". У 1944 р. в рамках історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка засновано кафедру архівознавства та відділення істориків-архівістів (тепер кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки). Багато зробили для підготовки істориків-архівістів і розвитку архівознавчих досліджень Ф.Шевченко, В.Стрельський, А.Введенський, М.Варшавчик, С.Яковлев, В.Замлинський, О.Долинський, А.Іваненко та ін.

Рубіжним етапом у розвитку українського архівознавства стало відновлення державної незалежності України, демократизація архівної справи, ухвалення закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" (1993 р.), заснування Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства" (1994 р.), Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського, Інституту рукопису та архівознавства Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського. Українські архівознавчі інституції беруть дедалі активнішу участь у розробці актуальних науково-теоретичних та прикладних проблем архівної справи.

Я.С.Калакура, М.Г.Щербак

АРХІВИ (від давньогрецького архетон - приміщення, в якому засідає уряд, державні служби) - установи, або відділи в установах, організаціях, на підприємствах, що зберігають документальні матеріали.

Архіви виникли кілька тисячоліть тому. Вони були вже в Древньому Вавілоні, Єгипті, Греції і Римській імперії. На території

України перші архіви з'явилися у грецьких містах-колоніях - Ольвії, Тірі, Херсонесі та інших. У Київській Русі та Галицько-Волинській державі при князівських дворах разом з дорогоцінностями зберігали договори, збірники законів - "Руська правда", заповіти князів, перші рукописні книги - літописи. Але в результаті пожеж і воєн більшість оригіналів цих документів до нас не дійшли. Свої архіви мали монастирі та собори, у яких відкладались хроніки і літописи, частина з яких збереглася.

У період роздробленості в кожному князівстві виникали свої архіви. В середині XIV ст. Київщина, Чернігівщина, Поділля та Волинь увійшли до складу Великого князівства Литовського, де при князівській канцелярії був створений єдиний державний архів. Всі документи записувалися в актові книги, які склали Литовську метрику. Після прийняття Люблінської унії (1569 р.) українські землі опинилися під владою Речі Посполитої, а їх документи почали надходити до польського державного архіву - Коронної метрики.

З виникненням Запорозької Січі було започатковано створення архіву Коша Війська Запорозького. В період національно-визвольної війни українського народу (1648-1657 рр.) при полкових та Генеральній військовій канцеляріях діяли архіви, де зберігалися королівські та гетьманські універсали, царські грамоти, судові рішення та інші документи, які згодом послужили основою для створення в Києві у 1852 році Архіву древніх актів.

Перший з нині діючих архівів на території України було засновано у Львові у 1785 році. Серед документів, що там зберігаються, - "Хроніка" Б.Зиморовича, де згадується про існування архіву у цьому місті ще у XIV ст.

Документи з історії українських земель, що перебували у складі Російської імперії, зокрема, місцевих державних установ (звіти, рапорти, донесення, прохання) надходили до центральних та вищих органів влади - міністерств, Сенату, Синоду, царської канцелярії і нині зберігаються в архівах Москви та Санкт-Петербургу.

У середині XIX ст. розпочався важливий етап у розвитку архівної справи в Україні, пов'язаний зі створенням Київської археографічної комісії, а згодом губернських архівних комісій, які відіграли важливу роль у справі збирання і збереження архівних документів. У 1869 р. Харківське історико-філологічне товариство почало збирати документи ліквідованих царизмом установ Лівобережної України ХУП-ХУШ ст. Ці документи послужили основою для створення при Харківському університеті історичного архіву.

Українська Центральна Рада утворила при Генеральному секретаріаті у справах освіти Архівно-бібліотечний відділ на чолі з

О.Грушевським, який розробив основи державної політики УНР в архівній галузі, план створення національного архіву. У радянську добу було створено Єдиний державний архівний фонд, матеріали якого зберігалися в центральних, відомчих, обласних, міських та районних державних архівах.

24 грудня 1993 року Верховна Рада України прийняла закон "Про Національний архівний фонд і архівні установи", який регулює правові відносини, пов'язані з формуванням, обліком, зберіганням і використанням Національного архівного фонду та інші основні питання діяльності архівних установ. У законі відзначається, що Національний архівний фонд - це сукупність документів, незалежно від їх виду, місця створення і форм власності на них, що зберігаються на території України, відображають історію духовного і матеріального життя її народу та інших народів, мають наукову історико-культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані у порядку, передбаченому законом. До Національного архівного фонду належать також архівні документи, що зберігаються за межами України і відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну.

Нині в Україні діють 7 центральних державних архівів:

Центральний державний історичний архів України у Києві, де зберігаються документи з ХУ ст. до 1917 р.;

Центральний державний історичний архів України у Львові, що містить матеріали з ХІУ до 1939 р.;

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (документи, що виникли після 1917 р.);

Центральний державний архів громадських об'єднань України;

Центральний державний кінофотофоноархів України;

Центральний державний науково-технічний архів України у Харкові;

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

У цих архівах зосереджена найцінніша частина Національного архівного фонду. Крім того, діють галузеві архіви з постійним складом матеріалів. Це - Центральний архів Міністерства оборони України, Архів Міністерства закордонних справ, Архів Міністерства внутрішніх справ, Державний Архів Служби безпеки України та інші. Всього в архівах України зберігається близько 50 млн. справ, об'єднаних у 187500 фондів. Архівні документи широко використовуються українськими та зарубіжними дослідниками.

Загальне керівництво архівною справою в нашій країні здійснює Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. Його

друкованим органом є журнал "Архіви України", який видається з 1947 року. Архівісти України підтримують контакти зі своїми колегами в зарубіжних країнах. З 1968 р. архівні установи України входять до створеної при ЮНЕСКО Міжнародної ради архівів. Представники нашої країни беруть участь у роботі міжнародних конгресів архівістів та "Круглих столів архівів" європейських країн.

М.Г.Шербак

АТРИБУЦІЯ ДЖЕРЕЛА - встановлення авторства джерела, коли історична пам'ятка взагалі не має прямого посилання на те, хто її створив, або стала відомою під набутим іменем - псевдонімом, чи є підробним документом з навмисно приписаним авторством. Атрибуція таких джерел здійснюється шляхом їх порівняльного аналізу з іншими творами імовірних авторів, через вивчення особливостей їхньої мови, літературного стилю, почерку, дослідження інших пам'яток, які могли б містити потрібні свідчення та ін.

Встановлення авторства допомагає встановити цінність джерела і вміщеної в ньому інформації. З'ясування місця автора в описуваних подіях дозволяє визначити витoki його (автора) обізнаності, поінформованості. Аналіз змісту джерела, здійснений з урахуванням власних рис і якостей його створювача, дає змогу точніше оцінити міру повноти і достовірності джерельної інформації, її функціональне призначення в "доджерельному" існуванні, зв'язок з близькими автору інтересами тих чи інших суспільних груп, відбиття в джерельній інформації суб'єктивних інтересів, власної зацікавленості і здатності автора відтворювати головний зміст і особливості фіксованих подій. Атрибуція історичних пам'яток є також способом здобуття даних про життя і діяльність тих, хто ці пам'ятки створював.

Специфічною є атрибуція джерел, які вийшли з державних установ, колегіальних органів політичних громадських організацій. Такі матеріали, як правило, створюються в результаті співпраці багатьох людей, хоча часто з'являються в світ за підписом особи, котра представляє відповідну структуру. Вивчення процесу підготовки колективних документів від моменту їх ініціювання до прийняття, з'ясування факту і міри участі окремих осіб у виробленні тексту і його оприлюднення є складовими наукового аналізу джерела. Таким чином, здобуваються важливі свідчення про конкретно-історичні умови появи відповідних пам'яток, про зміст і стиль діяльності тих чи інших осіб, колективів, установ, організацій.

В.О.Котигоренко

БАЗА ДЖЕРЕЛЬНА ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ - сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання. Включає в себе як продукт людської діяльності, так і ті, що існують незалежно від неї (природничі, географічні). Перші безпосередньо відбивають або втілюють діяльність людей в різні епохи. Це джерела різноманітних типів (з різними формами і системами кодування інформації), родів (стосовно джерел писемних), видів і різновидів з різним ступенем аутентичності (оригінали, списки, редакції, варіанти, копії, обляги та ін.), різних концентрації акумульованої інформації (реєстри, реєстри, сумаріуши та ін.), інтенсивності побутування та відображення (втілення) реальної дійсності (масові, немасові, унікальні та ін.), походження (колективне, особове). Розрізняються: первісна (початкова) джерельна база, яка формувалась в ході подій, що відображені в джерелах, реальна джерельна база, тобто та, яка ретельно збереглася й дійшла до нашого часу. Остання поділяється на актуалізовану, тобто історіографічно засвоєну різними способами: публікаціями, аналізом, цитуванням, посиленням, задуванням в науковому апараті, тощо, і потенційну джерельну базу, яка об'єктивно існує і може бути в перспективі виявленою і впровадженою до наукового обігу. Розширення актуалізованої джерельної бази йде шляхом як виявлення існуючих, але ще невідомих джерел, так і поповнення за рахунок нових джерел, що відкладаються в процесі людської діяльності.

М.П.Ковальський

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРИЧНА (від грецького біблію - книга, графо - пишу) - спеціальна історична дисципліна, галузь знань та науково-практичної діяльності, яка займається методикою і практикою виявлення, описання, відбору і систематизації історичної літератури та інформацією на основі загальних принципів бібліографічної роботи. Історична бібліографія створює необхідну підготовчу базу для історіографії та джерелознавства і одночасно спирається на них у процесі відбору, систематизації та інформації про зміст літератури. Бібліографію історичну розрізняють на загально-історичну, яка містить відомості про літературу з всесвітньої історії або історії якоїсь країни, бібліографію, присвячену окремим історичним періодам, тематичну бібліографію, яка відбиває літературу з окремих проблем або тем. В іншому аспекті в бібліографії виділяють ретроспективну, яка містить відомості про літературу, що вийшла до певного моменту, і поточну, яка періодично інформує читачів про нову історичну літературу. В залежності від завдань бібліографію ділять також на науково-допоміжну, тобто на

виявлення і систематизацію всього масиву нагромадженої наукою інформації, з чого, власне, починається серйозне наукове дослідження, і рекомендаційну, яка не вимагає вичерпних відомостей про наявну літературу, а обмежується неповними виданнями, потрібними головним чином у навчальних, популяризаторських та інших подібних цілях, або які дозволяють дослідникові ознайомитися лише з основними виданнями, щоб продовжити бібліографічну роботу самостійно. Невпинне нагромадження масиву друкованої інформації, зокрема в галузі історичних знань, загостило актуальність проблем бібліографічної евристики - теорії і методики пошуку друкованої інформації, Поряд з традиційними засобами виявлення, обліку, систематизації потрібних досліднику даних (каталоги, покажчики тощо) дедалі ширше застосовуються сучасні засоби з впровадженням новітньої комп'ютерної та іншої техніки. Бібліографічна евристика сформувалася в самостійну науково-допоміжну дисципліну.

Бібліографія історична виникла в Європі на початку ХУП ст., але помітного розвитку набула в ХУІІІ ст. в зв'язку з формуванням наукових історичних знань і мала в основному характер ретроспективної бібліографії. В українській історичній науці першою серйозною працею з бібліографії новітньої доби був складений М.Костомаровим "Бібліографічний покажчик нової української літератури" (К., 1883). У розвиток історичної бібліографії ХІХ - початку ХХ ст. значний внесок зробили М.Костомаров, І.Куліш, Б.Грінченко, В.Доманський, В.Іконников, О.Лазаревський, М.Павлик, І.Павловський, І.Франко та ін. У 1911 р. було створено Одеське бібліографічне товариство, яке мало своє періодичне видання - "Известия Одесского библиографического общества". Над бібліографією західноукраїнських видань успішно працював І.Левицький, який видав покажчики "Галицькор-руська бібліографія" (т. 1-2, Львів, 1888-1895) і "Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887-1900" (т. 1-3, Львів, 1909-11). При Науковому товаристві ім.Т.Шевченка у 1911 було створено Бібліографічну комісію, яка підготувала 5-томник "Матеріалів до української бібліографії". Деякі відомості про українську книгу подавалися і у працях російських і польських бібліографів. Програму розвитку національної бібліографічної справи та бібліографії започаткувала УНР, Архівно-бібліотечний відділ Генерального секретаріату у справах освіти. З утворенням Книжкової палати України (1922) розпочалася систематична робота по реєстрації усіх видів друкованих видань, які описуються у її періодичних органах "Літопис книг" (з 1924), "Літопис журнальних статей" (з 1936),

“Літопис газетних статей” (з 1937). Бібліографію з історії України ведуть Національна бібліотека ім.В.І.Вернадського НАН України, Державна історична бібліотека України, журнали “Пам’ять століть”, “Український історичний журнал” та ін.

П.М.Шморган

ГЕНЕАЛОГІЯ (від грецького генос - рід, походження, логос - слово, вчення) - спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження і зв'язки історичних осіб, родів і фамілій. Тісно пов'язана з джерелознавством і такими спеціальними дисциплінами як біографістика, геральдика, сфрагістика, емблематика, нумізMATика та ін. Генеалогія встановлює важливі дані, головним чином біографічного характеру, допомагає вивчити політичну історію, майнові, соціальні і правові відносини, ідеологію конкретної історичної епохи чи країни.

Генеалогія зароджується в античні часи, її окремі елементи можна знайти в найдавніших міфах і переказах. Найбільшого поширення набуває у добу середньовіччя, коли суспільне становище міцно пов'язується з походженням, родовитістю і успадкованими правами. Таблиці, родоводи, за якими встановлювалася ієрархія княжих родів, давали змогу виділити осіб, які володіли привілеями і займали відповідні державні посади. Родовід і генеалогічні таблиці княжих династій підкреслювали особливе значення і древність їхніх власників. Часто складалися легенди, що виводили царів і князів від великих історичних діячів минулого, навіть біблійних персонажів. Такі легенди обґрунтовувалися в літописах, хроніках, у публіцистичних пам'ятках. Українська знать виводила свої родоводи від князів Київської Русі, Данила Галицького, великих князів литовський, насамперед Гедиміна і Ольгерда. У ХУІ-ХУІІІ ст. українська шляхта створює велику кількість родословців та гербівників. Козацька старшина, що прагнула одержати права шляхти пов'язувалася зі шляхетськими родами або знаходила своїх протопластів (родоначальників) у героях Визвольної війни українського народу сер. ХУІІІ ст.

Генеалогічні джерела потребують особливо критичної оцінки, оскільки їх, як правило, створювали, щоб добитися певних привілеїв, При цьому найпоширенішою була практика приєднання своїх генеалогічних дерев до відомих родів знатних осіб.

Як наукова дисципліна генеалогія сформувалася на рубежі ХУІІІ-ХУІІІІІ ст. Великий внесок в дослідження генеалогії в Україні зробили М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, Д.Яворницький, Б.Барвинський, А.Дабіжа, М.Василенко, В.Горленко, П.Загоровсь-

кий, І.Каманін, В.Лукомський, П.Новицький, М.Стороженко, особливо О.Лазаревський та В.Модзалевський. В наш час дану проблематику активно розробляють Я.Дашкевич, П.Сохань, В.Чишко, Н.Яковленко та інші українські дослідники.

Ю.Я.Мицик

ГЕОГРАФІЯ ІСТОРИЧНА - спеціальна галузь історичної науки, яка розвивається на межі історичної та суміжних наук (географії, демографії та ін.) і вивчає історичні аспекти фізичної, економічної, політичної географії, географії населення певної країни або території у минулому, історію її географічних кордонів. Вона розкриває взаємодію природи та людини, вплив географічно-природного середовища на розвиток суспільства та зміни, які відбуваються в цьому середовищі внаслідок людської діяльності.

В галузях фізичної географії вивчає зміни місцевості або її окремих компонентів, демографії - розташування народів та племен, переміщення населення: чисельність його у окремих регіонах, його етнічний склад, економічної географії - зміни в розвитку продуктивних сил, землеволодінні та землекористуванні, розташування виробництва; ремесел, шляхів сполучення, міській інфраструктурі, економічних зв'язках, географії політичної - формування території держав, політичні кордони і їх переміщення, внутрішній адміністративний розподіл та зміни в ньому, географічних просторах, пов'язані з політичними подіями та ін.

Історична географія тісно пов'язана з джерелознавством, а її головними джерелами є писемні, в тому числі й географічні карти. Крім цих джерел історична географія використовує дані археології, антропології, природознавства, топоніміки які є джерелами специфічно історико-географічного ряду.

Найбільш давніми письмовими історичними джерелами з історичної географії України є "Опис Скіфії" вміщений в "Історії" Геродота (V ст. до н.е.), "Опис Європейської Сарматії" Клавдія Птолемея (II ст. до н.е.). Дуже цінним джерелом є "Повість временних літ" (XII ст.), Крім того багато цікавих даних з історичної географії України містять щоденник Ериха Лясоти (XV ст.), "Опис України" Боплана (XVI ст.), "Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.) графа П.О.Румянцева та інші. Величезний обсяг відомостей містять статистичні переписи населення, промисловості, сільського господарства, різні справочинні документи, актові джерела, щоденники, мемуари, літописи і т.ін.

Перші дослідження з питань історичної географії України з'явилися в другій половині XVIII ст. В них головна увага приділя-

лася землоспису України, побуту і звичаям її населення. Це твори П.Симоновського, С.Лукомського, В.Рубана, В.Григоровича-Барського, С.Зарульського та ін. Початок ХХ ст. у розвитку історичної географії в Україні знаменувався науковою діяльністю С.Рудницького, якого вважають одним із засновників української географії. Його твори передусім присвячені розгляду питань етнографії України, Історико-географічні дослідження західноукраїнських земель успішно проводив В.Кубійович, У ХХ ст. дослідники приділяють особливу увагу питанням економічної географії, проблемам демографії та ін. У 1919 р. вийшла праця В.Воблого з історичної економічної географії України. Питання освоєння та заселення окремих земель України розглянуті у працях А.Кримського, Д.Яворницького, Д.Багалія. Вивченню історичної географії окремих міст та території присвячені праці Г.Шапошникова, П.Клименка, І.Біска, М.Сумцова, краєзнавства України - П.Трутовського. У повоєнні часи вийшли дослідження Я.Ісаєвича, І.Гуржія, М.Котляра та ін.

А.М.Зубко

ГЕРАЛЬДИКА (від лат. геральд - оповісник) - спеціальна історична дисципліна, що вивчає герби як історичне джерело, Герб - символічний розпізнавально-правовий знак, який містить у собі особливі фігури або символічні зображення - емблеми, створені на підставі точно визначених правил і, який служить постійним розпізнавальним знаком окремих осіб, родів товариств або установ, міст, територіально-адміністративних утворень держав. Особливістю герба є його спадковість. Геральдика найтісніше пов'язана з генеалогією, сфрагістикою, біографістикою та ін.

Прототипами гербів були зображення племінних тотемів, майнових знаків, тамг, які з'явилися ще у первісні часи і відігравали роль знаків влади, релігійних символів і позначок власності. Герби як струнка символічно-знакова система виникли у Західній Європі у період хрестових походів XI-XIII ст. Через деякий час почали з'являтися герби окремих міст, країн та їх провінцій. У першій половині XIV ст. з'являється найдавніший гербівник ("Цюрихський"), а також перші письмові правила геральдики італійського юриста Бартало.

В Україні перші геральдичні знаки з'явилися дуже давно. Широко відомий тризуб князя Володимира Святославича часів Київської Русі - знак князівської влади і державний символ. Герби, створені за західноєвропейськими правилами, знаходимо в Україні в добу Литовсько-Польську. Великий пласт геральдичних пам'яток

дала Козацько-гетьманська доба української історії. Утворення гербів на Україні тривало і в умовах Австро-Угорської та Російської імперій XVIII - початку XX ст. Відродження національних геральдичних традицій пов'язане з періодом української революції 1917-1921 рр. Створювалися герби і в часи радянської влади. Новий герб має незалежна держава Україна.

У XVIII ст. в Україні вивченням української геральдики займалися Н.Максимович, Я.Маркевич та інші. У XIX ст. вивчення української геральдики займалися М.Максимович, Г.Мілорадович, відомий історик О.Лазаревський. Грунтовний "Малоросійський Гербовник" виданий у 1914 р. В.Лукомським та В.Модзалевським. У XX ст. питанням української геральдики займалися В.С.Драчук, В.В.Румянцева та інші вчені.

За допомогою даних геральдики можливо встановити історичні, культурні і економічні зв'язки між різними країнами, національні традиції, родовід історичних осіб, автентичність багатьох документів, їх приналежність окремим особам.

А.М.Іваненко

ГЕРМЕНЕВТИКА (від грецького герменевтикою - той, що роз'яснює, тлумачить) - тлумачення тексту джерела, необхідне для розуміння і осмислення його змісту. Мистецтво герменевтики (інтерпретації текстів) виникло в зв'язку з потребами трактування класичних античних та релігійних текстів. Як аналіз текстів герменевтика набула поширення в зв'язку з протестантським рухом і новою інтерпретацією Священного Писання. У XIX-XX ст. герменевтика сформувалася у філософське вчення про розуміння як методологічну основу гуманітарних наук. У джерелознавстві завдання герменевтики вбачають передусім у встановленні змісту понять, термінів, мовних зворотів, які за час, що минув після виникнення джерела, чи зовсім випали з ужитку, чи набули іншого значення. В більш широкому аспекті до завдань герменевтики відносять встановлення змісту згадуваних у джерелі подій, явищ, відомих сучасниками виникнення джерела, але не зрозумілих без спеціальної дослідницької роботи історика. Крім того, завданням герменевтики вважають встановлення справжнього змісту джерела у випадках, коли в ньому зустрічається приховування цього змісту, різні натяки, переносні значення слів і висловів, метафоричні звороти тощо. За допомогою герменевтики встановлюють справжній зміст окремих елементів джерела, так і його тексту в цілому.

Тексти різних видів джерел - законодавчих документів, актових матеріалів, оперативного листування, оповідних джерел та ін. -

потребують певних прийомів тлумачення, але основним принципом герменевтики, умовою виконання її завдань “вміщення” джерела у відповідну культурну епоху й сприйняття його як елемента певної культури, розгляд джерела в зв'язку з конкретно-історичними умовами його виникнення. Прибічники герменевтичної методології вважають головним для історики мистецтво “вжитися” в минуле, “пронятися почуттями” людей, дії яких він вивчає. Досвід говорить, що для всебічного наукового висвітлення минулого такого мистецтва замало, але й без урахуванням культурно-історичного контексту, в якому виникло джерело, його розуміння неможливо.

М.Я.Варшавчик

ДАТУВАННЯ ДЖЕРЕЛА - визначення часу створення джерела, якщо він невідомий. Необхідне для розуміння конкретно-історичних обставин появи джерела, оцінки вміщеної в ньому інформації, встановлення хронології явищ і подій, відомих з досліджуваного чи інших джерел. У датуванні створення пам'яток минулого важливу роль відіграють методи і конкретні дані спеціальних історичних дисциплін - геральдики, метрології, нумізматики, сфрагістики, хронології тощо. Гербові, реєстраційні та інші позначки на документах, поштові штемпелі на конвертах, особливості шрифту і паперу друкованих матеріалів - ці та подібні супутні щодо досліджуваного джерела характеристики можуть дати досить точно або хоча б приблизне уявлення про час його появи. Його можна встановити також за іншими джерелами, які мають власну дату і містять інформацію про джерело, яке вивчається. З'ясування дати створення історичної пам'ятки можливе й на основі вивчення її змісту - шляхом співставлення у часі відображуваних цією пам'яткою подій з іншими подіями, хронологічні виміри яких відомі.

В.О.Котигоренко

ДЕМОГРАФІЯ ІСТОРИЧНА (від грецького демос - народ) - галузь історичних знань, що вивчає історію народонаселення і демографічних відносин на різних етапах розвитку суспільства.

Термін, що походив від грецьких слів “демос” - народ і “графо” - пишу, вперше застосував у 1885 р. французький природознавець та математик А.Гійяр. Поняття “історична демографія” з'явилося у наукових працях наприкінці XIX ст. Предметом вивчення історичної демографії є питання заселення, міграції, зміни чисельності, динаміка росту чи спаду, професійної, соціальної та ін. структури населення, тобто економічні, політичні та культурно-побутові

процеси в демографічній сфері. Поява історичної демографії як самостійної галузі знань була викликана необхідністю дослідження історичних, соціальних аспектів демографічних змін, наукового аналізу історичного досвіду розвитку та змін народонаселення.

Основними джерелами вивчення демографії є матеріали переписів населення, статистична документація, матеріали соціально-економічного планування, розрахунки щодо динаміки розвитку продуктивних сил і т.ін. В історико-демографічних дослідженнях широко використовуються методи різних наук: статистики, психології, економіки, соціології, історії та ін., що привело до виділення ряду наукових напрямів - економічної, етнічної, воєнної, історичної демографії.

*І.Н.Войцехівська,
Ю.М.Сорока*

ДЖЕРЕЛА АКТОВІ - вид документальних джерел, у яких у певній юридичній формі фіксуються угоди, договори, як економічні, так і політичні, між приватними особами, особами та державою, державами, державою та церквою, церквами. У широкому значенні під актовими документами розуміють всі офіційні документи, що мають юридичну, правову основу, такі як законодавчі акти, розпорядження верховної влади та центральних установ, ділова документація тощо.

Актіві джерела пройшли складну еволюцію. У княжу добу, коли велику роль відігравало звичаєве право, письмові акти не дістали широкого поширення. Певний розвиток одержали акти зовнішньополітичний зносин, наприклад, договори Київських князів з Візантією, а також княжі розпорядження у вигляді різноманітних статутів (уставів), заповітів. Відсутність чіткого розмежування між державним та приватним правом, породило значну кількість документів, які не тільки формували певні стосунки у приватних питаннях, але й створювали правові норми.

Вивчення складу та особливостей актового матеріалу дозволяє простежити розвиток правової системи. Вони є важливим джерелом для вивчення політичної та соціально-економічної історії держави, історії церкви.

Акти класифікуються за певними ознаками. За формальною ознакою акти поділяють на публічно-правові, законодавчі акти і акти органів державного управління та приватноправові (тобто акти окремих осіб). Крім того акти класифікують за їх місцем у суспільному житті та значенням у вивченні явищ суспільного розвитку. За цією ознакою виділяють акти, що характеризують певні суспільні

процеси та інститути: суспільно-економічний розвиток, державне управління, суд, церковне право, зовнішню політику.

Актові джерела є об'єктом дослідження спеціальної історичної дисципліни - дипломатика.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА ВЕРБАЛЬНІ - тип джерел, в яких інформація зафіксована у словесній формі, тобто передається словом. Виникають вони одночасно з появою мови в первісні часи. Проте сучасна наука неспроможна зараз встановити як саме розмовляли люди в епоху неоліту. Найдавнішими серед вербальних джерел є джерела лінгвістичні або пам'ятники мови - омоніми, топоніми, астроніми, зооніми та ін. Вони містять надзвичайно цінну інформацію з історії тих періодів минулого, зокрема історії України, які ще недостатньо вивчені істориками. Лінгвістичні джерела дозволяють доповнити та уточнити відомості інших джерел - речових, зображальних. Інша значна група вербальних джерел - джерела усні, які виникли задовго до писемних і складають значний масив джерельної бази історії України. Наступна група вербальних джерел - джерела писемні, що зберігають інформацію про всі аспекти людської діяльності в минулому. До вербальних джерел можна віднести й частину фонозаписів, які мають словесну форму. Вербальні джерела - органічна складова частина джерельної бази історії України.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА ДОКУМЕНТАЛЬНІ - рід писемних джерел, що утворився в процесі діяльності різноманітних державних, громадських, приватних установ, підприємств, організацій тощо. Документальні джерела носять офіційний, діловий характер і містять велику фактичну інформацію про всі сторони життя людського суспільства. З розвитком суспільних відносин зростала їх кількість, урізноманітнювався зміст, вдосконалювалися форми, зокрема закріплювалися усталені формуляри певних їх видів.

Існують різні схеми класифікації документів. За службовим призначенням вони поділяються на нормативні (від державних законодавчих актів до організаційно-розпорядчої документації установ, підприємств, організацій) та виконавчі (від підсумкових та оперативних звітних документів до оперативного листування), на документи колективного і особового походження, за видами - на акти, справочинні документи, статистичні, фінансово-розрахункові, судово-слідчі, дипломатичні, військові та інші. Кожний вид доку-

ментів має свої різновиди. Серед документів виділяють оригінали, копії, відпуски (копії, які залишаються у відправника). Значний інтерес можуть становити підготовчі матеріали до створення документів (проекти, чернетки, редакції та ін.), які дають можливість простежити історію їх створення, мотиви виникнення, різні позиції людей в питаннях, що відбиті в документах, авторство тощо. Розрізняють також документи первісні і зведені, перші, як правило, відбивають події більш адекватно, другі, можуть свідчити про події з більшою різнобічністю, але поступаються першим в компетентності й повноті інформації.

Документальні джерела є незамінним матеріалом для вивчення політичної та соціально-економічної історії України, починаючи з договорів давньоруських князів з греками та "Руської правди" Ярослава Володимировича (XI ст.). До нас дійшли грамоти галицько-волинських князів, документи князівства Литовського, гетьманів Запорозької Січі і Гетьманщини, Польщі, Російської імперії, Української Народної Республіки, що мають велике значення для вивчення вітчизняної історії. Сучасні історики мають змогу вивчати документи, що зберігалися в закритих фондах - документи Центральної Ради, українського руху опору, карних органів радянської влади тощо. Це сприятиме ґрунтовному дослідженню усіх періодів історії України.

*С.Ф.Павленко,
Ю.М.Сорока*

ДЖЕРЕЛА ЗОБРАЖАЛЬНІ - тип історичних джерел, в яких інформація зафіксована у вигляді зображення. Перші зображальні джерела виникають в епоху палеоліту у вигляді наскельних малюнків у печерах та гротах - місця перебування первісних людей. З цієї епохи збереглися найдавніші скульптурні та графічні зображення, які дозволяють простежити розвиток духовної культури - світогляду, вірувань, обрядів, смаків первісної людини. На території сучасної України відомі знахідки з Мізина на Чернігівщині та Межиріччя на Канівщині: розмальовані червоною охрою кістки мамута, браслети з меандровим орнаментом, фігурки жінок. В Медиріччі знайдено перший у Європі малюнок на кістці з зображенням поселення, який деякі вчені вважають пейзажем, або першим відомим картографічним джерелом. Наскельні малюнки відомі на узбережжі Азовського моря, поблизу с.Терпінне: зображення птахів, звірів, лінійно-геометричні орнаменти.

З розвитком матеріальної та духовної культури зображальні джерела зазнали великих змін. Проте основні прийоми їх створення

залишалися традиційними. Мистецтвознавці за способом створення розрізняють живопис, графіку, скульптуру та твори прикладного мистецтва. До зображальних джерел умовно можна віднести архітектурні пам'ятки в тому випадку, коли вони є органічною єдністю архітектури, скульптури, живопису тощо.

Зображальні джерела містять інформацію двоякого ряду: виступають як оповідні джерела, автори яких своє бачення подій, явищ, осіб передають у формі зображень (наприклад, портретний живопис, замальовки подій, пам'яток мистецтва, природи тощо), самим добром сюжетів, ідейним ракурсом, зображення передають певні суспільні настрої, більш або менш характерну для свого часу ідеологію, слугують джерелами з історії духовної культури в цілому. До сучасних різновидів зображальних джерел належать ті, що були створені за допомогою технічних приладів - фотоапарату, кіно-, відеокамери.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА ІСТОРІОГРАФІЧНІ - група джерел, які відбивають історіографічні факти, тобто факти з історії історичної науки, й дають можливість вивчити суспільні умови розвитку історичної науки, процес збагачення історичних знань, місце історичної науки в суспільному житті, зокрема у формуванні історичної свідомості людей. Як і історичні джерела взагалі, історіографічні джерела являють собою об'єктивно-суб'єктивні феномени: вони відбивають об'єктивний процес розвитку історичної науки, збагачення історичного знання й суб'єктивні погляди істориків-авторів історичних праць. Взяті в сукупності історіографічні джерела відбивають історико-науковий процес в його повноті, суперечливості й складності.

Універсальну схему класифікації історіографічних джерел виробити неможливо: вони різні для кожного етапу розвитку історичної науки - від міфів до сучасних праць, виконаних із застосуванням найдосконалішої техніки. Але користуючись виробленим у джерелознавстві видовим принципом класифікації, можна виділити основні їх групи: міфи, легенди, перекази, аннали, літописи, хроніки, узагальнюючі історичні праці, монографічні дослідження, науково-популярна й учбова література, джерельні публікації тією своєю стороною, якою вони відбивають певний рівень розвитку наукових історичних знань, матеріали наукових конференцій, з'їздів, симпозіумів тощо, критико-бібліографічна література, матеріали, що відображають творчий шлях і досвід відомий учених, документи, що відбивають організаційну сторону

розвитку історичної науки та ін. До історіографічних джерел з ряду проблем можна віднести публіцистику як первісне відображення й узагальнення явищ історичної науки. Для вивчення історіографічного процесу в певні епохи доводиться залучати політичні та ідеологічні документи, яка справляла вплив на історичну науку, нерідко нав'язували їй зідеологізовані схеми, й визначали напрями й характер історичних досліджень.

Кожний вид історіографічних джерел несе своє пізнавальне навантаження. Для періоду з XVIII ст., коли, власне, історичні знання перетворилися в науку, особливу роль як історіографічні джерела виконують монографії. В них знаходять найбільш безпосереднє й глибоке відбиття шлях розвитку історичної науки від розв'язання однієї пізнавальної проблеми до розв'язання іншої. Саме на основі монографічних розробок (книг, статей) створюються повноцінні узагальнюючі праці, навчальні посібники, інші література. Разом з тим, стан історичної науки на певний період її розвитку, її місце в суспільному житті можна простежити лише по історіографічних джерелах, взятих у сукупності.

М.Я.Варшавчик

ДЖЕРЕЛА КАРТОГРАФІЧНІ - вид зображальних джерел, що представляють умовні зображення на папері чи іншому матеріалі різноманітних природних, географічних, політичних та соціально-економічних явищ. Зображення на картах - це особливий вид моделювання дійсних реальних явищ, що передає їх кількісні та якісні характеристики, структуру, взаємозв'язки та динаміку. Карти дозволяють вести одночасовий огляд простору у будь-яких межах - від невеликої ділянки місцевості до поверхні Землі в цілому, створюють просторовий образ відображуваних явищ, інколи містять їх кількісні характеристики, дозволяють визначити координати, довжину, ширину, площу, висоту та обсяг зображуваних об'єктів, демонструють їхню єдність, взаємозв'язки, особливості і закономірності розміщення.

В Україні відкладалося багато змістових картографічних джерел. Певтінгерова таблиця - римська шляхова карта, створена у IV ст., першою занотувала назви народів, що населяли давню Україну. Друковані західноєвропейські карти XV-XVI ст. зберегли інформацію про Україну, запозичену з праць К.Птолемея, Н.Кузанського, А.Віда та ін. Західноукраїнські землі добре відображені на польській карті В.Гродецького. У XVII ст. карти України створювались вже на підставі топографічних вимірів. Це пам'ятки

картографії Н.Радзівіла, Т.Маковського, Г.Боплана. У Московській державі ХУП ст. була створена карта "Чертеж украинским и черкасским городам от Москви до Крима". Цікава пам'ятка картографії - атлас ріки Дона з картами Чорного та Азовського морів К.Круйса, видана у 1703 р. У ХУШ-ХІХ ст. українські землі окреслюються на картах Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Прусії, Туреччини та ін. країн. Детально зображена Україна в атласах І.К.Кирилова (1734) та А.М.Вільбрехта (1792). Великий внесок у картографію України зробили військові картографи ХІХ-ХХ ст. Історичні та географічні карти України постійно створюються і в наш час. Вони є цінним джерелом з історичної географії України, одним із основних різновидів історичних джерел.

А.М.Зубко

ДЖЕРЕЛА КІНОФОТОВІДЕОДОКУМЕНТАЛЬНІ - особливий різновид сучасних зображальних джерел, представлених фотографіями, кінофільмами, відеозаписами. Особливість двох останніх полягає в тому, що зображальна інформація супроводжується звуковою або писемною. Фотографія була винайдена понад півтора століття тому, кінозйомці вже вік, відеозапис - дітище середини і другої половини ХХ ст.

Специфіка кінофотодокументів як історичного джерела полягає в тому, що кожна хронікальна фото- чи кінозйомка свідок свого часу, документ, який відбиває певне явище, подію або її момент (фотографія) або динаміку її розвитку (кінозйомка, відеозапис) у формі живого, безпосереднього зліпку. Кінофотодокументи на відміну від писемних та інших джерел дають можливість досліднику побачити історичну дійсність, тобто зорозово перенестися у минуле, стати його свідком. Кінокадри і фотографії залишаються німими, поки вони не мають письмового або звукового супроводу. Це свідчить про нерозривність зображального ряду і пояснювальної легенди в архівознавчому сенсі цього слова. Інша справа - відеозапис. Тут часто поєднані зображальний і звуковий ряд події. Це, так би мовити, консервована дійсність у повному її обсязі.

У кінофотовідеодокументах слід розрізняти такі: фотографія, віддрукована на позитивному матеріалі й атрибутована відповідним текстовим супроводом - закінчений документ, у кіно - це план, тобто фрагмент безперервної зйомки від включення до виключення камери або від склейки до склейки, у відеозапису - уривок від одного до іншого монтажного стику. Тому кінофільм або кіножурнал, відеорепортаж або відеофільм є збірником документів.

Загальні принципи критики історичних джерел застосовуються і до кінофотовідеодокументів. Але тут є свої особливості. У документальному сюжеті чи кінофільмі звертають увагу на окремі плани як одиницю історичної інформації, теж саме стосується і відеозапису. У документальному кіно- чи відеофільму слід відокремлювати зображальний ряд від супутнього коментаря.

Одна з найважливіших проблем критики кінофотодокументів - визначення місця, часу, об'єктів зйомки, соціального статусу і прізвищ осіб, що зображені на плівці принаймі крупно. Якщо легенда кінофотодокументів викликає сумнів, необхідно співставити її з іншими джерелами.

Авторство фотографії, якщо воно не зазначене, як правило, залишається невідомим. Авторство кіно- і відеострічок визначається установою, яка організувала зйомку, і особами (редактор, режисер, оператор і т.д.).

Л.П.Маркітан

ДЖЕРЕЛА ЛІНГВІСТИЧНІ - один із видів вербальних джерел, пам'ятки мови. Вони виникають у процесі розвитку мови, задовго по появи писемності і відображають формування етносів, їх спільні та відмінні риси, історію взаємодії та взаємовпливів народів у різні історичні епохи. Лінгвістичні джерела містять важливі відомості про розвиток суспільно-економічних відносин, політичного життя, формування народних уявлень, звичаїв, обрядів, забобонів тощо.

Розрізняють декілька значних груп лінгвістичних джерел. Це перш за все різноманітні назви предметів, природних, географічних об'єктів, небесних тіл тощо, а також власні імена, прізвища та ін. Дослідженням цього комплексу лінгвістичний джерел займаються численні розділи історичної та філологічної ономастики. Поширеною є класифікація лінгвістичний джерел за мовною ознакою. Дослідження слів іншомовного походження в українській мові дозволяє простежити взаємини українського народу із сусідніми народами.

Надзвичайно актуальною проблемою сучасного джерелознавства є пошук, виявлення та повернення до сучасної української мови пам'яток вітчизняної офіційної, дипломатичної, економічної, юридичної, наукової (у різних галузях), військової, справочинної та інших різновидів лексики, що застосовуються в різних сферах людської діяльності, в тому числі в побуті. При цьому необхідно вивчати як писемні джерела, що найбільше зберігають пам'ятки мови, так і живу українську мову різних регіонів України та діаспори, яка нерідко є носієм унікальних зразків автохтонних

термінів, назв, фразеологічних зворотів тощо. Результатом дослідження лінгвістичних джерел мають стати ґрунтовні з історії української мови праці, а також термінологічні словники. Лінгвістичні джерела заслуговують дедалі ширшого залучення до історичних досліджень.

А.М.Зубко

ДЖЕРЕЛА МАСОВІ - клас джерел, які характеризуються певною повторюваністю, типовістю і однорідністю вміщеної в них інформації. Наукове вивчення змісту масових джерел дозволяє виявити спільні риси різних реальних історичних явищ і тим самим виявити їх закономірність, об'єктивну зумовленість, типовість. До масових джерел належать справочинні, статистичні документи, періодична преса, інші різновиди писемних джерел. На відміну від масових джерел клас немасових, особливих джерел визначається такими рисами, як індивідуальність змісту, оригінальність інформації, цілісність відтворення кожним джерелом історичного факту (події, процесу) або його визначальних рис. Межа між масовими й немасовими джерелами є умовною: одне й те ж джерело може слугувати як особливим, унікальним для вивчення відображеного у ньому факту, так і одним серед подібних однотипних, масових джерел при вивченні масових явищ.¹

При аналізі змісту масових джерел історики часто застосовують кількісні, статистичні методи. Наявність усталеного формуляру полегшує таке вивчення але не є виключною особливістю масових джерел. Сучасні засоби формалізації інформації дозволяють обробляти з допомогою статистичних та кліометричних методів документи масового характеру зі схожим змістом, які не мають стандартного формуляру (наприклад, періодична преса, листівки, декларації, інші різновиди текстових документів тощо). Масові джерела підлягають як суспільному, так і вибірковому їх вивченню, тобто виділенню для аналізу з усієї генеральної сукупності джерел певної їх частини, яка є репрезентативною, тобто має ті ж характеристики, що й генеральна сукупність. Науково обґрунтована вибірка може здійснюватися за допомогою різних методик, або споживач результатів дослідження завжди має бути проінформований щодо того, яку саме методикю застосував дослідник. Метод вибірки дозволяє залучати великі масиви джерел, суцільне вивчення яких є фізично неможливим і недоцільним. Вивчення масових джерел дає можливість встановити типовість, ступінь поширеності історичних явищ, їхню закономірність, тенденції розвитку.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА ОПОВІДНІ - рід усних та писемних джерел, характерною особливістю яких є фіксація інформації у вигляді розповіді у довільній формі про події та явища суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного життя. Ставлення автора до відтворюваних ним подій, його світогляд, вплив на нього тогочасної дійсності є важливою інформацією оповідних джерел.

На відміну від документальних джерел, пов'язаних з державним і громадським життям, діяльністю офіційних осіб і установ, оповідні джерела є продуктом творчості людей. Вони виникають у найдавніші часи у вигляді творів усного епосу, міфів, легенд, казок, переказів, пісень, дум тощо. Усні оповідні джерела лягли в основу багатьох літературних та історичних творів, зокрема вона склали базу ранніх хронік, літописів, інших історичних творів. Усні оповідні джерела збирались та записувались етнографами, фольклористами, аматорами старовини. Вони є цінним джерелом з історії духовної культури.

Оповідні джерела надзвичайно різноманітні за змістом та формою. В епоху середньовіччя значного поширення набули твори релігійно-повчального змісту. Це перш за все книги Святого Письма, послання та повчання отців церкви, життя святих, проповіді, літургійні твори, полемічна література тощо. Для цього різновиду оповідних джерел характерне дотримання певних канонів, що вироблялися на протязі століть і дійшли до нашого часу. Їх вивченням займаються спеціальні богословські дисципліни - гомілетика, патристика; агіографія та інші.

Великий пласт інформації містять світські оповідні джерела, які поділяють на документально-публіцистичні, літературно-художні та мемуарні твори. Цей поділ є умовним, оскільки автори публіцистичних творів можуть не спиратися на документи, в той час, як у художніх та мемуарних творах нерідко використовуються документальні матеріали.

Оповідні джерела різноманітні за формою (жанром). У Київській Русі були поширені такі форми як повість, літопис, слово, похвала, плач, повчання тощо. Поступово, з розвитком писемності, книгодрукування, народжувались нові великі та малі форми оповідних джерел. Для документально-публіцистичних творів характерними є такі форми, як повість, послання, памфлет, трактат, стаття, коментар, замітка тощо. Художньо-літературні твори мають не лише прозору, але й поетичну форму. Серед них найбільш поширеними є повісті, романи, драматичні твори, оповідання, новели, поеми, гімни, вірші тощо. Мемуарні твори представлені спогадами, записками. До оповідних джерел відносять також особисті щоденники, записники, листи (епістолярії).

Оповідні джерела є цінним джерелом історії України. Вони відтворюють складні процеси формування українського етносу, його мови, літератури, національної самосвідомості, героїку визвольних змагань. Важливий внесок у вивчення оповідних джерел зробили літературне джерелознавство, літературознавство, текстологія.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ - це пам'ятки, авторами яких виступають окремі особи і які їм належать або належали. Вони створюються з службовою чи приватною метою. Їх інформаційна цінність полягає в тому, що вони не лише відображають ті чи інші явища суспільних відносин, але відбивають особисту позицію авторів, їх світогляд та бачення подій. Серед джерел особливого походження, створених із офіційною, службовою метою, виділяють особисті листи, що адресовані офіційним особам, державним діячам, установам, органам влади, громадським організаціям, періодичним виданням тощо. У ХУІІ-ХІХ ст. поширеним різновидом джерел особового походження були "Записки", в яких автори намагалися довести необхідність реформ, або вирішити якісь проблеми. Ці джерела за змістом близькі до публіцистики, оскільки їх автори нерідко розраховують на певний суспільний резонанс.

Різновидами джерел особового походження є мемуари (спогади, спомини), щоденники (діаріуші), автобіографії, епістолярії (особисті листи). Автори мемуарів та автобіографій, як правило, мають на меті публікацію в тій чи іншій формі своїх творів. Щоденники та епістолярії створюються для себе, або для дуже вузького кола читачів з найближчого оточення. Це викликає певні труднощі при дослідженні таких джерел, оскільки в них часто трапляються скорочення, замість імен вживаються ініціали або прізвиська, частина інформації подається у зашифрованому вигляді (особливо в часи політичних репресій). Різновидом джерел особового походження є подорожні записи, в яких автори діляться враженнями від подорожей в т.ч. і до інших країн з офіційною або приватною метою.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА ПИСЕМНІ - тип історичних джерел, визначальною ознакою яких є письмова фіксація інформації. Вони виникають у різних народів в різний час в залежності від виникнення та поширення писемності. На Україні одні з перших пам'яток писемності

з'явилися в Криму та Північному Причорномор'ї в грецьких містах-колоніях. В кінці УШ - на початку ІХ ст. на Україні поширилася глаголиця, а згодом кирилиця, що є основою сучасного українського алфавіту. На протязі ХІ-ХІІ ст. офіційною та літературною мовою була церковнослов'янська з використанням елементів української народної мов. В різні періоди на Україні були створені писемні джерела грецькою, латинською, польською, російською, вірменською, кримсько-татарською, німецькою, єврейською та іншими мовами.

Для систематизації писемних джерел використовується різноманітні класифікаційні ознаки. Перш за все їх поділяють на два роди - документальні та оповідні. Серед документальних джерел виділяють законодавчі акти, актові джерела, справочинні документи, статистичні матеріали. За формою писемні джерела групують на книги, брошури, грамоти, протоколи, анкети, звіти, бюлетені, розпорядження, укази, постанови тощо. За походженням виділяють документи вищих органів влади, державних установ, громадських організацій, політичних партій і рухів, підприємств, освітніх закладів, колективного та особового походження тощо. За способом створення розрізняють рукописні, машинописні, друківані джерела, а також оригінали, копії, підробки та фальсифікати.

Писемні джерела займають домінуюче місце у вивченні історії України, починаючи з творів античних авторів Геродота, Фукидіда, Страбона та ін. Проте особливого значення писемні джерела набувають в процесі дослідження історії середніх віків, нового та новітнього часу.

Писемні джерела є об'єктом дослідження багатьох історичних та філологічних наук. Дипломатика вивчає актові джерела, літописознавство - літописи, кодикологія - рукописні книги, документознавство - документальні джерела, епіграфіка - написи на твердих матеріалах (камені, дереві, металі, склі тощо). Ряд спеціальних історичних дисциплін розробляє методи пошуку, аналізу та використання писемних джерел - евристика, палеографія, археографія тощо.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА ПОВЕДІНКОВІ - тип джерел, в яких історична інформація зберігається у формі традиційних норм поведінки людей певної етнічної спільності в тих чи інших випадках життя. До поведінкових джерел належать традиції, звичаї, обряди: весільні, поховальні, календарні, побутові норми поведінки, забобони тощо. Поведінкові джерела зберігають дуже цінну інформацію етногенезу

українського народу з дохристиянських часів, елементи язичницьких вірувань та обрядів. Поведінкові джерела дуже тісно пов'язані з усними джерелами, оскільки народні обряди завжди супроводжуються співами, примовляннями, жартами тощо.

Поведінкові джерела вивчають етнографи, фольклористи, історики, психологи.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА РЕЧОВІ - тип історичних джерел, інформація в яких фіксується в предметній формі. Речові, в т.ч. археологічні, джерела складають вагомую частину джерельної бази історії України з найдавніших часів. Важко переоцінити їх значення при дослідженні таких складних проблем вітчизняної історії, як походження та розселення праукраїнських племен, формування української державності, ментальності, культури тощо.

За функціональним призначенням речові джерела умовно діляться на ряд класів: знаряддя праці, речі побуту, зброя, предмети прикладного мистецтва, монети, технічні засоби та пристосування, архітектурні споруди, їх залишки тощо. В новітні часи кількість речових джерел значно збільшилась внаслідок швидкого науково-технічного розвитку та зростання матеріальних потреб людини. Форма речових джерел залежить від призначення, матеріалу, з якого їх виготовлено, від естетичних смаків різних часів, від національних особливостей, умов існування певного етносу. Наприклад, зміна кліматичних та природних умов існування людини на території України на протязі тисячоліть суттєво впливала на форми житлових, адміністративних, господарських, культових споруд, на форми посуду, одягу, зброї, види їжі тощо.

Речові джерела можуть суттєво доповнювати, уточнювати, підтверджувати або спростовувати свідчення писемних джерел, вони містять об'єктивну інформацію. Завданням істориків є пошук наукових методів отримання цієї інформації, її інтерпретації та використання в історичних дослідженнях. В цьому значною мірою можуть допомогти методики інших гуманітарних, а також природничих наук.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА СПРАВОЧИННІ - вид документальних джерел, що створюється в процесі функціонування державних, суспільних, приватних установ та організацій і носить офіційний, діловий характер. Склад справочинних джерел змінюється в процесі історичного розвитку та залежить від структури, мети та завдань

діяльності тих чи інших суспільних інститутів. Справочинна документація складає один з найбільших по кількості та різноманітності вид історичних масових джерел.

Еволюція справочинних джерел в Україні має свої особливості, складна історична доля українського народу, його державності призвела до того, що історики повинні орієнтуватися в структурі та системі справочинства Київської Русі, Галицько-Волинського і Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Війська Запорозького, Козацько-Гетьманської держави, Австро-Угорської та Російської імперій, а також Чехії, Угорщини, Румунії, до складу яких в різні історичні періоди входили ті чи інші землі України. Свою специфіку мають справочинні документи різних форм української державності ХХ ст.: Української Народної Республіки, Української гетьманської держави, Української радянської республіки, незалежної України. Ці обставини в певній мірі ускладнюють вивчення справочинних джерел історії України. Проте, існують загально-прийняті ознаки, за якими можна класифікувати все справочинні документи. За походженням їх поділяють на документи державних, законодавчих і управлінських установ, органів судочинства, підприємств, банків, матеріали громадських організацій, політичних партій, судово-слідчі документи.

За змістом справочинні документи поділяються на організаційні, розпорядчі, звітні, фінансові, офіційне листування. За формою виділяють укази, універсали, облікові книги, протоколи, анкети, звіти, особисті справи, довідки, розпорядження тощо.

Справочинні джерела найбільш повно відбивають повсякденну діяльність різних установ і організацій, містять величезний цінний фактичний матеріал, що стосується усіх сфер суспільного життя - зовнішньої та внутрішньої політики, економіки, культури тощо.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА УСНІ - тип історичних джерел, інформація в якому зберігається у вигляді усної традиції та передається з покоління в покоління із уст в уста. Виникають усні джерела задовго до появи писемних, тому, разом з речовими (археологічними), зображальними та лінгвістичними джерелами, складають джерельну базу дослідження прадавньої історії українського народу.

За змістом усні джерела можна віднести до оповідних, тобто вони поділяються на міфологічні, фантастичні, історичні, героїчні, ліричні, побутові тощо. Поруч з поведінковими джерелами, усні джерела є невід'ємною частиною української обрядовості - кален-

дарної, святкової, весільної, поховальної тощо. За формою усні джерела поділяються на пісенні, поетичні та прозові. До них можна застосовувати жанрову класифікацію, прийняту у мистецтвознавстві. За жанрами усні джерела поділяють на епоси, билини, думи, слова (в період Київської Русі), легенди, перекази, пісні, казки, приказки, прислів'я, замовляння, загадки, анекдоти тощо.

Кожна епоха української історії залишила свій унікальний слід історичної пам'яті у вигляді усної народної творчості.

З початком літописання та розвитком давньоукраїнської літератури усні джерела починають використовувати літописці там, де писемні свідчення не збереглися. "Повість временних літ", "Слово о полку Ігоревім", інші літописні та літературні пам'ятки зберегли до нашого часу прадавні легенди та перекази, в яких відобразилися історичні уявлення українського народу, його поняття про добро та зло, його світосприйняття та волелюбство.

Усні джерела, в більшій або меншій мірі, постійно використовувалися українськими істориками, а, починаючи з ХІХ ст., вони стають об'єктом спеціального дослідження та збирання, перш за все етнографами та фольклористами. На сьогодні найбільш повно досліджені усні джерела у часів козаччини - козацькі легенди, думи, історичні пісні, які зберігають безцінні відомості про ставленні народу до своїх героїв та ворогів, про звичаї та побут козаків. Усні джерела видаються спеціальними збірками, що можуть мати як науковий, так і популярний характер.

С.Ф.Павленко

ДЖЕРЕЛА ФОНІЧНІ - окрема група звукових історичних джерел, носіями яких виступають фонограми, різного роду технічні звукозаписи текстів, музичних творів, інших звукових проявів, що створюються в процесі життєдіяльності людства (грамофонні платівки, магнітофонні стрічки, лазерні диски тощо). Розрізняють фонограми механічні, оптичні, магнітні, лазерні та ін. з моно- або стереофонічним записом.

Перший механічний (фонограф) звукозапис винашов 1878 р. Т.-Е.Едісон. На Україні звукозапис появився на початку ХХ ст.

Для фонодокументів характерні адекватність, безпосередність, відбиття явищ і подій. Якщо маємо нестудійний запис, він завжди тотожний у часі тому, що відбувається.

Фонодокументи мають особливу цінність, бо не можуть бути компенсовані жодними іншими джерелами. Вони дають звуковий портрет особи, чи то політичного діяча, чи діяча науки, культури, чи то звичайної людини.

Фонодокументи дають змогу судити про темперамент людини, її психологічний стан, культуру мови, часто відбивають і реакцію слухачів. Тому однією з особливостей вивчення фонодокументів є аналіз акустичного фону, який видіграє велику роль при визначенні достовірності і цінності цього джерела, суті його змісту. Слід відзначити, що унікальність фонодокументів полягає і у тому, що тут нібито оживають люди, які давно пішли з життя, звукозапис робить їх начебто нашими співрозмовниками, Маємо тут неповторну характеристику людини, її мовний портрет.

Головним виробником фонодокументів є засоби масової інформації, зокрема радіо і телебачення, а серійних - студій і фабрики звукозапису. Особливу увагу належить звертати на час та місце виникнення записів, їх призначення. Зауважимо, що фонодокументи найлегші для підробки. Імітація голосу, накладення шумів тощо при сучасній техніці не викликає жодних утруднень. Тому джерелознавча критика цих документів специфічна, трудомістка, скурпульозна, вона сама по собі може скласти наукову проблему.

Відзначимо, що фонозаписи тісно пов'язані з документальним кіно і відеозаписом, коли вони синхронні. Це є, з одного боку, поповненням фондів фонодокументів взагалі, з іншого - часто полегшує завдання критики, бо навіть у німій формі дає додаткову інформацію про подію, яка знайшла своє відбиття у окремому звуковому ряді. Вивчення фондокументів як історичного джерела ще знаходиться на початковому етапі і потребує пильної уваги, розробки відповідних методик дослідження.

Л.П.Маркітан

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРИЧНЕ - спеціальна галузь наукових історичних знань, наука про історичні джерела, теорію й практику їх використання в історичних дослідженнях. Предмет джерелознавства становлять закономірності утворення історичних джерел і відображення у них реального історичного процесу, принципи, методи й прийоми використання джерел в історичних дослідженнях.

Як система наукових знань, джерелознавство почало складатися в епоху Просвітництва, коли нагромаджені людством історичні знання набували характеру науки. З розвитком історичної науки, розширенням кола використовуваних нею джерел, розвивалося й удоконालювалося джерелознавство, приходило й утверджувалося розуміння критичного ставлення до джерел. Підхід до джерелознавства як до системи знань про історичне джерело дозволяє виявити його складну структуру. Джерелознавство передусім

включає в себе теоретичний розділ і джерелознавчу практику. Теорія джерелознавства - це сукупність систематизованих та перевірюваних практикою знань про його предмет, структуру й місце в історичній науці. Джерелознавча практика - це, по-перше, аналітично-інформаційне джерелознавство, завданням якого є спеціальне вивчення окремих джерел, або груп, класів з метою визначення їх інформативної цінності, значення для науки, по-друге, - це практичне використання джерел в конкретних історичних дослідженнях, тобто та робота, яку виконує кожний історик, опрацьовуючи певну проблему. В предметному плані в джерелознавстві можна виділити джерелознавство окремих історичних наук (наприклад, історії України), або історичних епох, в проблемному плані - джерелознавство окремих проблем науки. В малоструктурному аспекті (зовнішні зв'язки системи) визначаються як стосунки джерелознавства з іншими спеціальними галузями історичної науки, так і його місце в історичній науці. В субдисциплінарному "зрізі" розкривається співвідношення між джерелознавством як галуззю історичних знань й спеціальними історичними дисциплінами джерелознавчого циклу.

Як галузь історичної науки, джерелознавство спирається на загально-історичні теорію й методологію, сукупність вихідних принципів і методів історичної науки. Ці загальні принципи й методи на основі теорії й практики джерелознавства конкретизуються в регулятивні настанови при роботі з джерелами й реалізуються через прийоми й дослідницькі операції, що в сукупності складають методіку наукового опрацювання джерел. Методика належить до найсуттєвіших компонентів джерелознавства, а її розробки - до його найголовніших завдань.

Теорія та практика джерелознавства дають розуміння основних ступенів (етапів) роботи дослідника з джерелами: початковий етап - виявлення й добір джерел, в результаті чого формується джерельна база дослідження. Кожний ступінь опрацювання джерел потребує свого набору методичних прийомів, які базперервно вдосконалюються, зокрема за допомогою сучасних технічних засобів. Складання джерельної бази дослідження супроводжується класифікацією джерел, що спирається на загальну джерелознавчу класифікацію і враховує особливості досліджуваної теми. Найбільш загальним методом і кінцевим етапом роботи з джерелами є джерелознавча критика. Її завершальним завданням є отримання дослідником сукупності фактів як емпіричної основи дослідження. Традиційно критика ділилася на два розділи - зовнішню, предметом якої була форма й походження джерела, й внутрішню, що вивчала його зміст.

Перша вважалася підготовчою до другої, основної. Таке розуміння структури критики зараз поділяється не всіма вченими. Досвід показує, що вивчити форму й походження джерела у відриві від його змісту, як правило, неможливо. Але головне заперечення проти градієнтного розуміння критики полягає в тому, що й зовнішня й внутрішня критика не виходили за межі вивчення окремих джерел, які дають фрагментарні факти. Отримання ж необхідної сукупності фактів можливе лише на основі сукупності джерел.

Згідно з сучасною концепцією, джерелознавчу критику краще розглядати як таку, що складається з двох стадій: аналітичної, що має своїм об'єктом окремі джерела, й синтетичної - комплекси джерел. Перша має на меті отримання окремих фактів, друга - їхніх сукупностей.

Аналітична критика увібрала в себе багато завдань як внутрішньої, так і зовнішньої критики, збагативши їх новітнім досвідом науки. Не зупиняючись детально на цих завданнях відзначимо такі з них, як встановлення справжності джерела, його атрибуцію, датування, визначення типологічної приналежності, з'ясування спонукальних мотивів створення джерела, виявлення всіх питань історії тексту та виділення його основної редакції, тлумачення тексту джерела. Всі дослідницькі операції з джерелом мають на меті з'ясувати його достовірність й повноту, тобто об'єктивну наукову цінність для певного конкретного дослідження. Вже в ході аналітичної критики виявляються зв'язки між джерелами. Які відбивають об'єктивні (генетичні, структурні, трансформаційні) зв'язки між історичними явищами. Ці зв'язки служать основою побудови комплексів джерел як об'єкту синтетичної критики, в процесі якої виділені для аналізу окремі джерела з'єднуються в цілісну систему джерел, що несе у собі сукупність необхідних для узагальнень і висновків фактів. Звичайно, сукупність фактів вибудовується дослідником не лише за допомогою джерелознавчого синтезу, а й шляхом логічних операцій з окремими фактами, здобутими з відокремлених для аналізу джерел. Але саме синтетична критика джерел є тим етапом роботи дослідника, де джерелознавство зливається з подальшим історичним дослідженням.

Розвиток історичної науки ставить і перед джерелознавством нові завдання. Серед них - не тільки уточнення, але й перегляд понять і категорій, які однобічно трактувалися з позицій здогматизованого матеріалістичного розуміння історії, вивчення джерел з культурологічних позицій, які відбивають менталітет, духовне життя людей на різних ступенях цивілізації, розробка

методику об'єктивного використання джерел, які з різних причин не були раніше доступними для дослідників, створення банків даних для машинного читання і вдосконалення їх опрацювання і т.д.

М.Я.Варшавчик

ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНЕ - носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і суспільних відносин і відбиває той чи інший бік людської діяльності. В силу специфіки історичної науки джерело виступає незамінним носієм відомостей про минулу діяльність людей. В джерелознавстві теорія джерела посідає центральне місце. Вона розкриває його природу, суть, специфіку відображення в ньому дійсності, особливості вміщеної в ньому інформації, його пізнавальну функцію в історичних дослідженнях.

Принципове значення має визнання об'єктивності природи джерела. Джерела спеціально як такі не створюються, вони з'являються в реальному житті в зв'язку з потребами людей, призначаються для виконання певних службових функцій (громадських чи особистих). І лише потім, коли за ними починають вивчати історію, діяльність людей, яка в них відтворилася, тоді вони, власне, й стають історичними джерелами. Таким чином, джерело переживає наче два життя, має дві функції, дві форми - доджерельну й власне джерельну. Воно є не лише свідченням про історичні факти, а й саме є історичним фактом, історичним явищем свого часу. Й від того, що функції певного продукту людської діяльності змінилися, він став історичним джерелом, він не втратив своєї об'єктивної природи, чим і створює ґрунт для об'єктивного відтворення реальної дійсності. Звичайно, те, що джерело має об'єктивну природу, відбиває об'єктивну діяльність, не означає, що воно завжди відображає її об'єктивно, тобто створена ним картина завжди адекватна дійсності, співпадає з нею. І справа тут не лише у відносності знання людини, неможливістю охопити всі зв'язки й опосередкованості відображуваного явища, а й у можливості інколи ненавмисного, а інколи й умисного перекручення подій. Але навіть умисне спотворення істини не позбавляє джерела об'єктивності природи, бо й у такому випадку воно відбиває умови свого створення, включаючи й негожі часом наміри автора (особи чи колективу). Причому умови створення джерела, позиції авторів можуть становити основний науковий інтерес у джерелі. Та обставина, що джерела створюються людьми й несуть на собі печатку їхніх суб'єктивних поглядів, дає підставу не вульгаризувати концепцію об'єктивності джерела. Воно являє собою відбиття дійсності через свідомість, призму поглядів його автора, які впливають на його

зміст. У цьому плані джерело виступає як об'єктивно-суб'єктивний феномен.

Історичні джерела відображають або втілюють людську діяльність, а вона має суспільний характер і здійснюється у формі суспільних відносин. В процесі цих відносин, як їхній продукт, і створюються джерела. Більше того, саме суспільні відносини надають джерелу якісної визначеності і типової форми. З поступом цивілізації маса джерел невпинно зростає, виникають нові їхні типи й види. Це робить особливо актуальним завдання наукової класифікації джерел. З урізноманітненням людської діяльності й ускладненням суспільних відносин дедалі складнішим і відповідальнішим стає завдання історика через різні нашарування, пробитися до достовірних фактів, до відтворення історичної істини.

До якої б сфери суспільних відносин (матеріальних, духовних, синтетичних) не належав їхній продукт, він, щоб слугувати джерелом, повинен матеріалізуватися, тобто втілитися в певну матеріальну форму - речову, словесну (вербальну). Зображальну, поведінкову та ін. Інакше він не буде доступним для спостереження істориком (це стосується нематеріалізованих ідей, думок, невтілених намірів людей), не зможе стати об'єктом історичного вивчення.

Всі матеріалізовані об'єкти, які склалися в процесі людської діяльності, можуть слугувати джерелом її вивчення. Але не все те, що оповідає про минуле, може розглядатися як історичне джерело. Весь матеріал, яким володіє історик, можна розділити на літературу (джерела історіографічні) й власне джерела. Література містить здобуті наукою знання, саме вона побудована на джерелах. Джерела постачають історика нові факти, вони виникають в результаті безпосереднього спілкування людей (авторів джерел) у зображуваних ситуаціях. Інакше кажучи, якщо, через специфіку історичного пізнання, між суб'єктом-істориком і об'єктом вивчення стоїть інший об'єкт - автор джерела, який пропонує своє бачення подій замість самих подій, то автор джерела, який сам бере участь у подіях або спостерігає їх, відображає їх безпосередньо. У цьому розумінні й визначається така ознака, такий критерій джерела, як безпосередність відбиття реальності. Звичайно, і література (й наукова, і художня) теж може слугувати джерелом, але не для вивчення описаних подій, а лише для пізнання умов свого створення або сприйняття, вивчення діяльності автора, тобто тих сторін життя, які вона відбиває безпосередньо.

Значно підвищує інформативну віддачу джерел підхід до них з позицій сучасного вчення про соціальну інформацію, врахування

наявності в джерелах поліструктурної інформації. При системно-структурному підході виявляються інформаційна невичерпність джерела. Збагачення історичної науки новим фактичним матеріалом здійснюється як шляхом розширення масиву використовуваних джерел, так і вдосконаленням методів й прийомів видобування з них історичної інформації.

М.Я.Варшавчик

ДИПЛОМАТИКА - спеціальна історична дисципліна, яка вивчає походження, форму і зміст актових джерел (офіційних та приватних), методика їх опрацювання. Ряд науковців відносить до предмету її дослідження всі документальні джерела. Існує також думка, що дипломатика - наука формального аналізу, який застосовується до писемних джерел. Практична дипломатика виникла в епоху середньовіччя, передусім з метою встановлення справжності документів і вже у працях гуманістів XV-XVI ст., особливо Лоренцо Валлі (1407-1457) починає формуватися як окрема дисципліна. Цей процес закінчився у другій половині ХУП-на початку ХVІІІ ст., коли з'явилися дослідження Г.Конрінга, Д. Ван Папенброка і особливо Ж.Мабільйона (1633-1707). Дальший розвиток дипломатики у зарубіжній історіографії пов'язаний з іменами Т.Зіккеля та Ф.Фіккера (Австрія). В українській дипломатичі слід відзначити імена І.П.Крип'якевича, А.О.Введенського, Я.Р.Дашкевича, М.П.Ковальського та ін.

Традиційно дипломатика вивчала формуляр (комплекс клаузул) документів, у якому виділяють три частини, кожна з яких складається з кількох компонентів. 1. Початковий протокол - інвокація (богослов'я), інтитуляція (вказування особи, від якої виходить документ), інскрипція (позначення адресата), салютація (вітання). 2. Основна частина - аренга (преамбула), промультгація (публічне оголошення), нарація (переказ обставин справи), диспозиція (наказ), санкція (заборона порушувати волю видавця документу), короборація (відомість про знаки, що засвідчують документ). 3. Заключний протокол - датум (вказівка на місце й час видачі документу), апрекація (закінчення). Визначення загальних й особливих клаузул, послідовності їх поєднання дає змогу встановити типи формулярів, кожен з яких був приурочений до конкретного місця, часу, видавця. Велике значення має також вивчення походження різних типів формулярів, їх еволюцію. Дипломатика також допомагає встановленню справжності чи підробленості документів, доведенню вірогідності їхнього змісту.

Ю.А.Мицик

ДОСТОВІРНІСТЬ ДЖЕРЕЛА - якість джерела, яка засвідчує його вірогідність і відповідність змісту відображуваним реальним явищам. Ця відповідність не є тотожністю. Джерельне знання, як і будь-яке людське знання, є відносним. Воно не охоплює всієї багатоманітності властивостей і зв'язків реальної дійсності, є її абстрагованим відображенням. Фактична достовірність інформації джерела залежить від багатьох обставин: від можливостей автора джерела безпосередньо спостерігати події, від його компетентності, спроможності і бажання точно й неупереджено відобразити історичні реалії, від об'єктивності авторського погляду тощо. Крім того, джерело може містити цілком вірогідні свідчення щодо другорядних або навіть випадкових фактів, але не давати необхідної уяви про головний зміст, суттєві риси і особливості відображуваних явищ. Тому, визначаючи об'єктивну наукову цінність джерела, джерелознавча критика досліджує його достовірність у тісному зв'язку із з'ясуванням його повноти, шляхом порівняння з іншими джерелами тощо.

В.О.Котигоренко

ЕВРИСТИКА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА (від грецького еврика - я знайшов) - спеціальна історична дисципліна, що розробляє теорію і методику пошуку джерельної інформації. Почала складатися у наукову дисципліну в 60-70 роках ХХ ст., поряд з евристикою архівною та бібліографічною. Пошук джерельної інформації розглядається як комплексна проблема на стиці суміжних з джерелознавством галузей науки - архівознавством, бібліотекознавством, документознавством та інформатикою. Основне завдання джерелознавчої евристики полягає у виявленні та взятті на облік всього необхідного джерельного матеріалу, в доборі джерел і визначенні кола тих, що підлягають вивченню для отримання оптимального обсягу джерельної інформації.

Виявленню архівних і опублікованих джерел, а також літератури допомагають бібліографічні довідково-інформаційні покажчики, путівники, реферативні збірники, предметні та тематичні каталоги. Пошуку необхідних архівних джерел допомагає знання закономірностей і принципів відкладення й зберігання архівних матеріалів, а також система науково-довідкового апарату, яку складають путівники, покажчики, описи, каталоги та методичні посібники. Сучасний етап розвитку джерелознавчої евристики нерозривно пов'язаний з автоматизацією та комп'ютеризацією процесу пошуку і використання джерельної інформації. Створюються інформаційно-пошукові системи (ІПС) та банки машиночитаних даних з історії. Важливим кроком на шляху вдосконалення

історичних досліджень є запровадження в ряді країн персональних комп'ютерів і оптичних дискових систем, що дають дослідникові змогу в мінімальний термін отримати, зафіксувати й обробити джерельну інформацію.

М Г Палієнко

ЕПІГРАФІКА (від грецького епіграф - напис) - спеціальна історична дисципліна, що вивчає написи на твердих предметах: камені, метали, кераміці, як з точки зору техніки письма, так і змісту тексту. Дані її в історичній науці використовуються як джерело вивчення матеріальної та духовної культури, історії писемності, мистецтва, що загалом характеризує рівень розвитку суспільства. Як самостійна дисципліна відмежувалась від палеографії на початку нашого століття, хоча перші спроби вироблення її методики та предмету дослідження належать до ХУШ-ХІХ ст. Першими серед українських вчених досліджував давні єгипетські написи в 1727-1730 рр. В.Г.Барський. Розрізняють кілька видів епіграфічного матеріалу, що мають свою специфіку дослідження: написи на культових спорудах, побутових предметах, монетах та печатках, графіті на пам'ятках давньоукраїнської архітектури та ін. Крім цього весь епіграфічний матеріал поділяється за графічною і мовною ознакою, хронологічним принципом, що полегшує його класифікацію та систематизацію вивчення і залучення до наукових досліджень.

М Я.Варшавчик

ІНФОРМАЦІЯ ДЖЕРЕЛЬНА - сукупність наявних у джерелі типів інформації та стійких зв'язків між ними, які забезпечують його цілісність та здатність слугувати основою для отримання наукового фактичного знання. Складність і різнохарактерність інформації джерела найбільш повно розкривається при підході до нього з позицій сучасного вчення про соціальну інформацію. Розуміння того, що джерело перед тим, як стати власне таким, тобто об'єктом джерелознавчого дослідження, створювалося людьми з певною службовою метою й виконувало певні службові функції ("доджерело"), дозволяє розглядати його як ланку тих інформаційних процесів, що відбувалися в суспільстві у час його створення й доджерельного існування. Будучи в сфері соціальної інформації засобом інформаційного обміну, джерело дозволяє істориків встановити ступінь інформаційної оснащеності суспільства, колективу або особи, діяльність яких вивчається, отримати важливі дані про обсяг і характер соціальної інформації, якою керувалися люди в

своїй діяльності, зокрема при виробленні певних рішень, при тому чи іншому історичному виборі.

Джерело містить у собі різні шари інформації. Пояснюється це передусім тим, що джерело є об'єктивно-суб'єктивним феноменом, тобто воно відбиває певну об'єктивну реальність, але відбиває її через призму бачення реальності автором джерела. Джерело містить актуальну на погляд його автора інформацію, ту, яку він вводить відповідно до своєї мети, або ту, яка взагалі була йому доступною. Поряд із цією цілеспрямованою інформацією джерела, окресленими властивостями предмету відображення, які в ньому зафіксовані, в джерелі вільно чи невільно для автора відбиваються численні зв'язки цього предмету з іншими предметами. В силу цього джерело вміщує інформацію не лише про зображуваний предмет, а й про інші предмети (явища), які розкриваються в джерелі через їхні зв'язки з зображуваним прямо предметом. На цій підставі в джерелі розрізняються пряма й опосередкована інформація, виявлення опосередкованої інформації спрямовує історика на пошук джерел, в яких певні явища відбиті не опосередковано, а прямо. В тих же випадках, коли джерел з прямими свідченнями немає, коли такі джерела не створювалися, або не збереглися, опосередкована інформація набуває особливої цінності.

Об'єктивно-суб'єктивна природа джерела зумовлює наявність у ньому ще двох шарів інформації - навмисної (відкритої) й ненавмисної (латентної), тобто такої, що потрапила в джерело з наміру автора, й такої, що проникла туди поза його намірами. Перша - це те, що говорить автор прямо й вона ніби лежить на поверхні, але й вона, безперечно, потребує встановлення її достовірності і наукової цінності. Друга - це те, чому автор подає інформацію. Ця друга інформація може відбивати усвідомлені наміри автора, його концепцію (ідеологію), або неусвідомлені уявлення (ментальність, психологію), а значить відбивати позиції, погляди, уявлення, більш чи менш типові для свого часу. Така інформація, неодмінно присутня в джерелі, найбільш адекватно відбиває реальність і може становити інтерес для історика, якщо навіть автор джерела навмисно перекручує події, й навмисна інформація цінності собою не являє.

Будь-яке джерело, створене в час свого виникнення як відбиття реальних інформаційних процесів, несе в собі ту інформацію, яку навмисно, або й ненавмисно вклав у нього автор з певною метою. Але мета дослідника джерела не співпадає з метою його автора, дослідник не є учасником подій. Оскільки кожний продукт людської діяльності несе в собі певний обсяг інформації, яку прагне вилучати дослідник, першу прийнято називати потенційною, а ту,

яку дослідник уже здобув - актуалізованою інформацією. Власне, весь процес вивчення джерела є процес перетворення першої інформації на другу. Оскільки цілі створення джерела і його наукового використання не співпадають, а інколи й протилежні, оскільки автор джерела й дослідник можуть представляти різні історичні епохи, керуватися різними критеріями цінностей, завдання перетворення потенційної інформації на актуалізовану є одним із найскладніших у джерелознавстві.

Підхід до джерела як до ланки інформаційних процесів періоду його доджерельного існування, урахування наявності в джерелі різних шарів інформації й вилучення її є ефективним засобом підвищення інформаційної віддачі історичних джерел.

М.Я.Варшавчик

ІНФОРМАЦІЯ ПОЗАДЖЕРЕЛЬНА - сукупність знань у настанов, які використовуються істориком, впливають на його дослідження й не здобуваються ним безпосередньо з історичних джерел. Можна виділити три види позаджерельної інформації. Перший - ті відомості, які черпає історик із історичної літератури. Її основу складає джерельна інформація, але вже перероблена іншими дослідниками в наукові знання й у такій якості сприймається істориком. Використання такої позаджерельної інформації зумовлене внутрішніми закономірностями розвитку історичної науки, забезпечує її поступальний розвиток, нерідко позбавляє історика необхідності повторного вивчення вже опрацьованих попередниками джерел. Другий вид позаджерельної інформації - знання, надбані в інших науках. Інтегративний характер історичної науки, яка охоплює всі сфери людської діяльності, зумовлює звертання історика до результатів дослідження в галузях наук, які дають відомості про природні умови існування людського суспільства, стан економіки, науки, техніки, культури на різних ступенях його розвитку. Такі знання здобуваються в цих науках за допомогою властивих їм методів, і отримання їх самим істориком на основі історичних джерел і неможливе, й зайве. Третій вид позаджерельної інформації - сукупність настанов, які витікають із системи суспільних, зокрема, ідеологічних відносин часу, потреб суспільного розвитку, в яких живе й творить історик. Ці відносини свідомо, або й несвідомо впливають на історика, зокрема, на обрання проблеми дослідження, на оцінку залучених джерел. Разом з тим, відсутність ідеологічного і політичного диктату створює можливість об'єктивного, неупередженого ставлення до історичних джерел з вивіренних наукою теоретико-методологічних позицій і обраних для себе істориком.

Всі види позаджерельної інформації “беруть участь” у дослідженні на всіх його етапах: у постановці самої наукової проблеми та визначенні її актуальності, створенні емпіричної (фактографічної) основи дослідження, побудові історичної теорії.

М.Я.Варшавчик

ІСТОРИОГРАФІЯ - спеціальна галузь наукових знань, яка вивчає історію історичної науки. До другої половини ХІХ ст. історіографією називали саму історичну науку, а істориків - історіографами (таке вживання термінів зрідка зустрічається і тепер), але нині під історіографією розуміють саме ту галузь знань, яка вивчає розвиток історичної думки, збагачення наукових історичних знань, місце історичної науки в суспільному житті. Історіографія досить тісно пов'язана з джерелознавством, опирається на його здобутки, має свою джерельну базу, послуговується рядом однакових дослідницьких методів. В історіографії виділяють пов'язані між собою, але все ж різні розділи - теорію і практику. Теоретична історіографія - це сукупність логічно упорядкованих знань про закономірності розвитку історичної науки, зміст, структуру й завдання самої історіографії. Історіографічна практика - це, з одного боку, створення спеціальних історіографічних досліджень, а, з другого, практичне використання історіографічних підходів і методів в історичних дослідженнях.

В системі історіографії слід розрізняти загальну, предметну і проблему історіографію. Перша вивчає виникнення історичних знань, перетворення їх в науку, розвиток науки в зв'язку з суспільними потребами й пізнавальними законами: в загальній історіографії можна виділити напрям, який слід назвати порівняльною історіографією і який дозволяє побачити, чим відрізняються погляди людей на своє минуле за різних культурно-історичних умов, і генерувати ці погляди в єдиний процес осягнення всесвітньої історії. Предметна історіографія - це історіографія окремих регіонів, країн або окремих напрямів людської діяльності (історії культури, історії економічного життя, історії державності і т.п.). Проблема історіографія - це вивчення історії опрацювання певних проблем історичної науки, процесу поглиблення знань з певної теми, характеристика стану її розробленості, повноти, дослідженості. На проблемному рівні особливо чітко виступають науково-прикладні, практичні завдання історіографії. Їх вирішення й повинне служити обґрунтуванням доцільності розробки тієї чи іншої теми. Слід з'ясувати: які проблеми теми, на думку дослідника, розроблені з достатньою повнотою, і він може спертися на резуль-

тати праці своїх попередників, які проблеми ставилися, але, на ту ж думку; не знайшли повного вирішення, або навіть вирішені невірно й потребують нових відповідей, які проблеми зовсім в літературі не ставилися й потребують опрацювання, чим по можливості й має намір зайнятися дослідник.

При всіх особливостях різних рівнів історіографічного знання загальний зміст і загальні завдання історіографії залишаються спільними для них. Історіографія передбачає з'ясування соціальної основи історичних досліджень - суспільно-економічних, соціальних, національних, політичних, духовних, тобто культурно-історичних умов, які формують історичний інтерес, напрями, тенденції розвитку історичної думки, актуалізацію тієї чи іншої сторони історичного досвіду, стиль досліджень. Такий підхід дозволяє виявити зв'язок історичної науки з сучасністю (тобто з часом написання історичних праць), відділяючи при цьому догідливе пристосування історичних творів до кон'юктурних інтересів тих чи інших політичних сил від цілком природної відповідності історичної науки, як і всіх інших наук, об'єктивним потребам суспільного розвитку свого часу. Саме сучасність рішуче впливає на формування проблематики досліджень, яка передусім характеризує стан науки на певному етапі її розвитку. Проблематика історичної науки, при тому, що деякі проблеми згасають внаслідок втрати суспільно-історичного інтересу до них (інколи тимчасово), має стійку тенденцію до розширення. Це сприяє диференціації історичного знання, виділенню й відгалуженню в рамках єдиної історичної науки окремих наук і спеціальних галузей знань, обмежених певним набором проблем. Поряд з вивченням соціальних умов розвитку науки, в завдання історіографії входить аналіз дослідницьких методів, властивих певним етапам розвитку науки чи певним її напрямам, процесу поповнення джерельної бази історичних досліджень, удосконалення методів наукового використання джерел, розвитку джерелознавства, появи нових спеціальних історичних дисциплін. Історіографія включає в число своїх завдань вивчення організаційних форм існування науки. І все це не знімає дуже важливого завдання історіографії - вивчення внеску в науку, творчого шляху й дослідницького досвіду окремих учених або наукових колективів.

Всі названі загальні завдання історіографії підпорядковані головному в ній: вивченню процесу приростання наукових історичних знань, оцінці стану розвитку історичної науки та визначенню напрямів її дальшого розвитку. Виявляючи наявні здобутки науки, історіографія ставить їх на службу виробленню нового наукового

знання. Поряд із цим, вивчаючи історію історичної науки, історіографія з'ясовує, як історична наука в певні часи виконувала свою роль постачальника суспільству соціально-історичної інформації, необхідної йому для його життєдіяльності, як озброювала вона його досвідом історії, як здійснювала свою культурно-перетворюючу функцію.

Як наука історична, історіографія спирається на своє коло джерел, які безпосередньо відбивають процес розвитку історичної науки, її історію.

Звернення до історії історичної науки було проявом досить високого рівня зрілості. В Росії та Україні цей процес ішов услід за розробкою історіографічних проблем в Західній Європі. Питання історіографії історії України ("Малоросії") розглядалися в загальних працях з історії Росії (С.Соловйов, В.А.Ключевський). На початку ХХ ст. питання ґрунтовно розглядав В.Іконников. Сюжети історіографії історії України знайшли місце в працях В.Антоновича, М.Грушевського, М.Василенка, О.Єрименка. В 20-ті створюються ґрунтовні дослідження Д.Багалія, І.Крип'якевича, після другої світової війни - М.Марченка, Д.Коваленка, А.Санцевича, В.Дядиченка, Ф.Лося, В.Сарбея, колективні дослідження "Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади" (1973), "Историография истории Украинской ССР" (1986). Від української діаспори історіографічні дослідження провадили Д.Дорошенко, Б.Крупницький, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблин та ін.

М.Я.Варшавчик

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ - поділ всієї маси джерел на групи за певною, спільною для джерел кожної групи ознакою. Завдання класифікації як дослідницької процедури полягають у виробленні принципів самої класифікації, виявленні внутрішньо властивих джерелам специфічних ознак, зведенні джерел за цими ознаками в групи (класи). Це дозволяє виробляти спільні для джерел кожної групи методи й прийоми їх використання. Характерні й повторювані ознаки джерел відбивають закономірності їх утворення. На пізнання цих закономірностей і спирається наукова класифікація джерел.

При всій її необхідності класифікація джерел носить проміжний, службовий характер, дослідники вдаються до неї як до методу підвищення ефективності використання джерел. Через це в залежності від завдань дослідження ті або інші об'єктивні ознаки джерел можуть набувати пріоритетного характеру, тобто можливе вживання різних, за різними ознаками класифікаційних систем

(схем). При цьому утворюються різні за універсальністю й обсягом класифікаційні групи джерел.

Найбільш загальною є класифікація джерел за способом кодування (фіксування) інформації на різні типи: речові, зображальні, словесні (вербальні), які в свою чергу поділяються на писемні, усні, лінгвістичні, поведінкові. Однією з найстаріших класифікаційних схем є поділ джерел за ознакою їхньої близькості до відображуваної реальності на історичні залишки (рештки) й історичну традицію (оповідні, наративні джерела). Перші виникають у процесі подій, відбитих джерелами на цій, первісній стадії існування, вони ніби "брали участь" у подіях, були їхньою ланкою (речі, документи та ін.). Другі виникають на основі вражень, що відкладалися від подій у авторів джерел (мемуари, подорожні нотатки, газетні публікації та ін.). Перші, які стоять найближче до подій, вважаються більш достовірними. Проте звертання до цієї класифікаційної схеми потребує обережності: одне й те ж джерело щодо одних подій може виступити як оповідне, щодо інших - як їхні залишки. Джерела віддаються класифікації за походженням, причому й тут підстави для класифікації можуть змінюватися. За цією ознакою розрізняють джерела особового й колективного походження, але можлива також класифікація джерел за походженням з різних спільностей людей - націй, класів, суспільних верств, організацій та інших суб'єктів історичного процесу. До цієї схеми примикає класифікація джерел за їхнім авторством. За ознакою призначення джерел при їх створенні вони поділяються на нормативні, які фіксують певні людські наміри, життєві норми, настанови (законодавчі акти, укази, накази, плани, резолюції тощо) і виконавчі, які відбивають те, що дійсно відбулося (звітний матеріал, оперативне донесення і листування, аналітичні жанри газетної публіцистики тощо). Поширеною є класифікація джерел за їх внутрішньою формою, структурою, способом зв'язку елементів змісту на види (акти, листування, статистичні матеріали, мемуари і т.п.); видова методика опрацювання джерел є найбільш розробленою. Останнім часом розкрилися евристичні можливості поділу джерел на одиничні і масові, останні характеризуються повторюваністю інформації, що є ознакою закономірності відображуваних явищ, і піддаються статистичній обробці за допомогою сучасної обчислювальної техніки. Існує практика поділу джерел за змістом (з історії економіки, політики, культури і т.п.). Але практично здійснити класифікацію усіх джерел за цим принципом майже неможливо, бо більшість з них містить інформацію з різних сфер діяльності людей. Групування інформації джерел за змістом потрібне при створенні

емпіричної бази дослідження, але ця процедура часто виходить за рамки джерелознавчої роботи.

Від наукової класифікації відрізняють т.зв. допоміжну, яка враховує ознаки предметів (класифікація книжок за алфавітом в бібліотеках, фондів архівів за номерами тощо). Такою є класифікація джерел на "архівні" й "музейні", яка може лише вказати на місце зберігання джерела, а не на його природу.

М.Я.Варшавчик

КОДИКОЛОГІЯ (від лат. кодекс - книга) - наукова дисципліна, що вивчає рукописні книги, які в історичних дослідженнях використовуються як джерело з історії духовної культури, матеріальних аспектів розвитку писемності, мистецтва книги, виробничих технологій, обробки різних матеріалів тощо. Термін "кодикологія" запропонував до наукового обігу французький вчений Альфонс Ден у 1949 р. Широкого вжитку в науці він дістав у 1960-1980-х рр.

Дослідження з проблем кодикології розвиваються у двох напрямках: теоретичному та практичному. До теоретичного належать питання визначення об'єкта, предмета, методологічних засад кодикології, розробка понятійного апарату, класифікації, структури, методів аналізу та ін. Практична кодикологія включає весь комплекс роботи з книгою від часу її створення до побутування: технологію, особливості папері, почерків, чорнил, організації тексту, оформлення та оздоблення оправи, походження книги (соціальне, географічне) та ін.

Вивчення української кодикології базується на пізнанні джерелознавчих підвалин національної книжно-рукописної традиції, її історії, культури, найрізноманітніших аспектів життя книги в Україні.

Збирання, науковий опис та перші дослідження рукописної книги в Україні почалися наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. Серед дослідників відомі вчені - І.Каманін, Є.Карський, В.Перетц, І.Свенціцький, М.Петров, О.Дмитрієвський, Д.Абрамович. В 30-ті роки ці традиції підтримували М.Геппенер, П.Попові, в 60-70-ті рр. - О.Апанович. У 80-х - 90-х роках проблеми української рукописної книги досліджуються у працях Л.Дубровіної, О.Гальченко, В.Фріс, О.Дзюбана, Л.Гнатенко та ін.

Л.А.Дубровіна

КРИПТОГРАФІЯ (від грецького криптос - таємно та графо - пишу) - наукова дисципліна, що займається розшифруванням тайнопису або криптограм (від письма, яке виконане за навмисне зміненою

системою з метою зробити його зрозумілим для обмеженої кількості осіб). В історичній науці використовується при роботі з дипломатичними, воєнними, торгово-фінансовими, правовими, політичними документами. Криптографія виступає як складова криптології, що вивчає секретні системи засобів відносин. Оперує своїм методами, основним з яких є криптоаналіз. Тайнопис відомий з періоду Київської Русі і дійшов до нас у рукописах та літописах переважно XII-XIII ст. Особливого розквіту досяг в період пізнього середньовіччя в Західній Європі.

І.Н.Войцехівська

КРИТИКА АНАЛІТИЧНА - етап і вид джерелознавчої критики, об'єктом якої є окремі джерела. Її зміст складає встановлення об'єктивності і наукової цінності джерела і здобування з нього достовірної інформації. Завдання й прийоми цієї критики спираються на багатолітній досвід роботи з джерелами в рамках традиційного її поділу на критику внутрішню та зовнішню. Аналітичне опрацювання джерела передбачає вирішення цілої низки взаємозв'язаних питань: встановлення справжності і атрибуції джерела, з'ясування часу, місця і спонукальних мотивів його створення, текстологічну роботу з ним, тлумачення його тексту. В процесі аналітичної критики вивчаються історія і умови появи тексту та його редакцій (якщо вони мали місце), встановлюється основний текст - редакція, в якій документ побачив світ і яка на більш повно і остаточно виражає наміри автора. При цьому інколи доводиться долати труднощі прочитання джерела, переклад його на сучасну мову - коли досліджуються давні писемні пам'ятки з невизначеними для нового часу граматичними формами і лексикою. Завершальний етап аналітичної критики - визначення достовірності, повноти і наукової значимості джерела, отримання з нього достовірної фактичної інформації, наукового факту. Аналітична критика логічно передує джерелознавчій синтетичній критиці, але в дослідницькій практиці пов'язана з нею. Вже на етапі виявлення і відбору джерел для вивчення відповідної проблеми мають місце елементи синтезу: дослідник узагальнює свої враження від ознайомлення з різними джерелами і зводить їх у певну множину. Одиниці цієї множини є об'єктом власне аналітичної критики.

В.О.Котигоренко

КРИТИКА ЛОГІЧНА - вид джерелознавчої критики, яка полягає у перевірці достовірності джерела шляхом співставлення вміщеної в ньому інформації з об'єктивною логікою розвитку історичних

подій (а не з даними іншого джерела). Якщо джерельна інформація не суперечить об'єктивній логіці досліджуваних суспільних процесів і зв'язків, можна припустити, що подія про яку свідчить джерело, могла мати місце. Але це не означає, що вона справді відбулася. Коли ж дані джерела свідчать про явища, неможливі з точки зору логіки історичного процесу, є підстави для сумнівів щодо їх достовірності. Таким чином, логічна критика не гарантує відповідності джерельної інформації історичним реаліям. Але вона дозволяє відкинути вигадки, звільняє науку і дослідника від зайвої перевірки недостовірних джерел. Удаючись до логічної критики, слід мати на увазі її певну умовність, оскільки історія багата на парадокси і несподіванки які "виходять" за рамки загальним теоріям, а інколи суперечать так званому здоровому глузду.

В.О.Котигоренко

КРИТИКА СИНТЕТИЧНА - етап і вид джерелознавчої критики, зміст якої пов'язано з формуванням комплексу джерел і здобуванням з нього сукупності наукових фактів як основи для достовірних дослідницьких висновків. У дослідницькій практиці аналітична і синтетична критика взаємозв'язані. Ще на етапі виявлення і відбору джерел утворюється їх певна множина у відповідності до теми. Потім окремі джерела аналізуються на предмет їхньої достовірності і повноти, вилучення необхідної інформації. Одночасно встановлюються зв'язки між джерелами. В такий спосіб формуються їх комплекси, які й стають об'єктом власне синтетичної критики, Суспільні процеси надзвичайно складні і суперечливі, вони не можуть бути пізнані на основі окремих, навіть вагомих фактів. Необхідне знання сукупностей фактів, тобто такої їх множини, яка, по-перше, відбиває всі сутнісні риси досліджуваних явищ реальної історії, по-друге, є впорядкованою множиною, в якій факти систематизовані у відповідності з їхніми об'єктивними зв'язками і взаємозалежностями: структурними, що відбуваються в одній часовій площині, і генетичними - послідовними в часі. Таку сукупність фактів може дати лише джерельний комплекс, Він має представляти сукупність джерел, достатню для отримання необхідної сукупності фактів з досліджуваної проблеми. Цей комплекс впорядковується згідно з об'єктивними зв'язками фіксованих джерелами історичних фактів.

Можливість і необхідність дослідження історичних явищ у світлі наступного досвіду історії, шляхом порівнянь і співставлень процесів минулого з урахуванням їхніх регіональних, хронологічних та інших особливостей вимагає об'єднання в єдиному джерельному

комплексі джерел різних видів і різноманітних за змістом. Йдеться і про такі джерела, що виходять за безпосередні територіальні і часові рамки досліджуваних історичних явищ. Структура повноцінного джерельного комплексу, рівень синтетичної критики повинні відповідати логіці і завданням дослідження.

В.О.Котигоренко

КРИТИКА ФАКТИЧНА - основний вид джерелознавчої критики, який передбачає перевірку повноти і достовірності джерела шляхом співставлення його з іншими джерелами, тобто через порівняння фактичної інформації одного джерела з фактичною інформацією інших. Таке співставлення найбільш ефективно тоді, коли історик має можливість використовувати джерела, достовірність яких встановлення і є надійною. Якщо подібної можливості немає, вирішального значення набуває взаємоперевірка джерел. У випадку розходжень між ними необхідно визначитись, інформації якого джерела слід віддати перевагу. В такому разі важливим є звернення до даних про авторство і походження джерела, спонукальні мотиви, місце і час його створення. Якщо співставляються джерела-залишки і оповідні джерела, перевага, як правило, віддається першим, оскільки за своїм походженням вони знаходяться ближче до події, яку відбивають. Оповідні джерела, по можливості, завжди слід співставляти з документами. Останні можуть бути представлені і як первинні матеріали, і у вигляді документів зведених. Питання про те, яким документам - первинним чи зведеним - слід віддавати перевагу при перевірці повноти і достовірності джерел, повинно вирішуватись конкретно, в залежності від того, яка проблема чи її аспект досліджуються.

В.О.Котигоренко

МАРГІНАЛІСТИКА - спеціальна історична дисципліна, що вивчає записи на полях, обкладинках та незаповнених сторінках рукописних та друкованих книг, що з'явилися після остаточного завершення авторської роботи над текстом або виданням книги.

Свою назву дисципліна одержала від латинського слова "margo" - край, кордон, межа. Слово "marginalis" (той, що на краю) прийшло до нас з французької.

Об'єктом дослідження маргіналістики виступають усі види записів (авторські, вкладні, читацькі, дарчі) незалежно від їх змісту, власницької та хронологічної приналежності. Предметом маргіналістики є вивчення походження та історії виникнення окремих записів і позначок, місце їх знаходження (побутування), авторська

й хронологічна належність, форми фіксації, характер та зміст наявності і вилученої інформації, прийоми і методи її здобуття та інтерпретації. Мета дослідження маргіналій - виявлення і всебічний комплексний аналіз відповідних записів та позначок, одержання й оцінка історичної інформації.

Традиція залишення приміток на чистому полі рукописів бере свій початок з часів поширення писемності, а на книгах - від виникнення книгодрукування. Записи робились на обкладинках, титульних аркушах, на початку і в кінці пам'ятки, безпосередньо в тексті над рядками. Мета записів була різноманітною. Вони розрізнялися за походженням: вкладні, дарчі, власницькі, купівельні записи, приписки до тексту або просто побутового характеру, сторичні замітки; за типологією: позначки на полях, записи у вигляді заголовків, цілі фрази-цитати, приписки наприкінці тексту, за характером і розміром: окремі слова, фрази, позначки, окремі знаки. У відповідності до характеру марганалії виконували якусь властиву тільки їм функцію. Так, власницькі, дарчі, вкладні записи, яким надавався юридичний статус, обґрунтовували право власності та книгу. До них автори і власники ставились з пошаною і відповідальністю, як до документу. Дарчий запис оформлявся як акт передачі у власність, вкладний - містив елементи власницької приналежності і дарчий акт, часто з елементами купчої.

Різняться записи також за змістом: є такі, що стосуються самого тексту, його оцінки, висловлюють згоду з ним, або свідчать про неприйняття тієї чи іншої думки, ідеї, й такі, які не мають відношення до тексту - нотатки з різноманітною інформацією, за графікою написання (різні алфавіти), засобам нанесення інформації (чорнила, олівець), за часом написання, приналежністю (авторством) і т.д. І хоча всім їм властива фрагментарність та суб'єктивізм, вони дають змогу встановити контингент та соціальний склад власників і читачів книг, краще зрозуміти їх читачькі запити, вказують на рівень освіченості й культури певних верств суспільства.

Надзвичайну цінність становлять маргіналії, в яких зафіксовано місцеві події, які, як правило, не потрапляють у хроніки загальнодержавного значення. Унікальними історичними джерелами для вивчення питань соціальної психології є маргіналії, які зафіксували духовний світ читачів і власників книг, факти їх повсякденного буття.

Починаючи з 1957 року в Німеччині у місті Веймарі виходить спеціальний журнал "Маргіналії: Журнал мистецтва та бібліофілії", з 1970 року - щоквартальний. Подібні видання є і в інших країнах.

М.Ф.Дмитрієнко, І.Н.Войцехівська

МЕТОДИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА - теоретично засвоєні й логічно обґрунтовані способи зв'язку елементів пізнавальної діяльності дослідника джерел, шляхи отримання з них об'єктивно істинної інформації. Розробка теорії методів - системи знань про їхній зміст, структуру, принципи й мету застосування - входить у завдання методології джерелознавства. Разом з тим, сама сукупність методів, застосовуваних при дослідженні джерел, також є складовою джерелознавчої методології.

Підхід до джерела як до суспільного явища дозволяє застосовувати для його вивчення загальну методологію дослідження суспільних явищ, на позиціях котрої стоїть учений. Система методів, використовуваних у джерелознавстві, як і в цілому в історичній науці, є ієрархічною. За ступенем універсальності їх можна розділити на чотири групи. Перша - загальнонаукові методи, насамперед історичний та логічний з властивим їм аналізом, синтезом і системним підходом. Аналіз і синтез здійснюються як на рівні окремих джерел, так і їх сукупностей. На рівні окремих джерел кожне спочатку сприймається як цілісний феномен, потім для глибшого вивчення воно ніби розкладається на частини, а потім, на новому рівні знання, розглядається як цілісність. На рівні сукупностей масив джерел з проблеми дослідження також розділяється на складові (окремі джерела), які після їх вивчення синтезуються в комплекси оптимальні для отримання сукупностей наукових фактів. Аналіз і синтез застосовують при підході й до джерела, й до комплексу джерел як до певної системи, що має свої системні, інтегративні якості. Друга група - міждисциплінарні (міжнаукові) методи, властиві ряду наук. Вони, як правило, складаються в рамках іншої науки, і згодом виявляються їх евристичні можливості в історичних дослідженнях. До них належать методи статистичні, зокрема математичної статистики, конкретних соціальних досліджень, лінгвістичні, психологічні, криміналістичні, різних природничих наук та ін. Деякі з цих методів настільки твердо "оселилися" в джерелознавстві, що їх основи склалися спеціальні історичні (джерелознавчі) дисципліни. Третя група - загально-історичні методи, властиві історичному пізнанню в цілому, - порівняльно-історичний, ретроспективний, синхроністичний, діахронічний та ін. За їх допомогою безпосередньо забезпечується підхід до історичних явищ, в даному разі джерел, з позицій об'єктивності, історизму, інших вивіренних досвідом історичної науки принципів пізнання. Четверта група - специфічно джерелознавчі методи - виявлення, відбору, класифікації джерел і формування їх комплексів, атрибуції, встановлення часу й місця походження,

спонукальних мотивів створення, текстологічного й герменевтичного вивчення, перехресного співставлення джерел, виявлення їхньої об'єктивної цінності для певного конкретного дослідження, підвищення інформативного потенціалу джерел, його використання. Як видно, спеціальні методи виступають як конкретизація універсальних. Найбільш загальний метод джерелознавства - джерелознавча критика як шлях отримання сукупності наукових фактів - емпіричної основи історичного дослідження. Взятя як метод, критика включає в себе ряд перелічених часткових джерелознавчих методів.

На відміну від наукових принципів, які в усякому дослідженні втілюються в єдності, а ігнорування будь-якого з них завдає дослідженню непоправної шкоди, методи застосовуються вибірково, тобто дослідник вдається до того чи іншого методу в залежності від змісту й характеру джерела й завдань дослідження. Методи реалізуються через прийоми, конкретні дослідницькі операції, процедури, що в сукупності складають методи роботи з джерелами.

М.Я.Варшавчик

МЕТРОЛОГІЯ (від грецького метрон - міра і логос - вчення) - спеціальна історична дисципліна, яка вивчає розвиток систем мір, що існували у минулому - встановлення реального обсягу мір, розгляд їх кількісного співвідношення, відповідності сучасним метричним вимірам. Об'єктом вивчення є міри довжини, площі, обсягу, маси, а також одиниці оподаткування.

В Україні, як і в інших країнах, перші міри виникли у сиву давнину. Це були так звані первісні натуральні виміри, запозичені з самої природи і майже подібні в усіх народів. Міра довжини створена з урахуванням параметрів самої людини. Головними одиницями тут є ріст людини, довжина її руки, ступні, ліктя, долоні, ширина кроку тощо. Ще були сажень - відстань між випростаними руками, п'ядь - відстань між випростаними пальцями долоні, пальма - ширина чотирьох пальців, дюйм - ширина пальця. Мірою ваги спочатку була вага спеціальних каменів. Для урахування дрібної ваги використовували вагу зерен різних злаків.

Згодом з розвитком товарного виробництва та державності виникла потреба у більш сталій і розвинутій системі вимірів. На Україні вона складалася як на місцевій традиції, так і шляхом запозичень з інших країн. Дослідження вітчизняних істориків показують, що своя, оригінальна система вимірів формувалася на Україні-Русі навіть не сторіччями, а тисячоліттями. Аналіз "Руської Правди" показує, що тут згадуються міри, використання яких

почалося за тисячоліття до появи цього джерела. По-перше, це давньоруська міра рідких тіл - корчага, яка за обсягом відповідає давньогрецькій амфорі УП-У ст. до н.е. (містила два руських відра). Міра сипкого - четверик відповідає римському амфореусу II-IV ст. н.е. До праслов'янських часів - I тисячоліття до н.е. відноситься використання мір сипких речовин - цебра і кадї. Те ж відноситься до міри вологих речовин - відра. Ці міри вживалися в Україні і в наступний період. Так, відро Київського козацького полку кінця XVIII ст. відповідає обсягу відра доби Ярослава Мудрого. Міри ваги пуд і берковець (міра Скандинавії X ст. н.е.) збереглися у незмінній формі в Україні з IX ст. Підкорення України Литовською, Польською і Московською державами вносило деякі зміни в українську систему мір, але в основному зберігались традиційні місцеві. Розвиток міжнародних зв'язків, торгівлі залучав до неї нові іноземні одиниці, зокрема міри Туреччини, Угорщини, інших європейських країн. У XIX - початку XX ст. на українських землях адміністративним шляхом були запроваджені міри Російської і Австро-Угорської імперій. У 20-ті роки XX ст. в Україні була запроваджена міжнародна метрична система.

Значення історичної метрології особливе велике при вивченні джерел з соціально-економічної історії. Вона допомагає визначити час і місце виникнення історичного джерела, довести автентичність документу. Історія системи вимірювань - це частина історії кожного народу, кожної країни. Без знання історичної метрології дуже важко, а іноді й неможливо розібратися в економічній історії країни.

Вивчення історичної метрології на Україні почалося дуже давно. Ще у 1703 році виходить підготовлена у Києво-Могилянській Академії праця "Арифметика, сиречь наука числительная" Л.Ф.Магницького, де є не тільки розділ про сучасні українські виміри, але і міри давніх народів.

Метрологія, як історична дисципліна, була створена в Україні у XIX ст. працями О.Лобно та М.Горбачевською. Перший курс лекцій з метрології Київської Русі був розроблений Д.І.Прозоровським (1820-1894 рр.). У 1849 р. вийшла друком монументальна праця Ф.І.Петрушевського "Общая метрологія", присвячена вимірам народів і країн світу. Цікаві статті, присвячені мірам давнього Києва, видав наприкінці XIX ст. К.Болсуновський "Древние гирыки, найденные в Киеве и отношение их к различным весовым системам" К., 1898 р.

У XX ст. виходили праці з української метрології І.Н.Єрофієва, А.З.Барабая та інших дослідників. Найбільш ґрунтовною працею з

української метрології є праця О.Ф.Сидоренко "Історична метрологія Лівобережної України ХУШ ст.", видана у 1975 році.

Питань історичної метрології України у своїх працях частково торкалися також Л.В.Черепнін, М.В.Устюгов, О.І.Каменцева, Б.О.Рибаков та інші дослідники.

А.М.Зубко

МОТИВИ СПОНУКАЛЬНІ СТВОРЕННЯ ДЖЕРЕЛА - конкретно-історичні обставини, якими зумовлені поява джерела, його призначення і службова функція. В усіх випадках - коли не ці обставини вказують характер та зміст джерела, і тоді, коли вони потребують дослідження - їх встановлення та аналіз є важливим завданням джерелознавчої критики. Його розв'язання необхідне для правильного розуміння і оцінки джерельної інформації.

Спонукальні мотиви створення джерела можуть складати і самостійний науковий інтерес. Їх знання дозволяє розкрити зв'язки фіксованого джерелом предмету з іншими явищами, що відображені цим джерелом не прямо, а опосередковано. Ними можуть бути, зокрема, ситуації в суспільстві, що актуалізували постановку проблем, які складають основний зміст джерела. При цьому, крім відкритої, навмисної інформації про спонуки свого створення, джерело, як правило, містить так звану ненавмисну, латентну інформацію, в тому числі про усвідомлені та позасвідомі (психологічні) стимули і наміри автора джерела. Знання мотивів, які спонукали появу тієї чи іншої пам'ятки, дає ключ до критеріїв відбору фактів створювачами цієї пам'ятки (окремими особами, колективами, установами), дозволяє проаналізувати стиль, оперативність, спрямованість їхньої діяльності, політичні, соціальна, ідеологічні та інші цільові орієнтації, ставлення до подій і явищ.

В.О.Котигоренко

НУМІЗМАТИКА - спеціальна історична дисципліна, що вивчає монети, монетне виробництво, історію грошового обігу та техніку монетної справи (від грецького "номисма" - монета), методи їх використання як джерела. Сьогодні цей термін використовується у двох значеннях: по-перше, як наукова дисципліна, і, по-друге, як колекціонування давніх монет. Саме колекціонування і породило цю галузь історичної науки. Виникнення нумізматики як наукової дисципліни припадає на XVIII ст., а в сучасному розумінні нумізMATИКА склалась у XIX ст. Прийнято вважати, що перші монети були випущені у XII ст. до н.е. спочатку в Китаї, а пізніше в Індії. До нас дійшли вітчизняні монети, що з'явилися при

Володимирі Святославичі невдовзі після прийняття християнства. Завданням нумізматики як джерелознавчої дисципліни є розробки прийомів та методів дослідження нумізматичних знахідок, виявлення монет, їх облік, класифікація, атрибуція, визначення топографічного побутування, фіксація даних в літературі і т.д. Окремим напрямком виступає вивчення історії нумізматичного колекціонування, яке бере свій початок в Україні з XVI ст. За останні десятиліття нумізматики перетворилась у самостійну історичну дисципліну, метою якої є всебічне джерелознавче дослідження монет і зв'язаних з ними документальних свідочств вивчення грошового господарства та суспільно-економічної історії в цілому. Нумізматики оперує своєю методикою дослідження, яка передбачає не тільки елементарні способи вивчення монет (аналіз зображень і написів, вага, розмір), але й більш складні методи: визначення проби, поштмпельний аналіз, статистичні підрахунки і т.д. Використовуються методи й інших наук: біології, хімії, фізики.

Колекціонування монет почалося в Україні ще у XVI ст. Але розвиток нумізматики як наукової дисципліни почався у XIX ст. в Україні з вивчення монет давньогрецьких держав Північного Надчорномор'я. Значний внесок у розвиток античної нумізматики був зроблений іноземними спеціалістами А.Д.Бертъ-Делагарді, Г.К.Келлером, Б.В.Кечета та ін. Розповсюдження римської монет на Україні вивчав В.Г.Ляскоронський.

Монетам Київської Русі присвячував свої статті відомий український історик В.Б.Антонович, а також К.В.Болсуновський, О.Кулік, М.Петров та ін. Цікаву працю "К нумизматике Гиреев" видав у 1893 році О.Ф.Ретовський. Вона присвячена монетам Кримського ханства XV-XVIII ст. Класичними стали праці І.І.Толстого: "Византийские монеты", "Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского".

Дослідженню грошового обігу на Україні XIV-XVII ст. присвячені праці, що вийшли у XX ст. Це В.О.Шугаєвський "Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в." Чернігів, 1918 р. У наш час над цим питанням працюють М.Ф.Котляр "Грошовий обіг на території України доби феодалізму" К., 1971 р., "Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV-XVIII ст." К., 1981 р., Г.А.Козубовський "Находки монет XIV-XI ст. на территории Киева" К., 1991 р. і інші дослідники, зокрема І.Г.Спаський "Дукати и дукачи Украины" К., 1970 р.

Вивченню давньоримських монет на території України присвятив свою працю "Римська монета на території України" К., 1959 р. відомий український історик М.Ю.Брайчевський.

Плідно працювали над вивченням античних монет, знайдених на Україні, О.Н.Зограф, Каршиковський, Амохін. Класифікацію давніх і сучасних монет, знайдених на Україні, дав у "Нумизматическом словаре" В.В.Зварич.

А.М.Зубко

ОНОМАСТИКА - спеціальна історична дисципліна, що вивчає власні імена, їх походження, структуру і тлумачення у взаємозв'язку з історичним процесом. Термін "ономастика" (від грецького "онома" - ім'я. Назва) означав дисципліну, що вивчала імена людей. Згодом у коло вивчення були введені такі власні імена, як назви географічні, космічні, міфічні, етнічні та багато інших. Об'єктом вивчення ономастики є усі класи власних імен. Ономастикону, тобто колу власних імен, вживаних тим чи іншим народом, властиві, як правило, стійкість і традиційність, що пов'язане з самотністю природно-географічних, економічних, біологічних, історичних та інших факторів. Кількість онімів, включаючи ті, що вживаються лише в певних регіонах, незчисленна.

Особливість власних імен, різновиду лінгвістичних джерел, полягає в тому, що вони можуть змінювати свою форму, піддаватись впливу інших мов. Тому їх вивчення вимагає застосування джерелознавчого аналізу переважно з допомогою методів лінгвістики і мовознавства. Це дозволяє виявити мовну належність оніма, відтворити його первісну форму і вимову, встановити історичну епоху, коли він виник, виявити вплив на нього інших мов та діалектів, змалювати шляхи його мовної трансформації до нинішніх часів. Без реконструкції усіх етапів розвитку оніма неможливо зрозуміти його джерельне значення. Ономастика дозволяє історика за допомогою власних імен досягти таких глибин часу, котрі не можуть прояснити інші джерела. В результаті можуть бути виявлені невідомі історичній науці факти політичної, економічної, соціальної історії. При наявності писемних джерел з того чи іншого періоду, оніми завжди можуть їх доповнити.

Необхідність ретельного вивчення різноманітних власних імен призвела до того, що історична ономастика об'єднує зараз декілька дисциплін. Насамперед, це топоніміка, яка вивчає географічні назви, антропоніміка, що вивчає власні імена людей, етніміка, яка вивчає власні імена різних етнічних спільнот, космоніміка, котра вивчає назви космічних об'єктів і т.д.

Розвиток ономастики як наукової дисципліни розпоцався дуже давно, ще у часи Київської Русі. У 1289 р. був створений перший на території Київської Русі тлумачний словник власних імен людей,

створений для новгородського єпископа Клімента. У 1627 р. Памва Беринда видав "Лексикон словеноросский и имен толкование", у якому намагався виявити історичні джерела іменувань людей.

Сам термін "ономастика" був запропонований Т.Маретичем у 1886 р., але він мав на увазі лише одну ономастичну дисципліну - антропоніміку. Саме цій дисципліні присвятив свою працю "Причинки до української ономастики" видану у Львові у 1906 р., славетний український поет Іван Франко.

Згодом ономастику почали включати і інші підрозділи цієї науки. Професор А.О.Білецький видав у 1972 р. підручник з ономастики "Лексикология и теория языкознания (Ономастика)".

У наш час українські спеціалісти з ономастики ведуть активне дослідження походження географічних назв України. Це праці Ю.О.Карпенка з топоніміки Буковини та Одещини, І.М.Железняка з української гідроніміки (назви річок та інших водних об'єктів), В.В.Лободи з топонімії Дніпро-Бузького міжріччя, Л.Т.Масенка з топонімії Поділля та ін. Активно вивчаються і інші галузі ономастики. Найдавнішим етнічним назвам народів і племен на землі України часів античних географів Геродота і Клавдія Птолемея присвятив свої праці О.С.Стрижак, космічним назвам - Ю.О.Карпенко.

А.М.Зубко

ПАЛЕОГРАФІЯ (від грецького палейос - старий і графо - пишу) - спеціальна історична дисципліна, що вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток, стародавню писемність, її еволюцію, характерні особливості. Вивчаючи зовнішні ознаки рукописів, засоби писемності, її графіку та еволюцію, особливості начерку і почерку писців, матеріал, на якому написаний документ (пергамент, береста, папір), знаряддя письма (гусине чи металеве перо, олівець тощо), фарби, чорнила, орнамент рукописів, заставки, кінцівки, мініатюри, тобто художні прикраси рукописів, філіграні (водяні знаки) і ін., палеографія сприяє вирішенню важливих питань атрибуції джерела (встановлення авторства), його правильного прочитання, підтвердження достеменності, встановлення місця і часу появи документу, розкриття його змісту. Методи палеографії включають вивчення усіх рукописних пам'яток порівняння та встановлення співвідношення між собою і відповідності певному історичному процесу.

Окрім методи палеографічного аналізу документів виникли майже одночасно з розвитком писемності у різних регіонах світу. Але узагальнюючі праці, обґрунтування системи методів палеографічного аналізу, з'явилися наприкінці XVII ст. Сам термін палеографія був застосований французьким вченим В.Монфоконом

на початку XVIII ст. Палеографічні дослідження в Україні започатковуються на початку XIX ст. Наявність великого обсягу рукописного матеріалу, потреби його опрацювання дали поштовх до праці з палеографії (І.Срезневський, О.Соболевський, В.Щепкін, Є.Карський). Професор Київського університету І.Каманін присвятив свою працю "Палеографічний ізборник" вивченню української палеографії. У XX ст. опрацьовані нові теоретичні, методичні і практичні проблеми палеографії (М.Приселков, С.Чаєв, Л.Черепнін). О.Арциховський, Б.Рибаков, В.Янін присвятили праці вивченню берестяних грамот. Ряд вчених вважає, що палеографічного вивчення потребують тексти новітньої епохи, інші відстоюють думку про доцільність формування для аналізу таких джерел окремої дисципліни - неографії.

У XX ст. вітчизняні вчені багато зробили для розвитку української палеографії. Зокрема, у Львові у 1975 р. вийшов підручник з палеографії "Палеографія: навчальний посібник", автор Кись Я.П. Мацюк О.Я. видав у 1974 р цікаву працю "Папір та філіграні на українських землях (XVI-XX ст.).

У 1974 р. вийшла змістовна праця з української палеографії Панашенко В.В. "Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.". Вивченню палеографічних ознак написів Софії Київської XI-XVII ст. присвятив свою працю "Про що розповіли давні стіни" Висоцький С.О. Розробкою питань української палеографії займалися філологи та історики, зокрема В.В.Німчук, в праці присвяченій вивченню палеографічних ознак "Київських глаголичних аркушів".

А.М.Зубко

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРНІ - вид речових джерел. Виникли в первісні часи у вигляді примітивних споруд, що мали захистити людину від холоду, вітру, хижих звірів. Згодом перетворилися на складні споруди, оздоблені живописом, скульптурою та іншими прикрасами. За функціональною ознакою поділяються на житлові, громадські, оборонні, виробничі споруди, а також архітектуру "малих форм" - декоративні сходи, майданчики, фонтани, альтанки тощо. Розвиток архітектурних форм значною мірою залежить від природних факторів існування людей, використання різних будівельних матеріалів, способів їх обробки. Всі ці фактори впливають на рівень збереженості архітектурних пам'яток, можливості їх вивчення та використання в наукових дослідженнях. Архітектурні пам'ятки матеріальної культури є водночас творами мистецтва і пам'ятками духовної культури. Вони втілюють соціальні

відносини в суспільстві часу свого створення і подальших часів використання, дають цінні відомості з історії усіх спох, історії України.

С.Ф.Павленко

ПІДРОБКА ДЖЕРЕЛА - фальсифікація з метою обману. Термін, запозичений з юриспруденції. У джерелознавстві розрізняють підробку матеріальну та інтелектуальну. Перша означає фальсифікацію самого джерела (підробка тексту, авторства, або адреси і т.п.), друга навмисне перекручення відображення події, тобто фальсифікація змісту джерела. Традиційно вважалося, що викриттям першої займається зовнішня критика, а викриття другої - внутрішня, а також, що перша процедура передує другій. В сучасного розуміння структури джерелознавчої критики, виділення аналітичної та синтетичної критики, викриття обох видів підробки входить до завдань аналізу джерел. Щодо черговості процедур, то, як свідчить практика, найчастіше саме від аналізу змісту джерела дослідник підходить до висновків щодо його форми і відповідності оригіналу.

М.Я.Варшавчик

ПОВНОТА ДЖЕРЕЛА - здатність джерела відбивати основний зміст, істотні риси і особливості відображуваних подій, явищ. Звичайно, ніяке джерело через відносність людських знань та інші причини не може охопити всі зв'язки й опосередковування реальних явищ. Якщо в ньому, чи через необізнаність автора, чи навмисно відбиті не основні, а другорядні риси, то воно може вважатися повним лише для вивчення цих рис, а не явища в цілому. Таким чином, повнота джерела є одним з атрибутів його достовірності, бо неповне джерело, не може відтворити основний зміст явищ і дати вірогідну інформацію.

В.О.Котигоренко

ПРАКТИКА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА - розділ джерелознавства, робота з джерелами, в процесі якої практично реалізуються висновки та рекомендації джерелознавчої теорії, методології й методики. Включає в себе два види роботи з джерелами. Перший - аналітико-інформативне (М.Я.Варшавчик), або описове (С.О.Шмідт) джерелознавство, предмет якого становить спеціальне вивчення самих джерел чи їх груп. Розглядаючи джерело як соціальний феномен і як носія історичної інформації, аналітико-інформативне джерелознавство вивчає його історію, зміст, інформативний потенціал,

особливості наукового використання. Праці з цього виду джерелознавчої практики адресовані передусім історикам, орієнтують їх на розширення джерельної бази досліджень та піднесення наукового рівня використання джерел. Разом з тим, оскільки джерела виникають та існують як суспільні явища, інколи дуже суттєві, їх спеціальне вивчення може мати самостійне значення. Другий вид джерелознавчої практики - прикладне джерелознавство, тобто та робота з джерелами, яку виконує кожний дослідник будь-якої історичної проблеми. Її метою є отримання з джерел достовірних наукових фактів, а з сукупностей джерел - сукупностей фактів як емпіричної основи дослідження. Звичайно, і підчас цієї роботи дослідник вивчає історію джерела, його зміст, особливості його наукового використання, може висловлювати міркування, які становлять методичний або й загальнотеоретичний джерелознавчий інтерес. Чим вищий професіоналізм дослідника, тим більше наукове значення мають його джерелознавчі спостереження. В цілому ж прикладне джерелознавство, в якому кожний історик виступає як джерелознавець, є тим ступенем дослідницької роботи, на якому джерелознавство зникається з подальшою історичною побудовою. Джерелознавча практика, будучи реалізацією положень теорії джерелознавства, сама слугує основою його розвитку.

М.Я.Варшавчик

ПРИНЦИПИ НАУКОВОГО ВИКОРИСТАННЯ ДЖЕРЕЛ - вихідні настанови, правила пізнання, якими користується дослідник у роботі з джерелами. Принципи не конструюються довільно, штучно, а виробляються на основі знання законів, властивостей джерел, що розкриваються теорією джерелознавства. Кожний теоретичний висновок, якщо він є суттєвим і не суперечливим, в процесі пізнання стає регулятивною настановою, пізнавальним принципом. Так, висновок про те, що кожне джерело пройшло через свою доджерельну субстанцію, став основою принципу виявлення його первинних соціальних функцій. Або: встановлення поліструктурності інформації джерела зумовило появу принципу підвищення його інформативної віддачі шляхом виявлення всіх шарів інформації. Подібним чином складаються й інші принципи використання джерел, і кількість їх обмежити неможливо, бо збагачення теорії джерелознавства новими висновками означає створення підстав для виведення нових принципів.

В усій сукупності наукових принципів джерелознавства можна виділити такі, що мають системоутворюючі властивості, є найбільш загальними й основними. Вони носять світоглядний характер і

можуть відрізнятись в підходах істориків різних напрямів і шкіл. Для істориків, які визнають об'єктивність історичної реальності й можливість здобуття об'єктивних історичних знань про неї, до таких принципів належить передусім принцип об'єктивності, В джерелознавстві - принцип наукового мислення, який зобов'язує історика визнавати об'єктивність джерела й можливість виявлення об'єктивно-істинного змісту джерельної інформації, отримання на її основі достовірних наукових фактів. Серед вимог принципу об'єктивності, умов його здійснення - залучення джерел в обсязі, потрібному для отримання не фрагментарних наукових фактів, а їх сукупностей, врахування рівня репрезентативності джерельної бази дослідження й усунення, по можливості, пропусків у джерелах, перевірка достовірності свідчень джерела всіма засобами джерелознавчої критики, неупереджене ставлення до джерела й неприпустимість будь-яких неточностей у передачі тексту й перекручень його змісту.

Отримання з джерел об'єктивно-істинної інформації можливе при застосуванні у їх вивченні принципу історизму. В джерелознавстві - це принцип наукового мислення, який зобов'язує розглядати джерело через призму дії сукупностей об'єктивних і суб'єктивних факторів його формування й функціонування. Вивчати джерело "історично" - значить виявляти його генетичні зв'язки, історію створення, здійснювати аналіз конкретної ситуації його виникнення, причин і безпосередніх спонукальних мотивів його створення, їхнього впливу на його зміст, встановлювати місце джерела у його джерельній стадії серед інших джерел.

З джерелознавчими принципами пов'язані дослідницькі джерелознавчі методи - теоретично осмислені засоби зв'язку елементів пізнавальної діяльності дослідника джерела, шляхи отримання з них об'єктивної інформації. Набуваючи логічної форми, методи начебто відособлюються від принципів, стають незалежними від них, вони можуть складатися й емпірично. Але саме принципи забезпечують науковість методів, науковість і істинність результатів їх застосування. Сукупність методів і принципів вивчення джерел складає методологію джерелознавства, яку обирає і якої дотримується дослідник.

М.Я.Варшавчик

ПРОГАЛИНИ В ДЖЕРЕЛЬНІЙ БАЗІ - відсутність джерел, що відбивають певні історичні явища. Прогалини бувають двох видів: природні і штучні. Перші виникають тоді, коли, з різних причин, джерела взагалі не формувались. Такі ситуації є результатом

культурно-історичних особливостей життєдіяльності людей. Наприклад, відсутність писемності на певних етапах людської історії тих чи інших народів унеможливила виникнення писемних залишків - пам'яток їхнього існування. При наявності фольклорних та інших пам'яток матеріальної і духовної культури, так званих, нижчих верств населення, недостатня грамотність останніх спричинила відсутність писемних джерел, які б безпосередньо і у їхньому власному баченні відбивали життєдіяльність цих верств. Певною мірою звужує обсяг джерельно зафіксованих стосунків розвиток сучасних засобів зв'язку (радіо, телефон та ін.). Існування штучних прогалин або пропусків пов'язане з недбалим зберіганням або зловмисним знищенням джерел, може бути наслідком втрат від стихійного лиха, воєн і революцій, результатом обмеженості доступу до джерел з різних причин. Прогалини у джерельній базі не означають, що певне явище не мало місця. Якщо подія відбулася, а джерел для її висвітлення недостатньо - цю ситуацію слід долати шляхом використання непрямой інформації, реконструкції відсутніх джерел, вдосконалення дослідницьких методів. У випадку, коли наявні методи і способи не забезпечують отримання репрезентативної сукупності відомостей, слід визнати неможливість дослідження проблеми на існуючому рівні її джерельного забезпечення і розвитку науки.

М.Я.Варшавчик

РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ - один з показників повноти, достатньої джерельної інформації, для вивчення певної проблеми. Поняття репрезентативності в джерелознавстві запозичене з статистики та з прикладної соціології, воно означало відповідність джерельних даних, отриманих в ході вибіркового обстеження, тим даним, які могли б бути отримані в результаті вивчення всієї генеральної сукупності джерел. Згодом у поняття репрезентативності стали включати відповідність відомостей джерел, що збереглися, тим даним, що містилися у всіх колись існуючих джерелах по темі. Під репрезентативністю розуміють також відповідність інформації того чи іншого корпусу джерел реальному змісту процесу, який вивчається. Репрезентативною вважається джерельна база, достатня для отримання на її основі сукупностей наукових фактів як емпіричної основи історичного дослідження. Таким чином, розширення поняття репрезентативності йшло від кількісного до кількісно-якісного його тлумачення. Репрезентативність є критерієм визначення оптимального обсягу джерельної інформації для даного дослідження, тобто такого обсягу, який є достатнім для отримання сукупності вірогідних наукових фактів.

М.Я.Варшавчик

СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ - науки, що входять як підсистеми до системи фундаментальної історичної науки і виконують спеціальні функції забезпечення здійснення історичною наукою її завдань. Їх формування як спеціальних галузей знань відбувається з ХУІІІ ст. Воно супроводжувало та виражало процес перетворення історичних знань в історичну науку. Інтенсивного розвитку дістають у другій половині ХІХ ст. - на початку ХХ ст., безперервно вдосконалювались і розвивались в останні десятиріччя. Усі спеціальні галузі історичної науки в тій чи іншій мірі мають вихід на проблеми джерелознавства. Одну їх групу становлять галузі знань, предметом яких є процес історичного пізнання та характер історичного знання. Філософія історії на основі конкретного матеріалу осмислює цілісний історичний процес, виробляє принципи й методи пізнання історії людства, вивчає структуру й форми самого історичного знання. Джерелознавство є наукою про історичні джерела, теорією й практикою їх використання в історичних дослідженнях. Історіографія в сучасному розумінні вивчає історію історичної думки, нагромадження історичних знань, ставить на службу історичній науці здобути раніше знання, вивчає використання суспільством соціально-історичної інформації. До іншої групи належать галузі знань, які склалися на межі історичної та інших наук і вивчають певні сторони життя й діяльності людей у минулому. Так, історична географія вивчає історичні аспекти фізичної, економічної а та політичної географії, взаємодію й зваємовплив природного і географічного середовища й людини в історичному контексті. Історична демографія вивчає народонаселення та зміни в ньому на різних етапах і в різних регіонах розвитку людини. Як спеціальну галузь історичної науки можна розглядати архівознавство, що є водночас і теоретичною основою архівної справи як галузі державного, громадського й культурного життя. Виникнення нових галузей на порубіжжі історичної й інших наук - гуманітарних і природничих - наприклад, правознавства, психології, лінгвістики, фольклористики, етнографії, а також математики (зокрема, математичної статистики), фізики й хімії (в археології), є важливим чинником удосконалення історичного пізнання. Спеціальні галузі як галузі історичної науки користуються її методологічним і методичним інструментарієм, але разом з тим збагачують його методами суміжних наук. Спеціальні історичні науки можуть самі розглядатися як складні системи, комплекси, що включають у себе спеціальні історичні дисципліни. Зокрема, такою галуззю є джерелознавство, що включає ряд спеціальних джерелознавчих дисциплін.

М.Я.Варшавчик

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ - наукові і навчальні дисципліни, більшість з яких є компонентами джерелознавства – спеціальної галузі історичної науки. Як самі речові, зображальні, вербальні джерела, так і перше їх описання, вивчення виникли з потреб суспільної практики. Згодом в узагальненому вигляді ці знання прийшли в історичну науку у вигляді допоміжних історичних дисциплін. Так, знання різних мір довжини, площі, об'єму, ваги з'являються у різних народів у найдавніші часи, як необхідний елемент людського спілкування, в часи середньовіччя створюються трактати з приводу співвідношення різних мір, а потім складається одна з перших історичних дисциплін - метрологія. Дипломатика, або актове джерелознавство, виникла перш за все з практичних потреб перевірки справжності тих чи інших актів, виявлення підробок і т.п. Початок формування подібних знань у науковій дисципліні відноситься до XVIII ст., епохи Просвітництва. Поступово в XIX і, особливо, в XX ст., із залученням нових джерел, з розширенням можливостей і завдань історичних досліджень, з необхідністю використання в історичній науці даних і методів інших наук, - коло дисциплін збільшилося. Так, використання методів математичної статистики привело до формування кліометрії (історіометрії) - дисципліни про кількісне вимірювання історичних процесів на основі масових джерел із застосуванням найсучасніших технічних засобів. Використання сучасної інформатики суттєво змінило зміст джерелознавчої евристики - теорії й методики пошуку джерельної інформації тощо. В ході дискусій 60-х рр. XX ст. на зміну їх традиційній назві допоміжні, тобто таких, що не виконують самостійних дослідницьких завдань і лише допомагають історикам в опрацюванні джерел з різних проблем, дедалі ширше стало вживатися визначення як самостійні спеціальні історичні дисципліни. Така назва поголошує їх самостійницьку роль і спеціальне призначення. Наприклад, нумізMATика не лише сприяє розшифруванню, "прочитанню" монет, але й дозволяє простежити економічні зв'язки між регіонами й країнами, економічні відносини у більш широкому плані. Або текстологія звертається до історії тексту, вона може представляти значний історико-культурний інтерес.

Загальну кількість спеціальних історичних дисциплін зараз із певністю назвати не можна. За підрахунками різних учених вона перевищує двадцять і сягає шестидесяти. Виділення спеціальних дисциплін - процес об'єктивний, але інколи до їх числа зараховують вузькі, штучно створені дисципліни. Усталеним в літературі й підтвердженим практикою є поділ спеціальних історичних дисциплін джерелознавчого циклу умовно на дві групи: а) ті, що вивчають

спеціальні типи й види джерел (сфрагістика, геральдика, нумізмати́ка, дипломатика тощо); б) ті, що розробляють спеціальні методи роботи з різними джерелами (хронологія, метрологія, палеографія, текстологія, герменевтика тощо). При вивченні специфічних видів джерел доводиться звертатися до методів і прийомів, вироблених віднесеними до другої групи дисциплінами. Так, дипломатика, що вивчає актові джерела й як основним, користується методом формулярного аналізу, звертається й до методів палеографії, текстології, хронології, герменевтики та ін. Спеціальні історичні дисципліни включені до навчальних планів історичних факультетів вузів.

М.Я.Варшавчик

СПРАВЖНІСТЬ ДЖЕРЕЛА - поняття для визначення того, що джерело не є підробкою, а створене зазначеним у ньому автором у зазначений час і в зазначеному місці. У випадку, коли джерело не відповідає усім критеріям справжності, можна говорити про його матеріальну підробку або фальсифікацію. Ознакою несправжності може бути підробка інтелектуальна - тобто спотворення змісту джерела.

Встановлення справжності джерела є частиною його аналітичної критики. До уваги беруться хронологічні і метрологічні відомості, зовнішні, мовні і стильові особливості джерела, його формуляр і структура, вміщені в ньому свідчення про події, їх учасників та ін. Ця робота нерідко вимагає кваліфікованого використання даних цілого ряду спеціальних історичних дисциплін - дипломатики, лінгвістики, метрології, палеографії, топоніміки, хронології тощо. Досвід політиків, правників, інших фахівців, яким доводилось викривати різного роду документальні фальсифікати, також використовується джерелознавством. Традиційну для нього практику експертизи джерела на справжність в останні десятиліття доповнюють можливості, які дає впровадження обчислювальної техніки, кліометричних методів, застосування здобутків хімії, фізики та ін.

В.О.Котигоренко

СФРАГІСТИКА (сігіллографія) (від грецького "сфрагіс" або латинського "сігіллум", що означає печатка) - спеціальна історична дисципліна, яка вивчає печатки. Об'єктом дослідження виступають пломби, клейма, циліндри, булли, штампи, геми, скарабеї і т.д. В історичній науці печатки досліджують як джерело при вивченні пам'яток матеріальної культури та прикладного мистецтва, історії державних інститутів, символіки, емблематики, суспільно-ідеологічних поглядів.

Перші письмові згадки про сфрагістичні пам'ятки Київської Русі містяться в "Повісті временних літ". В Україні відомі сфрагістичні джерела княжої доби, печатки Війська Запорізького, Гетьманського управління, козацької старшини, владних органів місцевого самоврядування. Сфрагістичні знаки виконували різноманітні за своїм характером функції. Найважливіша - затвердження документів, надання їм юридичної сили. Вона збереглась і донині. Печатки використовують для штампування листів, засвідчення права власності. Відтиски печаток-штампів знаходимо на ремісничих і промислових виробах, металічному та гончарному посуді, зброї, цеглі та ін.

За своїм походженням печатки поділяються на особові (княжі, гетьманські), міські, полкові, цехові, судові, ратушні, приказні та ін. За способом відтворення - вислі та прикладні. Процес роботи з сфрагістичним матеріалом включає три етапи: а) пошук і підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток, б) тлумачення легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і відшукування осіб, що використали печатку, встановлення достовірності джерела, в) класифікація пам'яток та використання їх в історичних дослідженнях. Щодо класифікації, то вона залежить від завдань і мети, що ставить перед собою дослідник. Основними принципами можуть бути: а) хронологічний, б) групування за власниками або установами, в) зображальне відтворення, г) за формою та ін.

При роботі з сфрагістичними джерелами використовують ряд методів: сфрагістичної аналогії - співставлення печаток з однорідними сфрагістичними зображеннями і матеріалами, дослідженими раніше; порівняльно-історичний, суть якого полягає у тому, що сфрагістичні пам'ятки порівнюються з даними історії, мистецтвознавства та мовознавства. Він застосовується при датуванні сфрагістичних пам'яток, встановленні їх достовірності, визначенні осіб та урядових установ, які виставили печатки; статистичний - виявлення, групування і встановлення всієї суми фактів, що мають відношення до теми дослідження; картографічний - нанесення на карту місць сфрагістичних знахідок та інші методи. Інколи використовують і методи природничих наук: хімічний, фізичний та ін.

Під час вивчення і аналізу сфрагістичних пам'яток їх складові елементи розглядаються відокремлено, кінцевий же результат має бути отриманий на основі сукупності даних виявлених в процесі дослідження. Сфрагістика тісно пов'язана з геральдикой, вексилологією, фалеристикою та ін. дисциплінами джерелознавчого характеру.

І.Н.Войцехівська

ТЕКСТ ДЖЕРЕЛА ОСНОВНИЙ - функціональна редакція тексту, тобто та, в якій джерело появилось на світ у відповідності з своїм конкретним призначенням. Введення поняття викликано тим, що джерело може мати різні варіанти тексту: чернетки, остаточні редакції, в яких автор (особа чи колектив) найбільш повно втілює свої наміри, проекти, офіційно затверджені тексти, редакції, що відбивають незалежні від автора зміни в тексті при публікації або й викривлення тексту всупереч волі автора. Автор може й сам звертатися до свого тексту та істотно змінювати його. В таких випадках основним текстом джерела слід вважати ту його редакцію, в якій воно виступало елементом подій, що вивчаються. Поширене уявлення, ніби основним текстом є "кращий текст", неточне, бо припускає довільне тлумачення якості джерела. Неточним є й поняття "останньої редакції", оскільки таких редакцій може бути не одна: законодавчі акти, різні статuti, програми зазнають змін і доповнень, які вносяться у їхній текст, і кожний текст є основним на час його дії. Так само автор оповідного джерела може звертатися до свого твору після його першої публікації, вносити в нього зміни, виправлення, доповнення, й кожна редакція є основною для свого часу. В такому разі виникає доцільність залучення для вивчення кількох різних текстів, їх співставлення й вивчення обставин, що спричинили внесення змін у первісний текст. Встановлення основного тексту у його функціональній редакції є одним із головних завдань текстологічного аналізу джерела.

В.О.Котигоренко

ТЕКСТОЛОГІЯ (від лат. текстум - зв'язок, сполучення та грец. логос - вчення) - історико-філологічна дисципліна, що вивчає тексти писемних джерел переважно періоду середніх віків.

Розвиток текстології в Україні тісно пов'язаний зі збиранням, вивченням та виданням у ХУІІІ-ХІХ ст. літописів, рукописних книг, актів та інших документів, а також літературних пам'яток Київської Русі, літературних творів ХІІ-ХІХ ст. Але сам термін текстологія з'явився всередині 20-х років ХХ ст. і вперше був введений Б.В.Томашевським. Проте і досі не існує єдиного, загальноприйнятого визначення цієї галузі знань. Одна група дослідників вважає її спеціальною історико-філологічною, інші - спеціальною історичною дисципліною, третя - галуззю літературознавства.

У процесі свого розвитку текстологія виробила ряд методів і правил, які використовуються в дослідженні будь-якої писемної пам'ятки. Основними з яких є послівне вивчення та співставлення тексту усіх варіантів тексту писемної пам'ятки (усіх відомих

редакцій, списків, ізододів тощо). Це дозволяє виявити основний текст джерела, встановити його протограф, вирішити проблеми джерелознавчої критики. Проте історичний аспект текстології, як свідчить бібліографія з цього питання, потребує подальшого вивчення, оскільки є одним з головних інструментів встановлення аутентичності писемного історичного джерела.

Л.П.Маркітан

ФАКТ - одна з основоположних категорій історичного пізнання, логіки і методології історичної науки, зокрема джерелознавства. В обширній науковій літературі з цієї проблеми відзначаються різні значення самого поняття "факт". Зводячи їх до основних визначень можна встановити, що під фактом розуміють, по-перше, фрагмент історичної дійсності, те, що відбулося в історії - події, ситуації, певні суспільні відносини. У цьому розумінні факт дістав визначення: "факт-подія", "реальний факт", "факт історії", "історичний факт". По-друге, термін "факт" означає певну форму людського знання, його елемент, ідеальну, тобто осмислену модель "факта-події". Фактичні знання, сукупність знань про реальні факти становлять основу для наукових висновків. Для позначення факту як форми знання існують терміни: "факт-знання", "науковий факт", "науково-історичний факт".

В усіх науках між "фактом-подією" і "фактом-знанням" існує прямий зв'язок у тому розумінні, що другий є відображенням першого. Таким зв'язок існує і в історичній науці. Але в тих науках, де суб'єкт (дослідник) може безпосередньо спостерігати об'єкти свого дослідження, зв'язок між двома різновидами фактів є не лише прямим, а й безпосереднім. Між суб'єктом і об'єктом дослідження не стоїть ніякий інший суб'єкт, який пропонує свої знання про об'єкт замість самого об'єкту. В історичній науці такого безпосереднього зв'язку немає: між об'єктом і суб'єктом стоїть джерело, яке є відображенням "факту-події" в свідомості автора джерела. Таким чином, у пізнавальний ланцюг "факт-подія" - "факт-знання" в історичній науці вплітається проміжна ланка - факт у відображенні джерела, що дістав назву "факт-джерело". Ця специфічність історичної науки характеризує особливість процесу історичного пізнання, але не можу слугувати приводом для заперечення об'єктивної природи історичного знання, бо в основі "факту-джерела", як первинного знання, лежать реальні події, а джерелознавчі засоби дозволяють встановити достовірність цього знання й на його основі виробити знання наукове.

Всі три названі різновиди факту мають спільні риси й відмін-

ності. Основна їхня спільність полягає в тому, що всі вони інваріантні: вони об'єктивні і постійні відносно всіх можливих здійснюваних з ними логічних операцій, їхній зміст не залежить від усіх можливих їх інтерпретацій, вони "байдужі" до будь-яких їх тлумачень. В разі фальсифікації факти зникають, вмирають. Всякий фальсифікат - не факт. Це стосується й "фактів-джерел" і "фактів-знань". Безперечно, на їхньому змісті позначається позиція їх авторів, авторська концепція. Але якщо й первинне знання в джерелі, й вторинне знання історика не аутентичні відображенні події, їхня фактична цінність є нульовою, або й від'ємною.

Щодо відмінностей, то найбільш різняться між собою факти-події і факти-знання. Їхня відмінність є різниця реальності і свідомості, і вона є очевидною. Факт-джерело має властивості, які зближують його з фактом-подією, а й фактом-знанням і які відрізняють його від них. З фактом-подією його споріднює те, що й тому, і інший виникають та існують незалежно від суб'єкта-дослідника. Але факт-джерело відрізняється від факту-події. По-перше, він не сама подія, а абстраговане відображення останньої, яке склалося в голові автора джерела й у самому джерелі набуло конкретної форми - речові, писемної, зображальної чи усної. По-друге, своїм змістом джерело, навіть якщо воно об'єктивно відбиває подію, бідніше, ніж ця подія, не може вичерпати її "до кінця". Тут позначається відносність знань людей - авторів джерел. Схожі риси мають факт-джерело й факт-знання. Обидва є абстрагованою формою факта-події, відображенням останнього в людській свідомості. Обидва утворюються в процесі практичної діяльності людини (автора джерела чи історика). Але між фактом-джерелом і фактом-знанням є істотні відмінності. В процесі формування наукового фактичного знання відбувається вторинне абстрагування фактів-подій, які набувають форми наукового описання й у такій формі включаються до наукового дослідження. Різняться також і практика, в результаті якої утворився факт-джерело, й та, наслідком якої є формування наукового фактичного знання. Факт-джерело утворюється в процесі безпосереднього спілкування людей з подіями, в ньому відбитими. Наукове фактичне знання створюється в ході практичної діяльності дослідника, позбавленого можливості безпосередньо спостерігати явища, що вивчаються. Звідси витікає основна відмінність факта-джерела й факта-знання, або взагалі джерел і літератури (бо саме література має носити наукове знання, наукові факти). Ця відмінність полягає в тому, що джерела відбивають реальні явища безпосередньо, а наукова література - опосередковано, на базі джерел.

Проблема факту, з'ясування суті цієї категорії мають першорядне методологічне значення для історичної науки. Визнання чи невизнання об'єктивної природи факту й ствердження чи заперечення можливості його об'єктивного пізнання, об'єктивно-істинного його відображення істориком - все це служить основою поділу істориків на різні наукові школи.

М.Я.Варшавчик

ФАЛЕРИСТИКА - спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію орденів, нагороджувальних медалей, хрестів, знаків відзнаки, значків та нагороджувальних жетонів, розвиток нагороджувальної системи, а також нагородні документи та матеріали нагороджувальної статистики.

Термін походить від латинського "фалера", що перейшло до античного Риму з давньогрецької мови і означало нагрудні металеві медальйони, бляхи, які слугували бойовими відзнаками античних воїнів.

Цей термін вперше ввів до наукового обігу чеський дослідник і колекціонер нагород Олдржих Пильц у 1937 р. В колишньому СРСР він з'явився у 1965 р у статті Р.Шейна в журналі "Декоративное искусство СССР" (№ 8), а в Україні дістав розповсюдження у 1970-х рр. На цей період і припадає становлення фалеристики як самостійної спеціальної історичної дисципліни, яка відмежувалась від нумізматики.

Фалеристика як наукова дисципліна включає: загальну фалеристику, що вивчає причини, спонукальні мотиви виникнення та розвитку нагороджувальних знаків і системи в цілому; галузеві та особисті фалеристики, що вивчають нагороджувальні системи окремої країни, регіону чи періоду; нагороди окремих осіб; емблематику та символіку нагороджувальних знаків. Для їх вивчення з точки зору історичного джерела використовують ряд науково-дослідницьких методів: порівняльно-історичний, класифікаційний, типологічний. Поряд з ними застосовується й методика інших спеціальних дисциплін та галузей знань - археології, геральдики, палеографії, сфрагістики, генеалогії, текстології. Пам'ятки нагороджувальних систем, що склалися протягом багатьох віків, в т.ч. в Україні, виступають цінним джерелом для вивчення соціально-політичних відносин, військової історії, матеріальної і духовної культури, символіки, мистецтва та інших сфер життя суспільства на тому чи іншому відрізку історії.

Перші фалеристичні пам'ятки власне України започаткували під час першої світової війни (1914-1918 рр.) та у добу визвольних

змагань Українські січові стрільці, яким належать понад 40 різного роду відзнак, нагрудних знаків, знаків розрізнення.

Система почесних звань України починає формуватися у середині 20-х років. На сьогодні чинними є 29 почесних звань “Народний артист України”, “Народний художник України”, “Заслужений працівник культури України” тощо.

Якісно новим явищем української фалеристичної спадщини стало заснування відзнак Президента України - Почесної відзнаки Президента України (18.08.1992), відзнаки Президента України - зірка та хрест “За мужність” (29.04.1995), воєнної відзнаки Президента України “Іменна вогнепальна зброя” (29.04.1995), відзнаки Президента України “Орден Богдана Хмельницького трьох ступенів” (3.05.1995) та відзнаки Президента України - “Орден князя Ярослава Мудрого” п’яти ступенів (23.08.1995).

І.Н.Войцехівська

ФОРМУЛЯР ДОКУМЕНТА (від лат. формула - форма, формула, модель, правило, договірні умови; нім слово - формуляр, список) - один із базових термінів в системі понятійного апарату дипломатки (актознавства, документального джерелознавства). Він означає притаманну документальним джерелами внутрішню структуру (певний вироблений стандарт документа), що історично склалась, зумовлена тривалою юридичною практикою і доцільністю точної фіксації суті документа. Існували зразки - офіційні формулярники. В середньовічній Європі було створено ряд формулярників ще в епоху Меровингів, а потім Каролінгів у Франкській державі - майбутній Франції. Були формулярники і в польській Коронній канцелярії XV-XVI ст. Типи формулярів: 1. умовний формуляр (загальна схема побудови документів); 2. Абстрагований формуляр (загальна схема побудови формуляра певної різновидності документів); 3. конкретний формуляр (схема структури або побудови документів всередині різновидностей); 4. індивідуальний формуляр (схема структури або компонентів певного окремого документа).

Західноєвропейська дипломатика має досить детальне визначення елементів умовного формуляру, які об’єднуються у такі головні компоненти: 1. “Початковий протокол” або “протокол”: присвячення боку, болослав’я, сакральна стаття; визначення особи, від якої виходить документ, адресант; адресат; вітання. 2. “Текст” (основна частина): преамбула; оголошення (проголошення); виклад обставин справи; розпорядження по суті справи; санкція; заборона порушення документа; відомості про ознаки документа, які засвідчують його аутентичність і вірогідність. 3. “Кінцевий протокол” або

“есхатокол”: місце і час видачі або вихідні дані; заключення, благопожання; підписи, печатки.

В реальній дипломатній (актознавчій) практиці дослідники здебільшого мають справу з неповним набором елементів формуляру документу, переважають основні його елементи, без яких він не міг би взагалі існувати (формулюватись, ідентифікуватись).

У джерелах з історії України за певними формулярами створювалися актові документи: княжі грамоти (установні, договірні, жалувані), приватні акти (заповіти, купчі, дарчі тощо), документи у “Метриках”, магдебурзьких “Привілеях” (“листах”) та ін. У Росії формулярами називали послужні списки чиновників та офіцерів.

Знання формуляра документа в усіх деталях його юридичних формул (клаузул) дозволяє виявити ступінь аутентичності і можливі підробки (фальсифікати) і разом з тим орієнтує на застосування досконаліших методів обробки (так званий формулярно-клаузульний аналіз) і виявлення прихованої, потенційної, структурної інформації шляхом застосування кількісних (математичних) методів аналізу актів за допомогою ЕОМ (комп’ютерів). Дослідження формуляра є передумовою встановлення повноти збереженості документа, відновлення втрачених його частин і т.д.

М.П.Ковальський

ХРОНОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА (від грецького *хронос* - час і *логос* - вчення) - спеціальна історична дисципліна, що вивчає системи літочислення у різних народів та способи переведення на сучасне числення часу. Вона пов’язана з джерелознавством і бере свій початок з ХУІ ст. Перше наукове обґрунтування хронології дав французький вчений Ж.Скалігер у 1583 р. у праці “Новый труд об улучшении счета времени”. Підвалини хронологічних розробок в Україні були закладені ще у період Київської Русі. З літописів “Хронологічних статей” Кирика Новгородця дізнаємося про такі поняття, як тривалість року, рахування місяців за сонячним та місячним календарями та “ера” “від створення світу”. У кінці ХІХ - на початку ХХ ст., були розроблені теоретичні засади хронології (німецькими вченими Х.-Л.Іделером та Ф.Гінцелем). Розвиток хронології як науки в Україні припадає на другу половину ХХ ст. Об’єктом дослідження вітчизняних вчених (Стрельський В.І., Титаренко П.Г., Мацюк О.Я. та ін.) стали проблеми, пов’язані з вивчення календарних систем, в тому числі і народних календарів, календарних реформ та стилів, уточнення дат за астрономічними явищами, переведення дат на сучасне літочислення та ін.

Розрізняють хронологію астрономічну (чи математичну) та історичну. Перша вивчає закономірності руху небесних тіл і встановлює шляхом обчислення (вирахування) точний астрономічний час. Завданням другої є встановлення на основі аналізу джерел точної дати виникнення джерел, подій, розробка методики переведення дат різних календарних систем на сучасне літочислення. Предмет хронології включає в себе не тільки вивчення систем літочислення, а й розкриття принципів створення історичних та біографічних хронік, хронологічних покажчиків, синхроністичних таблиць, довідників та ін.

Вихідним пунктом кожної системи літочислення є ера. В Давній Русі після прийняття християнства було введено еру від “створення світу”, поширену у Візантії. З 1700 р. Росія перейшла на еру від “Різдва Христового”, яка починалася через 5508 років після “створення світу”. Тому при переводі дат на сучасну еру від першої слід віднімати 5508 років, але через те, що до кінця XVII ст. в Росії новий рік починався з 1 березня (як у Росії) або з 1 вересня (як у Візантії), а з початку XVIII ст. - з 1 січня, при такому переводі слід враховувати місяць встановлюваної події. Оскільки в пам'ятках українського середньовіччя події часто датувалися за церковними святами, їх переведення на сучасне літочислення потребує знання часу “непересувних” та “пересувних” свят.

В 1582 р. в Європі було введено більш точний григоріанський календар (“новий стиль”) замість юліанського календаря (“старого стилю”). В Росії (й Україні) новий стиль було запроваджено 14 лютого 1918 р. Для переведення дати з старого стилю на новий для XX ст. слід додавати 13 днів, для XIX ст. - 12 днів, для XVIII ст. - 11 днів, для XVII і XVI ст. - 10 днів. При користуванні джерелами, особливо створеними за кордоном (листування тощо). треба враховувати за яким стилем вони датовані.

Прийоми та методи хронології застосовують в джерелознавчій критиці документального матеріалу з метою виявлення часу та місця його створення і висвітлюваних подій.

І.Н.Войцехівська

ВИЗНАЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТА ГРУПИ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

АКТ ЗЛУКИ - Акт Директорії про з'єднання всіх українських земель, схвалений 22 січня 1919 р. Йому передували переговори лідерів Західно-Української Народної Республіки з Директорією УНР про фінансову і військову допомогу у боротьбі проти наступу на Галичину польських військ під командуванням Ю.Пілсудського, внаслідок чого 1 грудня 1918 року у Фастові було підписано "передвступний договір про злуку" ЗУНР і УНР в одну Соборну державу. 3 січня 1919 р. Українська Народна Рада ЗУНР у Станіславі затвердила підписаний у Фастові договір і доручила Державному Секретаріатові негайно розпочати переговори з київським урядом для його ратифікації. 22 січня 1919 р. Директорія схвалила свій Акт про злуку, в якому обнародувала прийняте 3 січня рішення Української Народної Ради ЗУНР. "Віднині, - говорилося в Акті Директорії, - воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися вікові чмрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є одна, незалежна Українська Народна Республіка". У той же день на Софійській площі у Києві відбулися масові збори, на яких представники ЗУНР і УНР обмінялися грамотами про Злуку. На другий день, 23 січня, в Київському оперному театрі зібралися Установчі збори з'єднаної Республіки, які затвердили Акт про злуку і визнали Директорію верховною владою УНР. Сама ЗУНР стала Західною областю УНР.

Автором Акту про злуку був міністр народної освіти УНР Іван Огієнко, який у своїх спогадах називає його 5 універсалом.

М.П.Шморгул

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ - документ, прийнятий 24 серпня 1991 року Верховною Радою Українською РСР. В ньому відзначалось, що, виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України та

створення самостійної держави - України. Цей документ підсумовує боротьбу багатьох поколінь українців за створення соборної незалежної України, є важливим джерелом методологічного характеру. З ним пов'язані всі інші джерела, зокрема матеріали всенародного референдуму, який відбувся 1 грудня 1991 р., в ході якого понад 90% його учасників підтвердили Акт. Україна, як самостійна держава, визнана рівноправним членом світового співтовариства.

М.Г.Щербак

АКТЫ ЗАПАДНОЙ РОССИИ - збірник документів, що містить цінні відомості з історії України 1340-1699 рр. Повна назва: "Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией" (т. 1-15, СПб., 1846-1853). Укладачем та редактором серії був член Петербурзької Археографічної комісії І.І.Григорович. Терміном "Західна Росія" називали українські, білоруські землі, що ввійшли до складу Литовської держави, а також саму Литву. Кожен том серії починався передмовою, у якій вказані місця зберігання оригіналів документів, що публікуються, кожен документ має легенду, закінчується том примітками з поясненнями фактів, подій, характеристикою історичних осіб тощо. Документи розподіляються за періодами у відповідності до часу правління Великих князів Литовських. Найбільша кількість документів з історії України була використана із книг Литовської метрики, архіву греко-католицьких митрополитів при Синоді, фондів МДАМІС (архів Міністерства іноз.справ). За тематичною ознакою можна виділити декілька основних груп документів з історії України: джерела з історії феодального землеволодіння, жалувані грамоти та привілеї українським монастирям, документи з історії братств, з історії Берестейської церковної унії, твори українських полемістів, документи з історії українських міст. Більшість документів, що ввійшли до "Актів", не перевидавалися та були вперше введені в науковий обіг.

С.Ф.Павленко

АКТЫ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ - збірник документів, переважно з історії України та Білорусії XIV-XVII ст. Повна назва: "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией" (т. 1-15, СПб., 1861-1892). Виходили під редакцією М.І.Костомарова (т. I-IX, XI, XIII) та Г.Ф.Карпова (т. X, XII, XIV, XV). Документи групуються за часом князювання литовських та польських володарів. У передмовах до

томів не наводяться відомості про місце зберігання оригіналів документів, відсутні примітки та коментарі, що знижує науковий рівень видання. Документи стосуються історії українських та білоруських земель, а також Вільно. Найбільша кількість документів використана з книг Литовської метрики, архіву греко-католицьких митрополитів, Київської казенної палати, бібліотеки Київської духовної академії, рукописного відділу публічної бібліотеки в Петербурзі. Комплекс документів з історії Галичини надав історик Д.І.Зубрицький. Були також використані документи МДАМІС, зокрема справи колишнього Малоросійського приказу. Значну частину опублікованих джерел складають актові документи: грамоти та акти, видані польськими королями та Великими князями Литовськими світським та духовним феодалам, представникам місцевої адміністрації, а також різноманітні угоди та юридичні документи. Зустрічаються також публікації оповідних джерел: твори Івана Вишенського, Ієродиакона Києво-Печерського монастиря Леонтія. В III т. були вміщені документи з історії визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького та періоду Руїни.

С.Ф.Павленко

АПОКРИСИС - полемічний твір, виданий у 1597 р. в Острозі польською і 1598 р. староукраїнською мовою. Автор піддає критиці положення Берестейської церковної унії 1596 р., виступає проти утисків православних, застерігає, що польсько-шляхетська політика соціального і національно-релігійного гноблення приведе до народного зворушення.

А.М.Іваненко

АПОСТОЛ - одна з перших друкованих книг в Україні, видана у лютому 1574 р. Іваном Федоровим у Львові. Християнська богослужбова книга, яка містить описання діянь та послання апостолів. Львівське видання в основному повторює Московське видання 1564 р. шрифтом, композицією набору і оформленням (прикраси, заставки тощо). Однак в українському першодруці є ряд відмінностей та нововведень: деякі додаткові гравюри, зокрема друкарська марка Івана Федорова, що складається з двох частин: ліворуч - герб міста Львова, праворуч - знак самого першодрукаря та герб Г.Ходкевича; зміни в гравюрному зображенні апостола Луки, а також післямова, в якій Іван Федоров розповідає про історію львівської друкарні і свою працю книгодрукаря.

А.М.Іваненко

АРХІВ КОША ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ (1734-1735) - збірник, що містить опис архівних фондів, які склалися внаслідок діяльності Коша - центрального органу правління Нової Запорозької Січі - є унікальним, найціннішим історичним джерелом, справжньою перлиною української писемності ХУШ століття.

Архів Коша Запорозької Січі зберігається в ЦДІА в місті Києві, має 374 справи, що нараховують близько 40 тисяч аркушів.

Різні за формою і видами документи і матеріали засвідчують адміністративно-політичний устрій, економічний стан Нової Січі, соціальний склад козацтва, військові та торгівельні зв'язки з Кримом, Грузією, Молдовою, Польщею, Росією та інші відомості.

Значну частину архіву становлять так звані "справи походні". Це - рапорти і донесення запорозьких воєначальників, які надсилалися нерідко просто з місця бою, походні журнали та інші документи, що відтворюють бойове мистецтво Запорозького війська, участь його в російсько-турецьких війнах. Із "Журналу військових дій" за 1771 р. дізнаємось, що під час штурму Перекопських укріплень запорожці зуміли відшукати зручний перехід через Сиваш - затоку Чорного моря і, скориставшись відливом, вони обійшли Перекопський вал і ступили на Кримський півострів, нанесли удар турецьким військам з тилу, сприяючи тим самим успіху російської армії. Російські генерали й офіцери вважали для себе за честь записуватись у Запорозьке Військо. В архіві є виданий М.І.Кутузову, тоді ще підполковнику, атестат про включення його в реєстри Запорозького Війська.

Значна кількість архівних справ висвітлює наступ самодержавства на українську автономію і права Запорозької Січі, захоплення російськими поміщиками запорозьких земель, створення царським урядом за рахунок земельних володінь Запорозької Січі військових поселених полків, побудову на цих землях Дніпровської оборонної лінії. Про взаємовідносини російського уряду і Запорозької Січі свідчать численні документи: універсали українських гетьманів і польських королів, царські грамоти, сеймові конституції та інші акти, "прощення", "чолобитні", "петиції" до російських царів.

Відомості, які містить Архів Коша Запорозької Січі, роблять його матеріали важливими і цінним джерелом з історії козацтва.

А.М.Іваненко

"АРХІВИ УКРАЇНИ" - журнал Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України. Видається з 1947 р. під назвою "Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління". З липня-

серпня 1965 р. одержав назву "Архіви України", з 1960 р. видається 6 разів на рік і стає передплатним виданням. В 1988 р. виданий систематичний покажчик змісту журналу за 1971-1987 рр. Журнал публікує статті з теорії і практики архівної справи, досвіду архівних установ, джерелознавства, археографії, спеціальних історичних дисциплін, історичного краєзнавства, історії культури, книгодрукування та ін. Окреме і важливе місце в журналі займає публікація архівних рукописних і фотодокументів. Публікуються огляди документальних джерел з вітчизняної історії, які зберігаються в зарубіжних архівах. Рецензуються монографії, археографічні публікації. Вміщуються також хронікальні замітки, інформація про наукові, науково-практичні конференції, симпозиуми, виставки в архівних установах та ін.

М.П.Ковальський

БІБЛІЯ ОСТРОЗЬКА - перша повна друкowana кирилична східно-слов'янська Біблія, видана в 1581 р. видатним Іваном Федоровим в Острозі, тоді Волинського воєводства, тепер Рівненської області. Тут у другій половині 70-х років ХУІ ст. князем Острозьким (1526-1608) було засновано слов'яно-греко-латинський колегіум, перший вищий навчальний заклад в Україні, і слов'янську друкарню. Повна назва - "Біблія сирьч книги ветхаго и новаго завѣта на языку славенска". На титульному аркуші, який вміщений у знамениту стилізовану граверовану рамку з колонами, як вхід до інтер'єру, зазначена дата - 1581 р. У книзі використані 6 шрифтів, художні прикраси: ініціальні літери, заставки, кінцівки, герб князів Острозьких і друкарський знак І.Федорова. Книга - монументальний поліграфічний твір, включає 1256 сторінок. Острозька Біблія незабаром після виходу у світ одержала широке розповсюдження у всіх православних слов'янських країнах. За їх межами вона слугувала джерелом для знайомства з писемністю слов'янських народів, була фактором міжслов'янського спілкування. Кілька разів перевидавалась (у 1863 р. у Москві з передмовою Епифанія Славинського, в 1914 р. Московською старообрядницькою книгодрукарнею і в 1988 - фототипічне видання у Москві-Ленінграді).

М.П.Ковальський

"ГАРВАРДСЬКІ УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ" ("Гарвардські українознавчі дослідження") - міжнародний науковий журнал історико-філологічного профілю, що видається з 1977 р. в США (Кембрідж, штат Массачусетс) Гарвардським українським дослідницьким інститутом, на базі трьох кафедр університету - української

філології, української літератури, української історії. Засновник та головний його редактор - був Омелян Прицак разом з Ігорем Шевченком, співредакторами - Джорджем (Григорієм) Е.Грабовичем і Франком Е.Сисиним. До складу редколегії увійшли вчені, професори університетів не тільки США, але й Канади, Англії, ФРН, Польщі, Чехії, Болгарії, Ізраїлю.

З початку заснування ГУС набули і зберігають високий науковий рівень. Допомагають орієнтуватися у змісті опублікованих томів "ГУС" два покажчики, - один виданий у 1987 р. у Кембріджі (США) на мові оригіналу перших десяти томів, а другий в 1991 р. у Києві-Кембріджі I-XU томів на мові оригіналу і у перекладі на українську мову з вступними статтями О.Прицака і Г.Грабовича. В журналі публікуються статті з україністики, історії літератури, культури, сходознавства, візантієстики, мовознавства, наукові дискусії, бібліографічні огляди, документи. Статті спираються на ґрунтовну джерельну базу. Особливе місце в журналі посідають статті джерелознавчого, археографічного і архівознавчого характеру (спрямування). В 1992 р. опубліковано покажчик праць Гарвардських українознавчих студій за 1977-1991 рр.

М.П.Ковальський

ГРАМОТИ - форма актових, справочинних, особових документів, особливо поширена в середні віки. За змістом грамоти були договірними, жалуваними, духовними, купчими тощо. За походженням розрізняють княжі, монастирські, приватні грамоти. Грамоти є цінним джерелом з історії України, починаючи з давньоруських часів. Оригіналів XII-XIII ст. залишилось небагато. Серед них - жалувана грамота Мстислава Володимировича (бл. 1130 р.). Починаючи з XIV ст. збереглися оригінали грамот князів Льва Даниловича, Ольгерда, польських королів Казимира, Владислава, ярлики хана Тохтамиша, молдавських воевод, зміст яких стосується історії України. Серед договірних грамот цього часу збереглася угода литовсько-руських князів Явнута, Кейстута, Любарта, Юрія Наримонтовича та Юрія Коріятовича з королем польським Казимиром та мазовецькими князями (червень-вересень 1352 р.). Договірні грамоти, а також грамоти-присяги дають змогу дослідити історію взаємин між Україною, Литвою та Польщею, простежити поширення польської експансії на українських землях. У 1995 р. опубліковані "Волинські грамоти XVI ст.". Наприкінці XV - початку XVI ст. термін "грамота" в Україні змінюється на термін "лист". Кожна з грамот в залежності від змісту мала свою назву. В книгах Литовської метрики є більше 40 назв різних документів та грамот:

“привілей”, “аренда”(жалувана грамота на аренду), “вольность” (звільнення від зобов’язань), “данина” (пожалування), “осаження” (грамота на заснування міста), “тестамент” (духовна грамота, заповіт), “угода”, “присяга”, “цедула” (указна грамота) тощо. Важливими джерелами з історії України є королівські та гетьманські універсали, папські булли та послання, маніфести та жалувані грамоти російських самодержців.

У новий час багато різновидів офіційних, справочинних, правових документів зберігають зміст грамот. Це міжнародні заяви, комюніке, декларації, законодавчі акти, а також нотаріально оформлені документи, що регулюють майнові, громадянські стосунки між державними установами, підприємствами, товариствами, приватними особами тощо. Збереглася й форма грамот - вірчі, нагороджувальні, похвальні тощо.

С.Ф. Павленко

ГРАФІТИ - написи на камені, цеглі, дереві, кості та інших твердих матеріалах, здебільшого зроблені за допомогою гострого предмету або фарби. У давнину в Україні ці написи звалися “печатіями”, “знаменіями”. На відміну від давніх літературних, юридичних та релігійних текстів, написи на речах та стінах будинків безпосередньо відбивають повсякденне життя різних прошарків українського середньовічного суспільства. Це написи ливарників та ювелірів, духовних осіб, нотатки простих киян чи жителів інших міст, автографи історичних діячів.

Серед українських дослідників першим почав вивчати графіті відомий вчений-мандрівник В.Барський, який описав у 1727-1730 рр. давньоєгипетські написи. Найдавніші графіті на території України є греко-латинські пам’ятки, виявлені в Криму. Першими їх описали дослідники Петербурзької академії наук П.Паллас, П.Кепнен, Я.Потоцький, П.Сумароков. До найдавніших графіті України належать написи у Софії Київській, наукове дослідження яких почалося ще у XVIII ст. У 60-ті роки XIX ст. було відкрите найдавніший роспис цього храму, збудованого у XI ст. Найбільш повне зібрання відкритих тоді київських графіті разом з їх дешифровкою міститься у працях С.Висоцького. Широко відомий у науці напис на Тмутараканському камені, знайдений наприкінці XVIII ст. Дуже цікавий для науки матеріал - написи зроблені на стінах київських печер. На жаль, вони погано збереглися, хоча їх досить багато. Найкращий їх опис зроблений у праці І.Каманіна “Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость)” (1914).

А.М.Зубко

ДАНІ КОНКРЕТНИХ СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ - вид джерел, які відбивають конкретні соціальні ситуації й процеси. Особливим видом джерел ці дані робить те, що в їх створенні бере участь сам історик, вони виникають в результаті здійснюваних за спеціальною програмою опитувань респондентів (осіб, що відповідають на запитання дослідника), збирання відповідей на поширені серед респондентів спеціальні опитувальні листи-анкети, проведення інтерв'ю, ведення дослідником щоденників спостережень (в тому числі й включених спостережень, коли дослідник сам бере участь у подіях, що вивчаються) та ін. Таким чином, у джерел цього виду є фактично два автори - респондент і дослідник, який програмує масове чи індивідуальне опитування. Дані конкретних соціальних досліджень особливо корисні, а інколи й незамінні, у випадках, коли вони заповнюють прогалини в писемних та інших джерелах, зокрема при вивченні процесів, порівняно близьких до сучасності. Звичайно, історик може користуватися й результатами обстежень, проведених іншими соціологами та істориками, але проведене самостійно обстеження дає йому адекватний проблемі вивчення матеріал. Методологічно використання даних конкретних соціальних досліджень в історичній науці обґрунтовується самим їхнім характером: в силу своєї конкретності вони відповідають можливостям і завданням історичного пізнання.

Конкретні соціальні дослідження (обстеження) ведуться на базі методик, розроблених передусім в соціології. Їх результати піддаються опрацюванню за допомогою кількісних методів з використанням ЕОМ.

М.Я.Варшавчик

ДЕКЛАРАЦІЯ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ - програмний політичний документ Тимчасового органу Верховної влади в Україні - Директорії, яка була створена 14 листопада 1918 р. на підпільній нараді з представників Українського Національного Союзу для організації повстання проти влади гетьмана П.Скоропадського. До її складу увійшли П. Андрієвський, В.Винниченко, А.Макаренко, С.Петлюра, Ф.Швець. Очолювали Директорію спочатку В.Винниченко, а з 10 лютого 1919 р. - С.Петлюра.

26 грудня 1918 р. Директорія утворила виконавчий орган - Раду Народних Міністрів на чолі з В.Чехівським і звернулася до населення з Декларацією. В ній говорилось про скинення уряду і перші накази та постанови Директорії про скасування цензових дум,

земств, які були відновлені П.Скоропадським після усунення від влади Центральної Ради, про залишення землі у користуванні дрібних селянських господарств, про передачу інших земель безземельним та малоземельним селянам, про складання описів контрибуцій, взятих поміщиками з селян, з метою повернення майна та грошей покриттям, про організацію слідства з приводу зловживань і злочинств з боку гетьманської влади, про відміну її законів і постанов у сфері робітничої політики, відновлення 8-ми годинного робочого дня, права робітників на утворення коаліцій, проведення страйків, про відновлення в правах фабзавкомів.

Важливою частиною Декларації є роз'яснення політичної платформи Директорії та її найближчих планів. Наголошується, що влада в державі повинна належати працюючим класам - робітництву та селянству. Декларація закликала селян, робітників, трудову інтелігенцію обирати делегатів на Конгрес Трудового народу, який матиме всі верховні права і повноваження вирішувати питання соціального, економічного та політичного життя. Йшлося про визначення форми влади в центрі і на місцях, встановлення державного робітничого контролю, оголошувалася боротьба з спекуляцією. Всі головні галузі промисловості передбачалося передати під керування УНР. Наголошувалося, що в галузі національних відносин "Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружне поєднання трудової демократії всіх націй, що населяють Українську Землю". В галузі міжнародних відносин проголошувався нейтралітет і висловлювалося бажання мирного співжиття з народами всіх країн.

Здійснити на практиці проголошені в Декларації положення Директорії не вдалося: в зв'язку з наступом більшовицьких військ 5 лютого 1919 р. вона залишила Київ, переїзджачи до інших міст. 12 листопада 1919 р. фактично припинила існування, оскільки відповідно до "Закону про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР" запроваджувалось одноосібне керівництво С.Петлюра всіма органами УНР.

Текст Декларації вперше був відтворений у спогадах лідера УІРС П.Христюка (Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. - Т. IV. - Відень, 1922. - с. 15-18). Пізніше її оприлюднено в збірнику "Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали". - Т. 1. - 1983. - с. 408-412). В Україні за радянських часів Декларація не друкувалася. Вперше частково наведена в книзі: Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів (1900-1939). - К.: ІЗМН, 1997. - с. 157-161).

Б.І.Корольов

ДЕКЛАРАЦІЯ НАРОДНИХ ЗБОРІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПРО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ З РАДЯНСЬКОЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (27 жовтня 1939 р.). Ідеологічна забарвленість документу відбиває характер для радянської політичної системи апологетичні доктрини і гасла. Так, всупереч фактам твердилося, що в УСРС “зросло і економічне зміцніло українське селянство, яке володіє землею”, що українська мова - державна мова тощо.

Водночас Декларація зафіксувала ряд відправних оцінок мотивів і причин приєднання західноукраїнських земель до СРСР і включення їх до складу УРСР, вказує на безправне і пригнічене становище населення Західної України в складі Польщі, їх віковичну мрію возз'єднатися з своїми побратимами у єдиній Українській державі, підкреслює, що за “наказом радянського уряду червона армія звільнила навіки народ Західної України”. Декларація дозволяє уявити процес правового оформлення цього акту, викладає зміст подання Народних зборів про прийом ЗУ до СРСР і УРСР.

Об'єктивну і всебічну інформацію про всі аспекти включення ЗУ, як і Північної Буковини, Бессарабії, Закарпатської України до складу УРСР, можна почерпнути лише на основі залучення і критичного аналізу всієї джерельної бази з даної проблеми - документів органів державного управління, матеріалів преси, мемуарів, кінофотофонодокументів, зокрема, Акту Злуки (січень 1919 р.), таємних протоколів до Пакту про ненапад, підписаний Молотовим і Ріббентропом, Договору про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною, ноти уряду СРСР Румунії та ін. Великий масив інформації з цього питання містять законодавчі акти СРСР і УРСР, а також документи місцевих органів влади і управління, політичних партій і рухів ЗУ.

Я.С.Калакура

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАРОДІВ РОСІЇ - документ радянської Росії, що встановив основні принципи національної політики радянської влади, затверджений 2 (15) листопада 1917 р. Радою Народних Комісарів РСФФР. Надрукована Декларація в газеті “Правда” від 3 (16) листопада 1917 р. за підписами Голови Раднаркому В.Леніна та Народного Комісара у справах національностей Й.Сталіна. Вона декларувала встановлення диктатури пролетаріату під керівництвом партії більшовиків і викладала програму дій в галузі національної політики. В постанові 3-го Всеросійського з'їзду Рад (15 (28) січня 1918 р.) про політику Ради Народних Комісарів з національного питання відзначалось, що Всеросійський з'їзд Рад робітничих,

солдатських та селянських депутатів вітає та цілковито схвалює національну політику уряду, спрямовану на впровадження в життя принципу самовизначення трудящих мас народів Росії.

Є.М.Луценко

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ - офіційна програмна заява, в якій проголошується державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах, основні принципи побудови держави, її нової Конституції і законів, внутрішньої і зовнішньої політики. Прийнята 16 липня 1990 року в Києві Верховною Радою Української РСР з метою утвердження суверенітету і самоврядування народу України, його повноцінного політичного, економічного, соціального і духовного розвитку, всебічного забезпечення прав і свобод людини, побудови демократичного суспільства і правової держави. Містить виклад основних засад самовизначення української нації, народовладдя, державної влади, громадянства, територіального верховенства, економічної самостійності, економічної безпеки, культурного розвитку, зовнішньої і внутрішньої безпеки, міжнародних відносин. Логічним юридичним продовженням процесу суверенізації України став Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року.

М.М.Хоменко

ДЕКЛАРАЦІЯ І ДОГОВІР ПРО УТВОРЕННЯ СРСР - документ, схвалений в основному 30 грудня 1922 р. першим всесоюзним з'їздом. 16 грудня 1922 р. проект Декларації прийняла Комісія пленуму ЦК РКП(б) під головуванням Й.Сталіна. 29 грудня цей проект був затверджений конференцією повноважних делегацій РСФФР, УСРС, БСРР та ЗСФФР. За Декларацією до складу Союзу РСР ввійшли: Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФФР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) та Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (ЗСФФР). 1-й з'їзд Рад в основному затвердив проект Договору про утворення СРСР та передав їх на додаткове ухвалення, після обговорення ЦВК союзних республік, на 2-му з'їзді Рад СРСР. Однак створена комісія по доопрацюванню проектів Декларації та союзного договору невдовзі була розіслана Сталіним, а натомість нова комісія розробила проект Конституції СРСР, до

якої були включені не ратифіковані Україною пакети декларації і союзного договору. Конституцію ухвалив 31 січня 1924 р. - 2-й з'їзд Рад Союзу РСР.

Є.М.Луценко

ДОГОВОРИ РУСІ З ВІЗАНТІЄЮ - договори великих князів Київської Русі з імператорами Візантійської імперії, тексти яких дійшли у складі "Повісті временних літ". Перший договір між князем руським Аскольдом та візантійським імператором Василем I Македонянином був укладений у 873-874 рр. Він згадується у праці візантійського імператора Константина Порфиродного "Про управління імперією", але текст його не знайдений.

Договори князя Олега з Візантією 907 та 911 рр. збереглися у складі літопису. Вони давали Русі права безмитної торгівлі у Царгороді, вирішували низку міжнародних справ. У 944 р. був укладений новий договір князя Ігоря з Візантією. Текст його також зберігся у складі літопису. В ньому Ігор зрікся володінь Русі над Чорним морем, у гирла Дніпра, зобов'язався платити мито за крам і захищати Візантію. У 972 р. київський великий князь Святослав уклад договір з Візантійським імператором Іоаном Цімісхієм. Він підтверджував умови попередніх договорів. Зберігся короткий переказ його тексту у літопису. Останній договір Київської Русі з Візантією був укладений великим князем Ярославом Мудрим у 1043 р. і закріплений шлюбом сина Ярослава Всеволода з царівною Анною Мономах. Текст його не виявлений.

Історики засвідчують аутентичність усіх текстів договорів, що збереглися. Договори Візантійської імперії з іншими державами укладалися у двох однакових примірниках - грецькою та давньоукраїнською мовами. Цим підтверджується, що на самому початку X ст. руси-українці мали вже літературну мову, тексти доводять, що у них існувала своя абетка і правила правопису.

Київська Русь виступає у договорах як держава, що говорить на рівних з Візантійською імперією, має свою політичну організацію, устійнене право (згадується в них "закон . . . язика нашого", "закон руський"). Це перші документи, що засвідчують вихід праукраїнців на міжнародний історичний кін.

А.М.Зубко

ДОКУМЕНТИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, РУХІВ І ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ - сукупність нормативних та виконавчих (оперативних і підсумкових) документальних матеріалів, які відображають діяльність недержавних організацій, рухів, партій,

спрямованої на розвиток самодіяльності громадян, їх участі у політичному і громадянському житті країни.

У своїй діяльності громадські організації, політичні партії і рухи утворюють ряд різновидів справочинних матеріалів, близьких за своєю формою до справочинства державних установ. Разом з тим є специфічна документація, яка властива саме громадським організаціям. Підставами об'єднання їх в одну групу є один тип як переважно писемних і один ряд - як переважно документальних. Об'єднує їх спільність походження як документів громадських організацій - недержавних елементів політичної системи суспільства, і спільність призначення - сприяння захисту різноманітних потреб і інтересів членів громадських організацій.

Документи громадських організацій з'являються разом з появою перших громадських об'єднань в Україні ще в середні віки (напр., братства). Їх кількість зростає у середині і другій половині ХІХ ст. (хлопомани, громади, Кирило-Мефодіївське товариство, народовці, тарасівці, "Просвіта" (1868 р.). Літературне (пізніше Наукове) товариство ім.Т.Г.Шевченка (1873), "Січ", "Сокіл", "Пласт" тощо) і особливо в ХХ ст. (політичні партії, профспілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, творчої спілки, науково-технічні, політико-просвітницькі, культурно-освітні, оборонно-спортивні організації тощо). Місце створення Г.О.Д. - вся Україна з пріоритетом в цьому столиць.

Більш чи менш чітка структура документів громадських організацій складається починаючи з ХХ ст. В неї входять статuti (головний документ, який характеризує завдання, компетенцію, рід діяльності і організаційну будову громадської організації; деякі громадські організації мали і свої програми; документи представницьких зборів, виборних установ і виконавчих органів громадських організацій (протоколи і стенограми, резолюції, рішення, інструкції, звернення, заклики, листи з'їздів, конференцій, зборів, пленумів, засідань, нарад вищих і місцевих органів громадських організацій тощо); документи, що висвітлюють хід виконання рішень, прийняття громадськими організаціями (колективні договори, матеріали з соціалістичних змагань, листи з пропагандою технічних удосконалень і раціоналізаторських пропозицій, матеріали про участь молоді в різних сферах життя суспільства, зведені дані про розповсюдження мережі кооперативної системи тощо); документи про підсумки діяльності громадських організацій (звіти до з'їздів, конференцій, зборів, спеціальні анкетні дослідження, зведені статистичні матеріали тощо). Кожний період історії України, умови функціонування громадських організацій накладали відбиток на

різновидності, зміст і форму їх документації, викликали появу тих чи інших різновидів документів.

Документи політичних партій, що містять дані з історії України, як і самі партії, з'являються в нові часи, коли особливо загострюються соціальні антагонізми. суспільство набуває певної структурованості, а в його соціальних верствах формуються ідеології і групи найбільш свідомих представників цих верств, здатні формулювати й захищати їхні інтереси. В Україні, коли вона не була самостійною державою, а її частини входили до складу інших держав, діяли не лише українські партії, а й організації партій цих держав. Так, з утворенням у 1899 р. Російської соціал-демократичної робітничої партії, її організації в Україні належали до числа найбільш впливових і активних у цій партії. На рубежі XIX-XX ст. створюються перші українські політичні партії (Русько-українська радикальна партія у 1890 р. на західно-українських землях, Революційна українська партія в 1900 р. в Придніпровській Україні). На складі, характері, повноті інформації, навіть мові документів позначалися умови їхньої діяльності. Так, перебування в підпіллі і необхідність конспірації не лише зменшували число і обсяг документів, але й зумовлювали появу місць, які потребують герменевтичного вивчення текстів. Кількість партій і, відповідно, їхніх документів змінювалася. Після утвердження в Україні радянської влади і однопартійної системи єдиною партією залишилася РКП(б)-ВКП(б)-КПРС і її складова частина КП(б)У - Комуністична партія України. В компартійних документах найбільш повно відбито внутрішню і зовнішню політику СРСР і, зокрема, політику здійснену в Україні. При цьому секретність документів, з одного боку, сфальсифікованість інформації, з другого, обмежують можливість об'єктивного відтворення суспільного життя в Україні протягом понад 70 років. З ліквідацією однопартійної системи кількість політичних партій в Україні зростає (на 1998 р. вона становить близько 50-ти). Велика кількість політичних партій і політичних організацій є свідченням недостатньої структурованості сучасного суспільства України, що позначається й на чіткості й усталеності позицій різних партій, і, відповідно, їхньої документації.

Документи політичних партій поділяються на програмно-структурні, матеріали партійних з'їздів і конференцій, документи центральних органів партій, документи місцевих партійних органів і організацій. Структура і види документів змінювались в залежності від умов функціонування і статусу партій (умови підпілля, окупації, війни, статус правлячої партії тощо). Крім писемних, серед джерел є також речові, кінофотофонодокументальні.

Найрізноманітніший зміст документів визначає їх наукове значення, дозволяє істориків використовувати їх не тільки як джерела вивчення власне історії громадських організацій, рухів і політичних партій, але й як одні з найважливіших джерел дослідження історії України. Серед особливостей методики їх використання слід вказати на необхідність диференційованого підходу. Обличчя партії, її роль в житті суспільства, як правило визначається не тим, що проголошується в її програмі, декларації, заяві, статуті тощо, а тим, як вони реалізуються у суспільному житті.

М.М.Хоменко

ДОКУМЕНТИ СУДОВО-СЛІДЧІ - комплекс джерел, що виникли в результаті проведення слідчих та судових дій. Умовно їх можна розділити на дві групи - слідчі та судові. До першої групи належать: постанови (про порушення кримінальної справи, про визначення запобіжного заходу, про закриття справи і т.п.); протоколи обшуків, оглядів речових доказів, допитів обвинувачених та свідків, очних ставок; листування; обвинувальний висновок, який є найважливішим документом цієї групи. Він являє собою результат проведеного слідства і містить стислий виклад змісту усіх інших документів цієї групи. У ньому вказуються місце, час та дії, за які обвинувачений притягується до відповідальності, формулюється суть обвинувачення з переліком відповідних статей кримінального кодексу, вказується судовий орган, який повинен розглядати справу. Якщо прокурор вважатиме, що зібрано недостатньо доказів для передачі справи до суду, то замість обвинувального висновку в справі знаходиться постанови про повернення справи на додаткове розслідування чи її закриття.

До судових документів відносяться: протоколи судового засідання, питальний лист по справі, резолюція та вирок.

Судовий процес можна відтворити за протоколом засідання суду. У вступі вказана дата і місце проведення засідання, склад суду та назва справи. Після цього йде опис судового засідання, який містить допит підсудного, читання обвинувального акту, судове слідство, дебати сторін, заключне слово підсудного, засідання судів та читання вироку. Виступи прокурорів, адвокатів, підсудних і свідків у протокол не записувались. Туди заносились, за вимогою сторін, лише окремі заяви, які спростовувались або ставили під сумнів дані попереднього слідства. Найважливішим документом цієї групи є вирок, читанням якого закінчувався судовий процес. Вирок складається з 3 частин: вступної, мотивувальної та резолютивної. У першій

частині вказується чийм ім'ям виноситься вирок, місце і час його вчинення, назва судового органу і склад суду, прізвища прокурорів і захисників, а також статті закону, за якими обвинувачений притягувався до відповідальності. У другій вміщено виклад суті протизаконних дій, що визнані судом доведеними, місце, час та спосіб їх здійснення. Резолютивна частина обвинувального вироку містить перелік статей закону, за якими обвинувачений визнавався винним, міру покарання, рішення про судові витрати та речові докази.

Форми та назви судово-слідчих документів дуже різноманітні і залежать від часу виникнення, місця знаходження суду (Правобережна, Лівобережна чи Західна Україна), характеру справ (кримінальні, цивільні, політичні).

З періоду Київської Русі, польсько-литовської доби, козацьких часів збереглася невелика кількість судово-слідчих документів. Але в архівних установах України ми маємо великий комплекс судово-слідчих матеріалів, починаючи з XVIII ст. і до наших днів. Останнім часом дослідники одержали доступ до справ про масові репресії 20-40 рр. нинішнього століття, коли слідчі та судові функції виконували позасудові установи - ВЧК, ОДПУ та "трійки" при НКВС. Вони могли застосовувати будь-які заходи кримінального покарання, включаючи розстріл. Матеріали цих органів, як і судових установ тоталітарної доби, вимагають найкритичнішого ставлення, бо побудовані на фальсифікації фактів, особливо коли йшлося про так звані контрреволюційні справи.

Судово-слідчі документи - одне з найважливіших джерел вивчення суспільно-політичної історії України. Вони використовуються в історичних дослідженнях хоч і часто, але вибірково, в основному для ілюстрації певних висновків авторів. Публікацій матеріалів судових процесів дуже мало, та вони здебільшого включають в себе лише окремі документи і не можуть дати повної уяви про процес. Тому дослідникам потрібно звертатися в першу чергу до фондів судово-слідчих установ, які зберігаються в центральних і місцевих державних архівах.

М.Г.Щербак

ЗАКОНИ ПРО ТИМЧАСОВИЙ ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ - документ, підписаний 29 квітня 1918 р. Павлом Скоропадським, що визначав форми управління новою державою - Гетьманатом. Його проект (а також "Грамоти до всього українського народу", яка проголошувала П.П.Скоропадського Гетьманом України (29.04.1918)), склав член Української Громади правник О.О.Палтов. За цим

проектом в Україні передбачалося встановлення конституційної монархії на чолі з королем. П.Скоропадський не підтримав його і вніс до проекту ряд суттєвих змін. Після цього “Законо” та “Грамота” були надруковані в першому номері “Державного Вісника” 16 травня 1918 р. За першим законом, що отримав назву “Про Гетьманську владу”, Гетьман тимчасово (до скликання Союму) отримував необмежені права та зосереджував у своїх руках виконавчу, законодавчу і судову владу. Він мав ухвалювати закони, призначати Отамана (голову) Ради Міністрів, затверджувати склад Ради Міністрів, призначати урядових осіб, керувати усіма стосунками України з іншими країнами, виконувати функції Верховного Воеводи Української армії та флоту, оголошувати надзвичайний стан, а також амністії. Другий закон мав назву “Про віру”. Він визначав державною релігією в Україні православ’я, а представники інших релігій отримували право вільно відправляти богослужіння та дотримуватися своїх обрядів. Третій закон “Права і обов’язки українських козаків та громадян” вказував, що їхнім обов’язком є захист рідного краю. Всі громадяни повинні були сплачувати державні податки й мито, а також відбувати передбачені законом повинності. Встановлювався захист особи та її житла. Власність оголошувалася недоторканою. Примусове відчуження нерухомого майна в разі державної потреби дозволялося лише за умови грошового відшкодування. Проголошувалося право кожного громадянина вільно обирати місце проживання і працю, купляти і продавати майно, без заборони виїжджати за кордон Української Держави. Закон проголошував демократичні права - свободу слова, зборів, спілок і громад. Наступний закон “про закони” встановлював порядок прийняття та дії законодавчих актів. Законопроекти повинні були готувати міністерства, а після їх обговорення у Раді Міністрів вони мали подаватися на затвердження Гетьманові. П’ятим був закон “Про Раду Міністрів і міністрів”. На Раду поклалися обов’язки визначати напрямок внутрішньої та зовнішньої політики України. Отаман-Міністр і міністри були підвітні Гетьманові, як за загальний хід управління, так і за свій напрямок роботи. Далі йшов закон “Про Фінансову Раду”, який проголошував її найвищою державною установою державного кредиту і фінансової політики. До неї мали входити на правах членів Отаман-Міністр, міністр фінансів та державний контролер. Останнім, сьомим, був закон “Про Генеральний Суд”, який проголошувався вищим охоронителем закону та Вищим Судом України в справах судових і адміністративних. Генеральний Суд мав оголошувати всі закони і накази уряду та слідкувати за їх виданням. Генеральний

Суддя призначався Гетьманом. Таким чином, за “Законами” П.Ско-ропадський отримав дик гаторські повноваження, але вони значною мірою були обмежені присутністю німецьких окупаційних військ на українських землях. “Закони про тимчасовий державний устрій України” разом з іншими законодавчими та адміністративними актами періоду Гетьманату є важливим джерелом з історії українського державотворення на початку ХХ ст.

С.Ф.Павленко, Ю.М.Сорока

ЗАПИСКИ ІНОЗЕМЦІВ - умовна збірна назва комплексу наративних джерел, авторами яких є іноземці, переважно мандрівники і дипломати, що бували в Україні. За видовими ознаками можна поділити на сім груп: щоденники, мемуари, хроніки, літературно-публіцистичні твори, преса, листи, карти.

Про землі України є згадки ще в “Іліаді” та “Одісеї” Гомера (VIII ст. до н.е.), у творі “батька історії” Геродота (V ст. до н.е.). Докиївські часи відбилися у творах готських, візантійських, арабських та ін. Доба Київської Русі знайшла своє відображення переважно в історичних та історико-мемуарних творах візантійських, західноєвропейських, арабських авторів. Окреме місце належить скандинавським сагам. Історія кочових народів, що намагалися колонізувати українські землі після нашествия Батия, висвітлена в історико-мемуарних творах дипломатів та купців. У XVI-XVIII ст. чисельність записок іноземців значно зростає. Серед щоденників вирізняються твори, котрі висвітлили історію національно-визвольних повстань кінця XVI - першої половини XVII ст., Визвольної війни середини XVII ст., історію козацтва. Серед мемуарів виділяється класичний твір Г.Л. де Боплана “Опис України” (Франція).

Зарубіжні літописи та хроніки містять у собі досить багату і цінну інформацію про Україну, особливо якщо врахувати використання в них втрачених українських джерел. На відміну від цих джерел літературно-публіцистичні пам'ятки бідні на факти, дуже політизовані й тенденційні, однак вони добре відображають формування opinio pro Ucraina у її закордонних сусідів.

З кінця XV ст. після відкриття книгодрукування дедалі активніше друкуються рукописні газети, “новини”, “авізи” тощо, з'являються періодичні видання, наприклад “Газетт де Франс”. Вони виходили практично в усіх великих містах Центральної та Західної Європи і у більшості з них містилися інформація про події в Україні, хоча й дуже стисло, а інколи й тенденційно. Окремим подіям присвячувалися спеціальні брошури та листівки “летючі листки”

(це стосується, наприклад, Зборовської (1649), Берестейської (1651), Конотопської (1659) та ін. битв).

Листи й реляції складають найчисленішу групу записок іноземців, а до того ж і найменш вивчену (видані майже повністю кілька тисяч донесень папських нунціїв про події в Україні до XIX ст., листи польської шляхти, котра брала участь у придушенні національно-визвольних повстань в Україні).

Перші карти України належать до давніх часів, їх часто друкують у атласах, у додатках до хронік Й.Шеделя (XV ст.), С.Мюнстера (XVI ст.), до твору Г.Боплана (XVII ст.). У XVII-XVIII ст. з'явилася велика кількість карт України, із зазначенням багатьох населених пунктів. До цієї групи можна віднести й іконографічні матеріали (малюнки козаків на картах Боплана, на "летючих листках" XVII ст. тощо. Особливе місце належить французькому художнику Ж.-А.Мюнцу, котрий наприкінці XVIII ст. тричі побував на Правобережній та Західній і Південній Україні і залишив кілька сот малюнків міст, сіл, місцевостей, зображень українських селян тощо.

Записки іноземців істотно доповнюють свідчення вітчизняних джерел, а при описі побуту, звичаїв українців, при висвітленні деяких сторінок політичного життя України навіть мають першорядне значення. Велика роль записок іноземців як джерела з історії дипломатичних контактів України, вони дають уявлення про те, як формувалася громадська думка Європи щодо України.

Ю.А.Мицик

"ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА" - збірники праць Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Започатковані 1892 р. як орган усіх секцій товариства (історично-філософської, філологічної, математично-природничо-лікарської). З 1898 р. стали органом історично-філософської секції. Протягом 1892-1937 рр. було видано 155 томів, з них 110 вийшло за редакцією М.С.Грушевського (1895-1913 рр.). По припиненні видання у Львові 1937 р. низку томів видано НТШ у діаспорі. Відновлене 1991 р. видання в Україні продовжує загальну нумерацію (вийшов 222 том).

У 1990 р. вийшов бібліографічний покажчик "Видання наукового товариства імені Тараса Шевченка. 1945-1980-ті рр."

"ЗНТШ" репрезентують монографії, статті, документальні публікації, критико-бібліографічні огляди та рецензії, протоколи засідань товариства, наукову хроніку, які є важливим джерелом з історії науки, історіографії, археографії та бібліографії України.

М.Г.Палієнко

ЗАЯВА УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР КОНФЕРЕНЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ В САН-ФРАНЦИСКО - це офіційне звернення уряду УРСР від 26 квітня 1945 р., в якому викладено намір взяти участь в роботі конференції і стати членом міжнародної організації.

У "Заяві" наголошується на тому, що Україна є однією з найбільших європейських держав з населенням 40 млн. чол. Вона була об'єктом численних іноземних вторгнень, в результаті яких український народ зазнав величезних втрат. Під час вторгнення нацистів на територію України знищено декілька мільйонів її громадян і більше 3 мільйонів були насильницьким шляхом вивезено на роботи до Німеччини. Тому Українська Республіка знаходиться серед тих держав, які найбільш зацікавлені в охороні своєї безпеки.

Далі говорилося про те, що Україна, яка відіграла значну роль у другій світовій війні, з її великими матеріальними і людськими ресурсами, буде в змозі внести вагомий внесок у справу зміцнення миру і підтримання загальної міжнародної безпеки.

Відповіддю на цю "Заяву" стала Резолюція конференції Об'єднаних Націй, прийнята на другому пленарному засіданні 27 квітня 1945 р., і запрошення України стати членом пропонованої Міжнародної Організації. В односторонньому прийнятій на засіданні Виконавчого Комітету конференції 30 квітня 1945 р. резолюції було рекомендовано Керівному Комітету дозволити представнику України негайно зайняти своє місце на конференції. Того ж дня Президія Верховної Ради УРСР затвердила склад Урядової делегації на конференцію у Сан-Франциско по розробці та підписанню статуту ООН.

Таким чином, Україна стала державою-засновником ООН. Це відкривало шанс до її включення у міжнародну політику, створило правову базу для визнання її суб'єктом міжнародного права.

Ця Заява започатковує цілий комплекс джерел з історії зовнішньої політики України в повоєнний період. Ряд документів містить Зб. "Українська РСР на міжнародній арені. 1976-1980 рр." - К., 1984.

А.М.Зубко

ІЗБОРНИК СВЯТОСЛАВА ЯРОСЛАВИЧА - один з ранніх літературних творів Київської Русі енциклопедичного характеру. Складений при дворі князя Святослава Ярославича у 1073 та 1076 рр. До нашого часу зберігся пергаменний фоліант "Ізборника" 1073 р., до якого входить бл. 200 коротких статей, які пояснюють, що таке православна віра, відтворюють біблійні афоризми про щирість та любов, передають слова "святих отців" про необхідність добродійного життя та покаєння в гріхах тощо. Частина статей вчила нор-

мам благочестя, відмовляла від одруження із злими жінками, від гри на гусях та від танців. Серед пізнавальних статей зустрічаються статті про людське обличчя, тіло, статті про будову всесвіту, знаки зодіака та зодіакальні сузір'я, статті про визначення мовних метафор. "Ізборник", не зважаючи на мозаїчну тематику статей, мав на меті показати образ високоморальної людини, якою вона уявлялася його складачам.

"Ізборник" Святослава є цінним джерелом з історії науки, культури, ідеології, літератури часів Київської Русі. Він є цінним джерелом для вивчення давньоруської мови та письма - уставу XI ст.

С.Ф.Павленко

"ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ" - міжвідомчий збірник наукових праць з джерелознавства, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін: дипломатики, палеографії, сфрагістики, метрології, філігранології, історичної географії, емблематики, нумізматики та ін. У багатьох дослідженнях з такої тематики присутні історіографічні аспекти й екскурси. Збірник видавався спільно двома установами - Архівним Управлінням при Раді Міністрів Української РСР (власне за його ініціативою) та Інститутом історії АН УРСР. Перший випуск вийшов у 1964 р. Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних дисциплін (1965 р.) рекомендувала перетворити цей збірник у щорічник. В 1966-1972 рр. вийшло ще сім томів цієї серії. В ході розгортання антиукраїнських акцій збірник перестав видаватися, що загальмувало наукові дослідження джерел української історії середньовіччя та нового часу.

До складу редколегії щорічника входили І.Л.Бутич, Ф.П.Шевченко, А.М.Катренко (відповідальний секретар), якого замінив з 6-го випуску В.С.Скорина, і тоді редколегія була доповнена О.І.Гуржієм. Вмішувалися статті з загального джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін.

М.П.Ковальський

"ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР" - республіканський науковий збірник, що видавався Науковою Радою з історії історичної науки при Секції суспільних наук АН Української РСР і відділом історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР. Вийшло п'ять випусків: в. 1 - 1968 р., в. 2 - 1969 р., в. 3 - 1970 р., в. 4 - 1971 р., в. 5 - 1972 р. На п'ятому випуску видання було припинене. Перші два випуски виходили під редакцією Ф.П.Шевченка, з третього випуску відповідальним редактором став І.О.Гуржій,

секретарем редколегій був Я.І.Дзира, членами редколегії А.В.Санцевич, В.І.Сарбей, Ф.П.Шевченко. У кожному випуску вміщувався покажчик з бібліографії української історіографії (починаючи з 1956 по 1971 рр.). Хоча основний зміст її напрямок збірника був історіографічний, джерелознавчі аспекти і опрацювання присугні як складові окремих статей, а також їм присвячені спеціальні студії на сторінках збірника.

М.П.Ковальський

“КИЕВСКАЯ СТАРИНА” - один з перших в Україні науковий журнал, присвячений проблемам історії, етнографії та фольклористики. Виходив у Києві (1892-1906) щомісячно російською мовою. Всього видруковано 94 томи журналу. У 1907 р. як його продовження видавався історико-літературний та громадська-політичний часопис “Україна”. Високий науковий рівень публікацій “Киевской старины” забезпечували провідні українські вчені, зокрема, професори й випускники Київського, Харківського, Львівського, Новоросійського університетів, Київської духовної академії (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, О.М.Лазаревський, О.І.Левинський, М.П.Драгоманов, М.С.Грушевський, Д.І.Багалій та багато ін.). Редактори - Ф.Г.Лебединцев (1882-1887), О.С.Лашкевич (1888-1889), Є.О.Кивлицький (1893-1906).

Поряд з науковими дослідженнями, критичними статтями, літературними творами та бібліографічними оглядами чільне місце в журналі посідали документальні публікації. Вони відбивають політичні, економічні й культурні процеси, що відбувалися в українському суспільстві упродовж кількох століть, переважно ХУП-ХІХ ст. Крім документів (законодавчих актів польського й російського урядів, гетьманських універсалів, грамот митрополитів та ін.) “Киевская старина” репрезентувала на своїх сторінках джерела особового походження - мемуари, щоденники, епістолярії видатних українських діячів (Т.Шевченка, М.Максимовича, О.Бодяньського, П.Куліша, Ф.Прокоповича, І.Мазепи та ін.). Окремий пласт становлять етнографічні й фольклористичні матеріали - пісні, легенди, повір'я українського народу, науковий аналіз і публікацію яких у журналі здійснили І.Франко, М.Сумцов, П.Житецький, М.Драгоманов, В.Науменко та ін.

“Киевская старина” відіграла, за висловом М.Грушевського, роль “дійсного органу українознавства: української історії, етнографії й літератури”. В цілому журнал є цінною пам'яткою процесу національного відродження, зростання національної свідомості українського народу.

У 1992 р. відновлено україномовне видання “Київської старовини”, а з 1996 р. паралельно виходить часопис “Пам’ять століть”.

М.Г.Палієнко

КНИГИ ЗЕМСЬКИХ І ГРОДСЬКИХ СУДІВ - комплекси документів, які утворилися в процесі судочинства, запровадженого на українських землях литовсько-польськими феодалами в першій половині XV ст. У створених у 1435 р. земських судах розглядалися цивільні справи, в гродських - кримінальні. Офіційно актові книги були запроваджені Литовським статутом у 1529 р. Безсистемність в записах утруднювала видачу різноманітних довідок із книг, через це з часом всі акти земських і гродських судів почали розподілятися на кілька груп. До першої групи відносились судові декрети. Другу групу складали акти “приватної волі”, надзвичайно різноманітні - заповіти, договори (заставні, межові, відступні і т.п.). Через деякий час у актові книги почали занотовувати різноманітні урядові акти: королівські грамоти, привілеї, статути, постанови сеймів, сеймові конституції, постанови повітових сеймів і конфедерацій, люстрації, універсали гетьманів та ін. Третю групу актів представляли протести і маніфести. Якщо особа, що подала протест, відмовлялась від своїх претензій, вона зверталася з маніфестом. Четверту і останню групу записів складали реляції, звіти про закінчення судових дій. У 1991 р. опубліковано “Книгу Київського підкоморського суду (1588-1644)”.

А.М.Іваненко

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОД НА УКРАЇНІ. 1929-1933 - збірник документів і матеріалів, що опублікований двома стереотипними виданнями (К.: Наукова думка, 1992, 1993. - 734 с.). В ньому висвітлюються процеси, що відбувалися в українському селі в ході здійснення суцільної колективізації. Вміщено 403 архівних документи, які значно розширюють джерельну базу вивчення колективізації та її наслідків. Збірник тематично примикає до видання “Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків, мовою документів” (К.: Політвидав України, 1990. - 605 с.), в якому були вміщені документи з партійних архівів, а також книги: “Упокорення голодом: Збірник документів” (К., 1993. - 312 с.), до якої включені документи з колекції Наукового товариства ім.Т.Шевченка, дипломатичних служб зарубіжних країн, світової преси, міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні в 1932-1933 рр.

Цінність вказаних публікацій насамперед в тому, що вони перервали антинаукову традицію, що склалася в радянському

джерелознавстві, замовчування численних фактів про трагічні наслідки колективізації, і голодомору. В 30-70-і роки в СРСР опубліковані десятки збірників документів з історії села, у 1962-1971 рр. здійснене трьохтомне видання документів "Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917-1937 рр." (Тт. 1-3. - К.: Наукова думка, 1962, 1965, 1972). Але документи для них відбиралися тенденційно і подавалися лише на підтвердження офіційної концепції колективізацій в СРСР, висунутої в "Короткому курсі історії ВКП(б)", а згодом модернізованої в книзі "Історія КПРС" (За ред. Б.Пономарьова). Відповідно до цієї концепції, яка панувала у радянській історіографії, замовчувалися антиселянський характер колективізації, насильницькі методи її проведення, трагічні наслідки голоду.

ЦК ВКП(б) в січні 1930 р. прийняв постанову "Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву", якою були встановлені нереальні строки завершення колективізації в Україні - осінь 1931 - весна 1932 р. Підлабузливі керівники ЦК КП(б)У на чолі з С.Косіором вирішили прискорити і ці строки - завершити колективізацію в Україні достроково.

Як свідчать документи збірника 1993 р., суцільна колективізація в Україні почалася в умовах фактичного відновлення в СРСР політики воєнного комунізму. Вона супроводжувалася хвилею розкуркулення, експропріацією продуктів харчування та майна не лише у заможних, але й у всіх селян, які не сприймали політики колективізації. Наводяться численні документи про застосування до селян надзвичайних заходів тиску з метою викачування хлібу, про свавілля властей в ході колективізації, про трагічне, безправне становище селян. З документів видно, що вже в 1931 р. в Україні почався голод. Навесні 1932 р. він набрав великих розмірів, а восени на селі склалося катастрофічне становище з хлібом, який був вилучений властями, наслідком чого став масовий голодомор 1933 року. Хоча власті всіляко приховували факти голоду (навіть слово "голод" було заборонено для вживання в засобах масової інформації, офіційних документах, реєстраційних книгах ЗАГСів), упорядникам збірника вдалося зібрати багато документів, які переконливо свідчать про прямий зв'язок голоду в Україні з політикою колективізації, її наслідками.

За роки колективізації з України було депортовано до 200 тис. селянських сімей. Прямі людські втрати від голоду склали у 1932 р. - 150 тис., 1933 р. - 3-3,5 млн. Чол. І ці страшні цифри деякі вчені вважають заниженими. На думку М.Прокопа, в 1932-1933 рр. Україна втратила 7,5 млн населення: 4,9 млн. померли голодною

смертю, 2,7 млн становили втрати природного приросту (М.Прокіп. Україна і українська політика. - Москва, 1981- с.37).

Б.І.Корольов

КОМПУТИ (пізніше “ревізії”) - переписи дворів козаків. Проводилися найчастіше з інтервалом 2-3 роки, починаючи з середини XVII ст. до Генерального (Румянцевського) опису 1767 р. Склалися як з фіскальними, так і з військовими цілями. Оскільки одиницею оподаткування був двір, тому компути - переписи проводились по дворам. Ревізії здійснювалися полковими канцеляріями, іноді спеціально посланими комісарами. У компуті Полтавського полку 1721 р. було зазначено, що він складений в сотнях “через ревізію” за указом полковника Івана Черняка. Ревізію Миргородського полку 1737 р. здійснили “нарочно посланные из миргородской канцелярии”. Складені у полкових канцеляріях, ревізійні книги передавались у сотенні управління і в Генеральну військову канцелярію для контролю.

Компути і ревізії містять інформацію щодо різних аспектів економічного, майнового, соціального стану, занять населення, не лише козацтва, але й міщанства і селянства, дозволяють прослідкувати тенденції соціальних і демографічних процесів, а також розвиток культури, зокрема шкільництва. При аналізі даних компутів і ревізій цілком доцільно застосувати методи кількісного (математичного) аналізу.

М.П.Ковальський

КОНСТИТУЦІЯ (від конституціо - установлення, устрій) - Основний закон держави, який закріплює юридичні, соціально-політичні та економічні засади державності, форму державного устрою, правління, організацію, компетенцію та сферу діяльності органів влади, правове становище громадян, основні принципи виборчої системи та правосуддя. Приймається представницьким органом країни, спеціально створеним органом (Установчими зборами, Конвентом), або референдумом. Джерельне значення Конституції, як вищого законодавчого акту країни, зумовлюється тим, що вона засвідчує рівень суспільного розвитку, який характеризується такими чинниками, як стан громадянського суспільства, широта представницької влади, рівень суспільної думки. Створення перших конституцій або законодавчих актів конституційного характеру припадає на XVII-XVIII ст. в країнах Європи. На етапі становлення державності або у процесі зміни суспільного устрою функції

Конституції часто виконують кілька окремих законодавчих актів (в Україні 1917-1919 рр. Універсали Центральної Ради (червень 1917 - квітень 1918), гетьманські закони "Про тимчасовий державний устрій" (29 квітня 1918 р.), "Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії" (13 листопада 1918) та ін.). Першим українським законодавчим документом конституційного характеру вважається Конституція 1710 р. ("Угода та Установлення між Гетьманом Пилипом Орликом і військом Запорозьким"), прийнята старшинською радою в Бендерах. Цінні відомості містять інші українські Конституції: Конституція УНР (29 квітня 1918). Цінним є видання "Конституційні акти України. 1917-1920". - К., 1992.; Конституційний Закон про автономію Карпатської України, прийнятий парламентом Чехо-Словацької Республіки (22 листопада 1938), Конституції Радянської України (1919, 1929, 1937, 1978 рр.). 28 червня 1996 р. Верховна Рада ухвалила Конституцію України як самостійної держави. Конституції не мають загально визнаного формуляру. Структура будь-якої Конституції відбиває насамперед національні традиції, особливості суспільного середовища та історичної епохи. Декларативна форма Конституції, як носія інформації, вимагає встановлення рівня адекватності проголошених принципів та положень конкретним соціально-політичним процесам, зокрема, механізму забезпечення конституційних норм та гарантій. Джерельне значення для досліджень у галузі політичної історії має також комплекс підготовчих матеріалів, який складається з конституційних проектів, робочих матеріалів політичних партій, громадських рухів. Вони допомагають реконструювати не тільки їх політичні платформи, концепції, але й визначити провідні тенденції розвитку політичної думки, правової культури суспільства.

О.В.Ясь

ЛІТОПИС ВЕЛИЧКА - історичний твір, що дістав умовну назву літопису. Написаний на початку XVIII ст. Його автор Самійло Величко (1670-1728) служив канцеляристом у полковника В.Кочубея, а в 1705-1708 рр. - у Генеральній канцелярії. На схилі життя написав цей фундаментальний твір, що охоплював історію України 1648-1700 рр. Безпосереднім поштовхом до його написання були враження від подорожі автора на початку Північної війни спустошеною Правобережною Україною. В літописі використано широке коло джерел - хроніки польські, німецькі, українські літописи, а також спогади очевидців подій і власні спогади. Патріот України, Величко палко протестує проти колоніального гніту, встановленого

загарбниками на його батьківщині, оспівує визвольну боротьбу українського народу, позитивно трактує відродження української держави, причому не ідеалізує конкретних представників вищої влади України (гетьманів, старшину), викладає події у світському дусі, з позицій прогресивного прагматизму, критично ставиться до джерел. Автор літопису виявляє зацікавленість питаннями класової та соціальної боротьби, визначає форми державного правління, прагне філософськи осмислити минуле, знайти у ньому відповідь на актуальні питання сучасності. Твір Величка, подаючи цінну інформацію про минуле, є видатною пам'яткою суспільної, зокрема, історичної, думки в Україні початку XVIII ст.

Ю.А.Мицик

ЛІТОПИС ГРАБ'ЯНКИ - створений у 1710 р. Григорієм Грабянкою (поч. 70-х рр. ХУП ст. - 1738 р.). Закінчив Києво-Могилянську Академію, у Гадяцькому полку пройшов всі щаблі військової кар'єри, був полковником (1717-1738 рр.). Як один з чільних представників Гетьманщини був посланцем від імені старшини до Петербурга з Коломацькими статтями добиватися відновлення гетьманату, за що був ув'язнений Петром I у Петропавлівській фортеці (1723-1725). Брав участь у ряді військових кампаній, у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., загинув під час однієї з сутичок з ординцями. Твір Граб'янки охоплює події від початків запорозького козацтва до 1710 рр. При його написанні було використане широке коло джерел, однак оригінальних відомостей у творі небагато. Значно більшою є його цінність як пам'ятки суспільної, зокрема історичної, думки та літератури. Політичним ідеалом Граб'янки, що відбився в Літописі, була Гетьманщина, хоча з тактичних міркувань в умовах петровського терору він виступав тільки за автономію України. В Літописі оспівується боротьба козаків проти іноземного панування, з особливим пієтетом описано діяння Богдана Хмельницького. Автор знайшов оригінальну форму викладу - за "повістями", кожна з яких може конкретно розглядатися і як окремий літературний твір, присвячений конкретній події. Хоча оригінал пам'ятки не зберігся, на сьогодні відомо вже понад 50 її списків (у розгорнутій та короткій редакціях).

Ю.А.Мицик

ЛІТОПИС ГУСТИНСЬКИЙ - узагальнюючий твір з історії України. Автором Г.Л. є, очевидно, архимандрит Києво-Печерської лаври Захарія Копистенський. Написаний літопис у 1623-1627 рр. У 1670 р. ієрмонах Густинського монастиря у Прилуках Михайло Лосицький

створив один із списків літопису, що й дало йому назву. У повному обсязі пам'ятка не надрукована й досі, за межами публікації залишилася насамперед велика вступна частина, що висвітлює історію походження східних слов'ян та їхніх сусідів. У центрі уваги автора - політична історія Київської Русі, події ж з кінця XIII ст. до 1598 р. висвітлені фрагментарно. Найбільшою інформативністю і літературними якостями виділяються три повісті: "О началі козаків", "О переміні нового календаря", "О унії". Для історичних поглядів автора пам'ятки характерні патріотизм, прагнення подати народу своєрідний підручник для обізнання з історією батьківщини.

Ю.А.Мицик

ЛІТОПИС ЛИЗОГУБА - історичний твір, складений у 1742 р. Хронологічні рамки тексту - 1506-1737 рр. Атрибуцію Літопису здійснив В.Б.Антонович. Він висловив припущення, що його автором був генеральний обозний Яків Юхимович Лизогуб (1675-1749). Найбільш інформативна друга частина (кінець XVII - 30-ті рр. XVIII ст.), в якій розповідається про політичні і військові події від взяття Азова і до закінчення російсько-турецької війни 30-х рр. XVIII ст. Всі події постійно пов'язуються з діяльністю автора літопису.

М.П.Ковальський

ЛІТОПИС РУСЬКИЙ - фундаментальний літописний звід, одна з найдавніших праукраїнських писемних пам'яток кінця XIII ст., створений в Києві. Дійшов до нашого часу у двох основних списках: Іпатіївському, складеному у 1425 р. та Хлебниківському, складеному у XVI ст. Хоча Хлебниківський список є пізнішим, ніж Іпатіївський, він краще зберіг текст втраченого оригіналу пам'ятки. Саме від Хлебниківського походить ряд списків Літопису Руського, він або його протограф використовувався українськими літописцями XVII-XVIII ст. Відома також особлива редакція Літопису Руського (складена київським ченцем Марком Бундуrom у 1655 р.), яка й донині неопублікована й тільки починає досліджуватися. Літопис Руський це своєрідна трилогія, причому кожна з трьох його частин є самостійним літописним зводом, який в свою чергу складається з менших зведень чи окремих літописних пам'яток, з використанням інших джерел: Біблії, житій, документів, візантійських хронографів (Г.Амартола) та хронік (І.Малали) тощо. Перша частина ("Повість временних літ") є найдавнішим літописом Київської Русі-України, котрий ліг в основу не тільки українського, але й російського та білоруського літописання. Вона зберегла сліди давнішого літописання, перша редакція "Повісті..." пов'язана з іменем її

упорядника - Нестора Печерського і відноситься до початку XII ст. Друга редакція "Повісті..." (1116 р.) складена ігуменом Видубицького монастиря у Києві Сильвестром, збереглася тільки у складі іншого фундаментального літописного зводу - Лаврентіївському літопису. Третя редакція (бл. 1118 р.) була складена у Києво-Печерському монастирі. Перша частина Літопису Руського охоплює події з найдавніших часів до початку XII ст., насамперед другої половини IX - початку XII ст. Друга частина - Київський літопис - охоплює події з 1111-1117 по 1199 р. Цей звід було складено ігуменом Видубицького монастиря Мойсеєм. Третя частина - Галицько-Волинський літопис охоплює події з 1205 по 1290 р. Вона складається з двох літописних зводів: Галицький літопис, складений при дворі князя Данила Галицького, охоплює події з 1205 по 1260 р.; Волинський літопис, складений при дворі волинського князя Володимира Васильковича, охоплює події з 1261 по 1290 р.

Літопис Руський є найважливішим і унікальним історичним джерелом вивчення давньої історії України. Він висвітлює головним чином політичну (військову, дипломатичну) та церковну історію України. У першій частині велику увагу приділено проблемі походження слов'ян, початкам Київської держави, хрещенню Русі, боротьбі проти Візантійської імперії, Хазарського каганату, печенігів, половців та ін.; у другій - розкрито історію переважно Київського князівства, спротиву його правителів агресивним діям князів Володимиро-Суздальської держави; третя висвітлює історію Галицько-Волинського князівства (королівства), боротьбу Русі проти монголо-татарського нашествия, проти агресії Польщі та Угорщини, причому у даній частині виклад ведеться майже цілком із світських позицій. Літопис Руський заклав основи української історіографії та літератури, відіграв надзвичайно велику роль у формуванні історичної й національної самосвідомості українців, активно використовувався діячами української культури, насамперед літописцями та істориками.

Літопис Руський за Іпатіївським списком опублікований в 1990 р. у перекладі Л.Махнівця.

Ю.А.Мицик

ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ - історична пам'ятка XVII ст., що має світський характер і умовну назву. Вважається, що першу редакцію літопису тепер неможливо відтворити. Найдавніший та найближчий до оригіналу - список Іскрицького, який відносять до 1734 р. До першої половини XVIII ст. належить також список Козельського. Решта розглядається як списки другої половини XVIII-XIX ст.

Справжній текст літопису хронологічно обмежують 1648-1702 рр. Більшість дослідників вважає, що для написання твору Самовидець використовував свої коротенькі записи про події 1648-1672 рр. Другим важливим джерелом, напевно, були свідчення очевидців, учасників подій. Літописець рік за роком розповідає про перебіг подій, згадує імена діячів, подає географічні назви, виходить на події за межами України. Про те, що Самовидець був людиною широко обізнаною, свідчать згадки про дипломатичні папери, термінологія, слова іномовного походження (типу ремпонс, президіум, алянс тощо). На основі текстологічного аналізу встановлено, що в останній період життя автор проживав у Стародубі, де наприкінці 70-х рр. почав писати твір. Із Стародуба походить і список Іскрицького. Ймовірно, що автором був генеральний підскарбій, брацлавський протопоп і стародубський священик Роман Ракушка-Романовський (прибл. 1622-1703 рр.). Літопис містить повідомлення про ті події і явища, згадки про які не збереглися в жодних документах або ж передані з помилками. Мова і стиль літопису позбавлені книжності, впливу польської чи латинської літератури. Автор не дотримується літописної стильової традиції, яка в той час була поширена в Україні. Літопис Самовидця опублікований у 1878 р. Київською археографічною комісією. Останнє видання літопису датується 1971 р. Він залишив глибокий слід в українській історіографії XVIII-XX ст. і не втратив свого джерельного значення.

С.Ф.Павленко

ЛІТОПИСИ - вид нарративних (оповідних) джерел, характерною особливістю яких є описання подій у хронологічній послідовності за роками. Літописи, особливо літописні зводи, створювалися на базі різноманітних джерел, писаних до того ж у різні часи, мають у своєму складі й документи, житія, витяги з попередніх історичних творів, і тому методика їх аналізу є винятково складною, тим більше, що літописці нерідко виступають творцями історіографічних легенд. Літописний жанр є характерним насамперед для середньовіччя, але в Україні літописні пам'ятки створювалися і на початку XIX ст. Найважливішими центрами українського літописання були Київ, Галич, Володимир-Волинський, Львів, Острів, Чернігів, Переяслав та інші міста, а також монастирі (Києво-Печерська Лавра, Видубицький, Михайлівський і Межигірський у Києві, Густинський, Мотронинський, Добромильський та ін.).

Початки українського літописання належать до періоду Київської Русі. Український звід кінця XIII ст. (Іпатіївський, Хлебниківський), увібрав у себе найдавніший літопис - "Повість временних

літ”, Київський та Галицько-Волинський літописи, котрі в свою чергу є зводами, що містять ряд перероблених джерел. Другий етап українського літописання представлений т.зв. літописами Великого князівства Литовського, створеними у XIV-XVI ст. У подальші часи (XVII-XVIII ст.) зародилося козацько-старшинське літописання. Автори дедалі частіше відходять від суто хронологічного викладу подій, залучають ширше коло джерел, критичніше ставляться до останніх, причому виносять на суд читача свої роздуми про достовірність використаних джерел, ведуть розповідь у світському дусі, відходячи від провіденціалізму тощо. Значно розширюється коло авторів, серед котрих бачимо дедалі частіше не тільки ченців, але й світських осіб, причому не тільки шляхтичів, але й козаків та міщан. Відповідно змінюється коло зацікавлень літописців, їх концепції минулого, але й надалі в центрі уваги залишаються військово-політична, церковна, у меншій мірі - культурна та соціальна історія. В узагальнюючих творах того часу автори звертаються до читацької маси, прагнуть піднести їх історичну й національну свідомість, створюючи своєрідні підручники з історії України (Густинський літопис, “Кройніка” Ф.Софоновича, “Синопис” та ін.). В період піднесення національно-визвольної боротьби українського народу в центрі уваги літописців, особливо козацьких, були національно-визвольні повстання кінця XVI - першої половини XVII ст., визвольна війна українського народу середини XVII ст.

Українські літописи, починаючи з доби Київської Русі. - багатюща скарбниця оригінальних джерельних свідчень. Водночас вони є надзвичайно важливою пам'яткою історичної, суспільно-політичної, літературної думки і складають фундамент української історіографії та літератури.

Ю.А.МИЦИК

ЛІТОПИСИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (ВКЛ) - група літописних пам'яток, котрі часто неточно називають літописами литовськими, білорусько-литовськими, або й “западноруськими”. Вони пов'язані з праукраїнською літописною традицією і містять важливі відомості з історії України. Їх створення припадає на XIV- середину XVI ст., період розквіту ВКЛ. Існує три основні літописні зводи, котрі відбили три етапи розвитку літописання ВКЛ. Хоч головна увага в цих літописах приділяється історії Литви й Білорусі, історії панівної династії Гедиміновичів, однак не полишена поза увагою історія України - насамперед, Київського князівства, Києва й Києво-Печерської лаври, Поділля (повість “О Подільській землі”), ліквідації монголо-татарського іґа в Україні

у 1362 р. Велику увагу у приділено також боротьбі православної сліти ВКЛ на чолі з великим князем литовським Свидригайлом (30-і рр. XV ст.) проти католицької Польщі та литовських феодалів, що орієнтувалися на неї. Використане коло джерел, які самостійно не дійшли до нашого часу, підвищує їх джерельне значення.

Ю.А.Мицик

ЛІТОПИСИ КОЗАЦЬКІ - умовна назва групи літописних творів XVII-XVIII ст., написаних представниками козацького стану й присвячені козацькій добі історії України, насамперед, Визвольної війни середини XVII ст., Руїни та наступним періодам. У радянській історіографії традиційно вживали термін “козацько-старшинські літописи”, під яким розуміли перлини українського літописання, написані представниками старшини - Самовидця (1702), Граб'янки (1710), Величка (1720). Однак цей термін потребує уточнення. Так, С.Величко не був представником козацької старшини і оцінював історичне минуле України із загальнонародних позицій. До козацьких літописів без сумніву має бути зарахований “Літописець” (1673), створений колишнім київським полковником Василем Дворецьким та його сином, київським суддею Іваном Дворецьким, або ж близькою до них особою; немає принципівих підстав не долучити до козацьких літописів ряд пам'яток XVIII ст., наприклад “Короткий опис Малоросії”. Автори згаданих творів використали велику кількість історичних джерел, в тому числі й таких, що не дійшли до нашого часу, наприклад, “Уманський літопис” (у Самовидця), літопис Самійла Зорки (у С.Величка), різноманітні “кройнічки”, “реєстрики”, а також власні спогади, свідчення очевидців, народні легенди й перекази. Внаслідок цього козацькі літописи зберегли у своєму складі численні оригінальні відомості, є важливою пам'яткою історичної і політичної думки України. Для них характерні патріотизм, возвеличення національно-визвольної боротьби українського народу, незалежності української держави, козацького стану, православ'я і православної церкви.

Ю.А.Мицик

ЛІТОПИСИ XVI-XVII СТ. - твори, автори яких прямо не пов'язані з козацьким станом, але успадковують і збагачують українську літописну традицію. Їх можна поділити на дві великі групи: твори узагальнюючого характеру з історії України (Густинський літопис, “Кройнічка” Ф.Софоновича, “Синопис”, “Хронограф”, “Обширний Синопис руський” П.Кохановського), літопис Я.Бінвільського) або всесвітньої історії (українські хронографи 1 та 2 редакції) та місцеві

літописи. Крім того, у XVI ст. продовжували упорядковуватися твори особливої групи - літописи Великого князівства Литовського, які беруть свій початок від XIV ст.

Першою відомою на сьогодні пам'яткою місцевого літописання цього періоду є Короткий Волинський літопис, складений на початку XVII ст. священослужителем церкви у Володимирі-Волинському близьким до володимирського єпископа Васиана. У ньому охоплювалися події з історії Волині 1498-1500 рр. У 1514 р. був об'єднаний з київсько-смоленським літописом, складеним духовною особою, близькою до київського митрополита Йосипа Солтана, а потім доданий до зводу, в якому висвітлювалася історія Київської Русі. На початку XVII ст. набула популярності Галицько-Волинська хроніка, у котрій висвітлювалися події з історії цього регіону XV - початку XVII ст. Дана пам'ятка лягла в основу Київського, Львівського літописів, Острозького літописця, твору Я.Бінвільського. У 1620 р. уставник Успенської церкви на Подолі у Києві чернець Кирило Іванович створив звід, у котрому головну увагу приділив історії Київської Русі, Києво-Печерської лаври. У 1621 р. звіт доповнений київським міщанином В.Баликою, котрий розповів про свої пригоди у Москві під час походу туди козаків для підтримки Лжедмитрія I, - якимось українським православним шляхтичем, близьким до князя С.Лико. Острозький літописець має кілька редакцій. Ядро пам'ятки було складено у Острополі, а найпізніша та найповніша редакція - в Острозі, причому її писав православний чернець з оточення острозького протопопа І.Бережанського. Остання частина, що висвітлює події 20-30-х рр. XVII ст. в Острозі, є оригінальною і написана в кращих традиціях полемічної літератури з табору православних. Ще яскравіше висвітлив історичне минуле України за 1539-1649 рр. автор Львівського літопису Михайло Гунашевський (1600 - після 1672 рр.), український православний шляхтич, активний учасник Визвольної війни середини XVII ст., дипломат, зять генерального писаря І.Виговського. На схилі життя був перемиським православним протопопом. У центрі уваги автора національно-визвольна боротьба українського народу проти гніту Речі Посполитої кінця XVI - середини XVII ст. Певною мірою дані проблеми цікавили і автора Хмельницького літопису, у творі якого висвітлюються події 1636-1650 рр. Крім того, можна назвати такі літописи як Добромільський, Межигірський, Замостський, Підгорецький, Мотронинський, Сатанівський, літопис Густинського монастиря, ядро Чернігівського літопису, літописець Петра Могили, св. Дмитра Ростовського (Туптала, Тупталенка), численні літописці, реєстрики тощо. Кожна з цих

пам'яток має у своєму складі відносно невелику кількість оригінальних звісток, але історичні погляди авторів вражають своїм розмаїттям, патріотизмом і любов'ю до своєї землі.

Серед найновіших публікацій заслуговує уваги "Хроніка з літописців стародавніх" Ф.Софоновича, опублікована в 1992 р.

Ю.А.Мицик

ЛІТОПИСНІ КОМПІЛЯЦІЇ XVIII СТ. - твори, основу яких складають витяги з більш раніх пам'яток. Чільне місце серед таких компіляцій займає "Короткий опис Малоросії" (1735), який охоплював події 1340-1734 рр. і базувався на літописі Г.Грабянки. Тільки остання частина, де висвітлювалися події політичної історії України (1710-1734), є оригінальною. Відомі переклади й перевидання опису французькою (Париж, 1788) та німецькою (Ляйпціг, 1789) мовами і багато його рукописних копій та переробок. Мали поширення й інші літописні твори, не зв'язані з "Коротким описом". Оригінальна інформація літописних компіляцій XVIII ст. досить бідна, однак її не можна ігнорувати, особливо коли мова йде про авторські доповнення щодо подій XVIII ст. Вони мають значення як пам'ятки історичної думки та літератури, що відбивають конкретно-історичну атмосферу доби їх створення.

Ю.А.Мицик

МЕТРИКА ЛИТОВСЬКА (точніше Метрика Великого князівства Литовського, куди крім власне литовських земель входили Білорусія, значна частина України) - архів канцелярії ВКЛ з XV по 1794 рр. Спочатку метрика зберігалась у Троках (Тракай), з середини XVI ст. у Вільно (Вільнюсі), а з середини XVIII ст. у Варшаві. Після вступу до Варшави в 1794 р. російських військ під командуванням О.Суворова Метрика була доставлена до Санкт-Петербургу і поділена на дві частини - одна (внутрішні справи) - передана в Сенат, друга (про стосунки з іноземними державами) - в Колегію іноземних справ, а в 1887 р. метрика опинилась у Московському архіві Міністерства юстиції. Згідно з Ризькою мирною угодою між РСФСР і Польщею частина книг, що стосувались польських земель, в 1923 р. була передана Польщі. Більшість цих джерел зберігаються тепер у Москві у Центральному державному архіві давніх актів (ЦДАДА): Книги метрики поділяються на такі групи: 1). Записів (інскрипцій) - 190 кн. За 1440-1775 рр.; 2). Судних (тобто судових) справ (декретових) - 302 кн. За 1506-1774 рр.; 3). Публічних справ (транзакцій) - 36 кн. За 1263-1794 рр.; 4). Переписів (люстрацій) - 24 кн. За 1542-

1779 рр.; 5). Реєстри грамот - 2 кн. За 1645-1651 рр. У книгах переписів Литовської метрики вміщені проведені за розпорядженням короля Сигізмунда-Августа описи (люстрації) українських замків і перебуваючого в їх юрисдикції населення українських міст: Володимира, Луцька, Крем'янця, Вінниці, Брацлава, Житомира (1545 і 1552 рр.), Києва, Черкас, Канева, Остра, Чорнобиля, Овруча (1552 р.). Окреме місце у цьому фонді займають книги записів так званої Руської (Волинської) метрики за 1569-1673 рр. Книги метрики публікувались в XIX-XX ст. у серійних збірниках та окремими виданнями в Україні, Росії, Польщі.

Метрика є унікальним джерельним комплексом з політичної і соціально-економічної історії, життя різних верств населення України, Литви, Білорусії XV-XVIII ст. В них знайшли відображення правові і громадські стосунки, зафіксовані численні публічно-правові акти, оригінали яких до нас не дійшли. У Варшаві поряд з сумаріушами метрики, є передане в 20-х рр. XX ст. цінне як джерело до історії України зібрання оригінальних (автентичних) старовинних актів - Руського, Волинського і Белзького воєводства XV-XVI ст. Тут же зберігаються унікальний формулярник, складений в 1564-1608 рр. - збірник зразків формулярів різних видів актових записів ("листів", документів, мандатів, "донацій"(записів про земельні надання), підтверджень, "цитаций" (позовів), "лімітацій" (відкладення справ) та багатьох інших, якими повинні були керуватись канцеляристи. Він дозволяє охопити всі різноманітності грамот - "Листів", актів, діловодчої документації, судових записів.

М.П.Ковальський

МЕТРИКА РУСЬКА (ВОЛИНСЬКА) - джерельний комплекс, який виник в результаті діяльності Волинської канцелярії, складової частини польської коронної канцелярії - Коронної метрики - після Люблинської унії (1569 р.). В 29 книгах Руської метрики зафіксовані акти, що стосувалися Київського, Волинського, Брацлавського воєводств, а з 1612 р. відвойованої у Московської держави Чернігівської землі, яка в 1635 р. також одержала статус воєводства. До Руської метрики заносились публічно-правові і приватно-правові акти, оригінали яких до нас не дійшли. Особливо цінні "листи" (грамоти) містам України, у тому числі 26 локаційних, 34 магдебурзьких, 20 сумісних (локаційних і магдебурзьких), 22 привілеї на торги і ярмарки, 12 цехових статутів. Метрика є важливим джерелом з історії України XVI-XVIII ст.

М.П.Ковальський

НАКАЗИ ВЕРХОВНОГО ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА - документальні джерела періоду Великої Вітчизняної війни, що видавалися у зв'язку з відзначенням перемог радянських військ над гітлерівською армією, а також знаменних дат в історії Радянського Союзу. Із січня 1943 р. до кінця війни було видано близько 400 наказів. В них йшлося про важливі питання військового мистецтва, зокрема про активну оборону, наступ і контрнаступ, бойове використання артилерії, танків, авіації тощо. В наказах відзначалися бойові заслуги військ та сил флоту у розгромі ворожих угруповань та звільненні населених пунктів. Називалися конкретні оперативні з'єднання, частини, які брали участь у звільненні міст. Велика група документів присвячена звільненню України від німецько-фашистських загарбників. Багатьом з'єднанням та частинам, що звільняли українські міста, були присвоєні почесні найменування "Київських", "Житомирських", "Полтавських" та інших. Один з наказів був виданий 6 листопада 1943 р. на честь звільнення столиці України Києва. Накази видавалися також на честь бойових заслуг військ Польщі, Чехословаччини, Югославії, Болгарії, Румунії, Французького авіаційного полку "Нормандія-Неман". Накази Верховного Головнокомандувача - одне з важливих історичних джерел з історії України періоду другої світової війни.

О.В.Буцько

ОБ УЧРЕЖДЕНИИ В ГЛУХОВЕ МАЛОРОССИЙСКОЙ КОЛЛЕГИИ И О НАЗНАЧЕНИИ В ОНУЮ В ПРИСУТСТВУЮЩИМ БРИГАДИРА ВЕЛЬЯМИНОВА - законодавчий акт Російської імперії, підписаний Петром I 16 травня 1722 р. Юридично зафіксував право російського уряду втручатися у внутрішні справи Гетьманщини. Розривав положення указів Петра I від 29 квітня 1722 р. ("Об ограждении Малороссии от всяких обид и притеснений, по силе заключенного с Гетманом Хмельницким трактата" і "О подведомстве Малороссии Сенату"), які значною мірою обмежували автономію українських земель у складі Російської імперії.

За указом для нагляду й контролю над діяльністю гетьманського уряду створювалася Малоросійська колегія на чолі з бригадиром С.Вельяміновим, яка складалася з шести штаб-офіцерів російських полків і гарнізонів на Гетьманщині. Вона мала приймати від населення скарги на українські суди, контролювати фінанси, стежити, щоб старшина не обтяжувала козаків. Указ підкреслював, що Малоросійська колегія "учинена не для чого иного, токмо для того, дабы малороссийский народ ни от кого, как неправидными судами, так и от старшины налогами утесняем не был".

До указу була додана особлива "Інструкція бригадиру Вельяминову об учреждении Малороссийской коллегии; рассмотрении в оной жалоб на генеральную войсковую и полковую канцелярию, о наблюдении, чтоб в денежных и хлебных спорах, а также и в распространении повинностей не было чинимо народу утеснений".

Таким чином, Указ є важливим джерелом з політичної історії України першої чверті XVIII ст., діяльності Малоросійської колегії, яка проіснувала до 29 вересня 1727 р. Документ обмежував владу гетьмана і козацької старшини нібито виключно заради "блага" українського народу. Насправді, царизм переслідував мету повного підкорення України російському законодавству, як важливий крок до останньої інкорпорації українських земель Російською імперією.

М.Г.Палиєнко

ОБ УЧРЕЖДЕНИИ В МАЛОРОССИИ ВМЕСТО ГЕТМАНСКОГО ПРАВЛЕНИЯ МАЛОРОССИЙСКОЙ КОЛЛЕГИИ - законодавчий акт, підписаний російською імператрицею Катериною II 10 листопада 1764 р., за яким фактично ліквідувалась Гетьманщина. Є важливим джерелом з політичної історії України XVIII ст. Указ передбачав: по-перше, в Україні скасовувалась гетьманська влада, по-друге, вводився новий орган управління - Малоросійська колегія на чолі з президентом - російським генералом графом П.Рум'янцевим. Колегія складалась з восьми членів: чотирьох росіян (з них Катериною II були призначені генерал-майор Брант і князь П.Мещерський) та чотирьох українців (генеральний обозний Кочубей, генеральний писар Туманський, генеральний осаул Журавка, генеральний хорунжий Апостол). Президенту Малоросійської колегії надавалася влада генерал-губернатора й головнокомандуючого всіма військами на території Гетьманщини; також йому підлягала Запорізька Січ.

Цей документ був закономірним наслідком політики царської адміністрації на українських землях у ХУІІІ ст., спрямованої на скасування прав і вільностей українського народу. Наступним кроком російської влади в цьому напрямку став указ 1775 р. про ліквідацію Запорізької Січі.

Указ 1764 р. опубліковано у Повному зібранні законів Російської імперії (СПб., 1830 - Т. 16. - № 12277).

М.Г.Палиєнко

ОПИС ГЕНЕРАЛЬНИЙ МАЛОРОСІЇ 1765-1769 РР. - комплекс джерел, що містить первинні та підсумкові описові (статистичні) мате-

ріали, справочинну документацію та акти. Склався в результаті проведення генерал-губернатором П.О.Рум'янцевим загальної ревізії українських земель. Документи опису складають близько 1000 томів, кожний від 300 до 1000 аркушів, й зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у місті Києві. Документи опису можна розділити на три групи: матеріали про організацію та проведення опису в полках; відомості про міста, козаків, селян та їх господарство; документи, що підтверджують права власників на маєтки: царські грамоти, універсали, купчі грамоти.

План, форми та докладні інструкції проведення опису склав П.О. Рум'янець. Основні форми стосувалися міст, козацьких господарств, приватних, коронних, урядових та монастирських маєтків. Перелік питань для з'ясування був досить широким. Наприклад, інструкція опису міст вимагала визначити його географічне положення, укріплення, казенні будови, громадське управління, ярмарки і торги, міські землі, прибутки, кількість дворів та бездвірних будинків, подвірний опис усіх міщан тощо. Для проведення опису в полках були створені спеціальні комісії. Найкраще організувала цю діяльність комісія Переяславського полку, завдяки чому у вересні-жовтні 1766 р. були зібрані відомості по всіх сотнях, а в квітні 1768 р. опис Переяславського полку було завершено. У більшості полків опис не був закінчений, оскільки його припинили у зв'язку з початком російсько-турецької війни.

Генеральний опис Малоросії 1765-1769 рр. - надзвичайно багате джерело для вивчення розвитку сільського господарства, ремесла і торгівлі, стану землеволодіння, кількості та структури населення, системи управління, розвитку культури, міст і сіл, української метрології другої половини ХУШ ст. Описи Київського намісництва 70-80-х рр. ХУШ ст. опубліковані в 1989 р., а описи Харківського намісництва кінця ХУШ ст. вийшли в світ у 1991 р.

С.Ф.Павленко

ОПИС УКРАЇНИ БОПЛАНА - зроблений французьким інженером і картографом Бопланом Гійомом Левассером і є одним з важливих історичних джерел про Україну ХУП ст. Боплан перебував на польській службі в Україні з 1630 по 1647 рр., займався військовим будівництвом і збирав матеріали для великої карти України і спеціальних карт окремих регіонів українських земель. У 1651 р. у Руані (Франція) Боплан видав карти України та "Опис України". Останній задуманий як пояснення до карт, але фактично є самостійним твором. "Опис" містить унікальні свідчення очевидця про природу України, становище і побут козаків та селян, морські

походи запорожців, станові стосунки, національно-визвольну боротьбу. На картах достеменно та всеосяжно на той час накреслені міста, ріки, рослинний світ, рельєф Правобережної України, найважливіші шляхи сполучення (Муравський шлях, Чорний шлях та ін.). Територія Лівобережної України зображена не так точно, а Південь, де кочували тоді Перекопська, Ногайська та Буджацька татарські орди, зображений дуже схематично. Найновіша публікація Опису Боплана здійснена в 1990 р.

А.М.Зубко

ОПИСИ ТОПОГРАФІЧНІ - географічні схеми, описи намісництва Лівобережної України II половини XVIII ст. Вони склалися в ході здійснення в Російській імперії губернської реформи - остаточної ліквідації гетьманського управління і автономії України. У відповідності з губернською реформою 1775 р. колишній адміністративний поділ українських земель на полки (полковий устрій) був скасований і всю територію України в 1782 р. поділено на три намісництва - Чернігівське, Київське і Новгород-Сіверське. В описах знайшли відображення не лише географічна характеристика даної території, але й дані про соціальну структуру, економічний стан, заняття населення, сільське господарство, ремесла, торгівлю, стан культури і освіти. Найбільш визначний з таких описів складений службовцем Чернігівського намісницького правління О.Ф.Шафонським (1740-1811) у 1786 р. Опис поділяється на дві частини: перша - "О Малой России вообще" (опис і характеристика географічного, кліматичного, господарського становища та розвитку України, її флори й фауни, історичний вступ) і друга - "О Черниговском наместничестве особенно", в якій подається характеристика як цілого намісництва, так і окремих його повітів. У додатку - дві карти: "Географическая карта Черниговского наместничества" та "Почтовая карта". "Топографическое описание Харьковского наместничества" (1785) здійснено директором Харківського училища Т.О.Переварзевим. Особливо цінний топографічний опис Київського намісництва - як джерело аутентичної інформації для вивчення історії цього краю, зокрема про школи при монастирях, обсяг в них викладення, опис Печерського монастиря, архітектурних споруд Києва.

М.П.Ковальський

"ОСНОВА" - український громадсько-політичний і літературний журнал. Виходив у 1861 (№№ 1-12) та 1862 (№№ 1-10) роках у Петербурзі під редакцією В.М.Білозерського. В журналі співробітничали П.Куліш, М.Костомаров, Т.Шевченко, М.Максимович,

О.Кістяківський, Марко Вовчок та ін. Матеріали часопису відбивають процеси формування національної свідомості та розвиток національного руху в українському суспільстві 50-60-х рр. XIX ст., висвітлюють конкретні події громадсько-політичного життя, культурно-просвітницьку діяльність українських громад. Публікації провідних співробітників журналу характеризують стан наукової розробки окремих проблем української історії, етнографії, мовознавства (зокрема періоду Хмельниччини торкається критичний розгляд М.Максимовичем монографії М.Костомарова "Богдан Хмельницький"). В "Основі" вперше були видруковані окремі твори Т.Шевченка, джерела до його біографії.

М.Г.Палієнко

ПАЛІНОДІЯ - твір архимандрита Захарія Копистенського, написаний в 1621 р. Пам'ятка української публіцистики (полемічної літератури), суспільної і політичної думки, фактично один з перших оглядів української історії з стародавніх часів і одночасно важливе нарративне джерело з історії України кінця XVI - початку XVII ст. Поділяється на частини, розділи, артикули, починається з переліку змісту ("Описаніє Палинодії"), після чого подано алфавітний перелік прізвищ авторів і назв використаних джерел, серед яких - польські хроніки, давньоукраїнські літописи, твори вчених і публіцистів. "Паліонідія" була дуже популярною і поширювалася в багатьох списках.

М.Г.Палієнко

ПАТЕРИК КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ - пам'ятка оригінальної літератури Київської Русі, збірка релігійних оповідань про Києво-Печерський монастир XI-XIII ст. Складається із розповідей про заснування Києво-Печерського монастиря, життя одного із засновників цього монастиря Феодосія, оповідей про печерський чорноризців та ін. "Патерик" прославляв будівників і живописців, окремих діячів Києво-Печерського монастиря, пропагував ідею єдності Київської землі. В ряді оповідань даються реальні відомості про окремі деталі укладу монастирського життя, конфлікту монастиря з київськими князями, військові сутички з половцями. Оскільки Києво-Печерський монастир стояв у центрі політичного життя Київської Русі, описи, які стосуються життя його мешканців, людей різного соціального стану, мають велику історичну цінність. Розповіді "Патерика" допомагають і у вирішенні низки джерелознавчих питань, наприклад, щодо авторства Нестора при написанні літописів тощо.

А.М.Іваненко

ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ - пам'ятка давньоукраїнського літописання, яка лягла в основу більшості подальших літописів. Історія Київської Русі в Повісті пов'язана з всесвітньою історією та історією слов'янства. Є цінним джерелом, у якому розповідається про численні події, історичні постаті, природні явища тощо, починаючи від біблійного потопу й закінчуючи початком XII ст. Автором її вважається чернець Києво-Печерського монастиря Нестор. Створюючи Повість, Нестор спирався на літописні твори своїх попередників: ігуменів Києво-Печерського монастиря Никона та Іоанна, що в 1072-1073 та 1093-1095 рр. склали два літописних зводи. Літопис Іоанна одержав у літературі назву "Початкового літопису" і закінчувався подіями 1093 р. Нестор продовжив літопис Іоанна, використовуючи при цьому різноманітні джерела - розповідь київського боярина Василя про осліплення теребовлянського князя Василька Ростиславича, численні документальні та оповідні джерела. Початок літопису має форму літературного твору - повісті, що передувала власне літописним записам та дала назву всьому творінню Нестора, створеному у 1110-1113 рр. За часів Володимира Мономаха Повість временних літ була відредагована ігуменом Михайлівського монастиря у Видубичах Сильвестром у 1116 р. (друга редакція), що збереглася у пергаментному Лаврентіївському списку 1377 р. та йому подібних. Під 1096 р. сюди вписано твори Володимира Мономаха. У 1118-1119 рр. над літописом працював третій редактор, який також зробив деякі доповнення та продовжив розповідь про події до кінця 1117 р. Можливо у створенні третьої редакції брав участь старший син Володимира Мономаха Мстислав, що до 1117 р. був князем Новгородом. Вона збереглася у складі Іпатіївського літописного зводу початку XV ст. та Хлебниковському списку. Найновіша публікація сучасною українською мовою - 1990 р.

С.Ф.Павленко

ПРАВДА РУСЬКА - перший в Київській Русі збірник норм права, яким керувалися у судових розглядах протягом XI-XVII століть. Пам'ятка відкрита у 1738 р. В.М.Татищевим, є одним з основних джерел вивчення суспільного ладу та соціально-економічних відносин, починаючи з X ст. Має три редакції: Коротку, Розширену, Скобочену, які створювалися в різні часи.

Найдавніша редакція - Коротка - відноситься до XI ст. Вона збереглася у двох списках (є ще 11 списків, переписаних у XVIII ст.). До її складу входять чотири частини: "Правда Ярослава" (або "Найдавніша правда"), створена не пізніше 1054 р.; "Правда Ярослава"

вичів”, створена приблизно у 1054-1073 рр.; “Покон вірний”(покон - письмове установлення; в даному випадку - про розмір судових штрафів за певну провину); “Урок мостникам” (урок - табель, який визначає розміри винагороди; мостники - будівники, ремонтники мостів). Розширена редакція має понад 100 списків, найдавніший з яких створений у 1280 році. До її складу входять “Суд Ярослава Володимировича” та “Статут Володимира Мономаха”. Найпізнішою є Скорочена редакція у XV-XVII ст. на основі Розширеної редакції (має два списки).

“Правда Руська” як виключно цінне історичне джерело вивчається істориками вже 250 років, про неї створена величезна література. В XIX ст. у вивчення “Руської Правди”, як історичного джерела, великий внесок зробили українські історики М.В.Володимирський-Буданов, М.Д.Іванишев, О.М.Арапович, В.С.Іконников, М.С.Грушевський. Але найбільш ґрунтовна текстологічна праця з усіма наявними списками “Руської Правди” проведена лише у XX ст. в 1935 р. С.В.Юшков за дорученням Академії Наук України видав текст “Руської Правди”. Через кілька років група істориків під керівництвом Б.Д.Грекова здійснила найбільш повну і науково обґрунтовану публікацію “Руської Правди” на основі аналізу всіх 88 наявних списків (“Правда Русская” - т. 1. - Тексты. - М.-Л., 1940). В 1952 р. пам’ятник був перевиданий (Памятники права Киевского государства X-XII вв. - Вып. 1/ Сост А.А.Зимин/ Под ред. С.В.Юшкова. - М., 1952. - с. 71-232).

Б.І.Корольов

ПРЕСА ПЕРІОДИЧНА - вид комплексних джерел, представлений газетами, журналами та іншими періодичними виданнями. Джерельне значення зумовлено місцем газет і журналів у суспільно-політичному, соціально-економічному та духовно-культурному житті суспільства. Періодика виступає носієм офіційної інформації, публікуючи державні акти, документи урядових установ, політичних партій. Але особливим видом джерел її робить наявність у ній різних публіцистичних жанрів, які фіксують події і явища, відбивають дух часу, певної історичної долі. Специфіку газетно-журнальної публіцистики як джерела визначають громадянське і політичне обличчя видавця, обсяг, періодичність, місце і мова видання, спрямування на певного читача, професіоналізм творчого колективу.

Виходячи з цього в джерелознавстві застосовують різні критерії класифікації періодики: а) За видавцями: державна, партійна, приватна і т.д.; б) За політично-програмовими ознаками: демокра-

тична, ліберальна тощо.; в) За призначенням: жіноча, молодіжна, селянська, наукова та ін.; г) За місцем видання: центральна, місцева, багатотиражна; д) За періодичністю: щоденна, тижневики, щомісячники тощо. Свої інформативні можливості мають публіцистичні жанри, що їх використовують газети і журнали: статті, кореспонденція, звіти, нариси, огляди, хроніка, оголошення, рецензії, некрологи тощо. Жанри газетної публіцистики несуть в собі подвійний шар інформації: про події, ними відбиті, й про ставлення до цих подій, їхню інтерпретацію авторами та видавцями преси. Цей другий шар інформації відбивається не лише в певних коментарях зображуваних подій, а й доборі інформації для публікації, навіть у її розміщенні і т.д.

Зародження газет сягає часів античного Риму і стародавнього Китаю, а в Європі - XVII ст. Витоки української преси - в гетьманських універсалах, які поряд з офіційними указами містили й поточні вісті. Газети на Україні з'явилися у ХУШ ст. у Львові (польською і французькою мовами). Російською мовою видавались в Харкові, Києві, Одесі в XIX ст. Започатковані в 1838 р. в губерніях "Губернские ведомости" були далекі від української проблематики, але вміщували історико-краєзнавчі матеріали і місцеву хроніку.

Початок українського культурно-національного відродження позначився виданням кількох журналів та альманахів у Харкові, Києві, Львові ("Украинский вестник" 1816-1819 рр., "Киевлянин" 1840 р., "Хата" в 1860 р. та ін.). Перші газети українською мовою "Зоря Галицька" і "Дневник руський" почали виходити у Львові з 1840 р. Важливою пам'яткою розвитку української суспільної думки є місячник "Основа", заснований П.Кулішем у Петербурзі (1861), а також "Черниговский листок" (1861) Л.Глібова. Суспільний рух національно-демократичного і радикального спрямування представляють газети, започатковані І.Франком в Галичині. Після революції 1905 р. стали виходити в Києві "Громадська думка", "Рада", "Рідний край", у Лубнах "Хлібороб", а також видання соціал-демократичної орієнтації.

У період української революції і утворення Української Народної Республіки в Києві постали газети "Нова Рада", "Робітничка газета", "Народна воля", у повітових містах "Робітник", "Рух". Виходив журнал "Україна" (продовжувач "Киевской старини" (1882) та ін.

Після встановлення радянської влади в Україні була заборонена вільна українська преса, утвердилася монополія більшовицьких газет і журналів "Комуніст" (1918), "Вісті ЦК КП(б)У", "Вісті ВУЦВК", "Більшовик України", широкий розвиток дістала місцева партійно-державна преса, багатотиражки. На ґрунті політики "укра-

інізації” зросло число україномовних видань та преси національних меншин: поляків, німців, євреїв, болгар та ін., але в 30-х рр. пріоритетними стали російськомовні газети і журнали, що перетворились у рупор тоталітарної системи та знаряддя репресій. У середині 70-х рр. в УРСР видавалось 19 республіканських, 72 обласних, 525 міських і районних газет, 639 багатотиражок, 109 журналів. Традиції української національно-демократичної преси продовжували часописи, що видавались у Галичині, на Буковині, Закарпатті в 20-30-ті рр. Це видання “Просвіти”, НТШ, УНДО, ОУН. Свої друковані органи мали політичні партії, в тому числі КПЗУ: “Галицький комуніст” та ін.

З проголошенням незалежності України (1991 р.) відбулася демонополізація преси, став забезпечуватись плюралізм і свобода друку, було засновано сотні нових газет та журналів на засадах демократії, гласності, вільного доступу до інформації.

Цінні матеріали з історії українського народу містить періодична преса української діаспори, в тому числі державницьких центрів, що діяли в екзилі, а також Українського Вільного Університету, Української Вільної Академії Наук, громадських товариств та патріотичних об'єднань. Після проголошення незалежності України частина діаспорських видань переведена на матірню землю: “Сучасність”, “Український історик”, “Державність”, “Розбудова держави” та ін.

Джерелом з української історії слугують і періодичні видання колишнього СРСР, а також зарубіжні видання.

Цінність та достовірність матеріалів газет і журналів встановлюються насамперед шляхом співставлення з іншими джерелами, передусім документами. Справитись з великим масивом публіцистичних матеріалів допомагають математично-статистичні, кількісні методи вивчення масових джерел, а їх пошук полегшує бібліографічні довідки, літописи періодичних видань, що їх публікують книжкові палати та бібліотеки.

Я.С.Калакура

ПРО ВИЗНАННЯ ДНЯ 14 ЖОВТНЯ 1942 р. ДНЕМ ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНЧОЇ АРМІЇ (УПА) (Постанова Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р.) - один з численних документів, що є джерелом для вивчення історії українського національно-визвольного руху та руху опору радянському режиму. Постанова наголошує, що в жовтня 1942 р. на Поліссі постали перші збройні відділи, що дали початок Українській Повстанчій Армії, що збігається з історичним козацьким святом Покрови, вводиться як святковий день УПА. Цілий комплекс

документів з історії УПА опубліковано в багатотомному виданні "Літопис УПА" (більше 25 книг), які включають документи Головного командування УПА, накази, відозви, розпорядження, інформаційні матеріали, листівки, спогади, карти бойових дій, списки командирів та вояків, а також різні пресові матеріали. До збірників увійшли документи з архівів Німеччини, які відбивають збройну боротьбу загонів УПА з нацистськими окупантами. Цінним джерелом для осмислення цілей УПА і характеру її діяльності є листівка "За що бореться Українська Повстанча Армія", в якій наголошується, що вона бореться за Українську Самостійну Соборну Державу, проти комуно-більшевизму і німецького націонал-соціалізму. В лавах УПА - українські селяни, робітники, інтелігенти, представники різних регіонів України, інших пригноблених націй.

Значні інформативні матеріали про УПА і український рух опору містять фонди ЦДАГО України, зокрема донесення органів внутрішніх справ, державної безпеки до ЦК КП(б)У про хід військово-каральних операцій проти збройних загонів УПА та підпілля ОУН. Критичне ставлення до всіх груп джерел, їх порівняльний об'єктивний аналіз дає змогу оцінити вклад УПА та інших сил опору у визволення України, відстоювання її незалежності та державності.

Я.С.Калакура

ПРО ПІДСУМКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ - постанова червневого (1926 р.) пленуму ЦК і ЦК КП(б)У - одне з численних джерел вивчення цілого комплексу політичних, організаційних, культурно-ідеологічних заходів, здійснюваних у 20-і - на початку 30-х рр. у рамках політики "коренізації", задекларованої ХП з'їздом РКП(б). У постанові, з одного боку, розкриті мотиви і суть українізації в контексті деякої еволюції та лібералізації національно-культурної політики більшовиків в умовах нової економічної політики, дається оцінка міжнаціональних відносин у вигляді "пережитків російського шовінізму (як у держапараті, так і в психології певних кіл людності) у фактичній господарській та культурній нерівності різних національностей Союзу РСР ...", "в пережитках націоналізму в раніше пригноблених народах". З другого боку, резолюція містить деякі фактичні дані про результати здійснення програми українізації з квітня 1925 р. В державному апараті процент діловодства, що ведеться українською мовою, доходив до 65 порівняно з 20% на початку 1925 р. Початкові школи українізовано на 85% (решта обслуговувала національні меншини), на 60%

українізовано пресу. Чисельність українців у КП(б)У збільшилась з 37 до 47%.

Документ викладає подальші завдання політики українізації, визначає її пріоритети, ставлячи на перше місце опанування всіма комуністами України українською мовою, посилення партійного керівництва культурним будівництвом, більшовизацію виховання, залучення до активної роботи та висунення українських партійних кадрів, зміцнення України, як державного організму та її зв'язків з усім СРСР, залучення широких мас корінної людності до державного і господарського будівництва.

Постанова засвідчує, що КП(б)У “на перших порах недооцінювала значення національного питання в революційній боротьбі на Україні, а деякі товариші доходили навіть до заперечення самого існування української нації”, відстоювали ідею “боротьби двох культур”. У співставленні з іншими документами резолюція дозволяє дійти висновку, що курс на українізацію був маневром більшовиків для завоювання підтримки серед українського населення, ідеологічним засобом його радянизації. Інформаційна сторона документу, як джерела, виходить за межі його назви, містить офіційні оцінки цілого ряду інших подій і фактів, зокрема тактики КП(б)У щодо УСД, УПСР, УКП, боротьбистів тощо.

Я.С.Калакура

ПРО ПОЛІТИЧНІ ПОМИЛКИ ТА НЕЗАДОВІЛЬНУ РОБОТУ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР (Постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 Р. - важливе історичне та історіографічне джерело вивчення суспільно-політичного, культурно-духовного життя, розвитку історичної науки в Україні в повоєнний період, дозволяє судити про місце і функції, які відводились тоталітарним режимом історичній науці в системі ідеологічної роботи партії, про ідеологічні репресії проти української інтелігенції в умовах “ждановщини” під керівництвом Л.Кагановича. У постанові названі конкретні праці і автори, які звинувачувались у допущенні “грубих політичних помилок і перекручень буржуазно-націоналістичного характеру”, у відродженні “буржуазно-націоналістичних схем” М.Грушевського, В.Антоновича. В констатуючій частині викладені не тільки “недоліки” в роботі інституту, але й сформульовані офіційні партійні оцінки важливих віх української історії, які догматизували історичну науку, зокрема Київська Русь визначалася як колиска трьох братніх народів, визвольна війна українського народу проти польського гніту обмежувалася рамками 1648-1654 рр., а заслуги

Б.Хмельницького зводились до “об’єднання українського народу з російським та білоруським”, гетьман І.Виговський оголошувався зрадником. До так званої “української націоналістичної контрреволюції” були віднесені М.Грушевський, С.Петлюра, Д.Донцов, В.Винниченко, С.Єфремов.

Постановляюча частина документу відбиває характерну для тоталітарного режиму реакцію на погляди істориків, що не співпадали з офіційною ідеологією. Йшлося про зміцнення (заміну керівництва і наукового складу Інституту, про підготовку “марксистсько-ленінського” “Короткого нариса історії України”, схема якого мали бути затверджені ЦК КП(б)У на основі сталінського підручника з історії ВКП(б). Журнали “Більшовик України”, “Партійне життя”, газети “Правда України”, “Радянська Україна” мали протягом трьох місяців опублікувати серію статей по “викриттю буржуазно-націоналістичних фальсифікацій минулого українського народу”.

Постанова опублікована в зб.: У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956). Зб. Документів і матеріалів. Ч. П. - К., 1996.

Я.С.Калакура

РЕВІЗІЇ - офіційні документи описово-статистичного характеру. В Литовській метриці ревізії становили значну частину серед документів подібного типу: “пописів”, “оглядань”, “люстрацій”, що складали “книги переписів” (лібри люстраціонум). Найдавнішим люстраційним документом Литовської метрики з історії України є опис Київської землі 1471 р. Всі ці документи фіксували результати ревізій, проведених литовським урядом з метою з’ясування оборонного стану замків та визначення повинностей місцевого населення. Тому термін “ревізія” вживається як для позначення процесу обстеження, так і для позначення документу, що складається за даними конкретного обстеження. Крім того, часто результати ревізій мають назву люстрацій. Наприклад, люстрації 1545, 1552 р. - результати ревізій ряду українських замків. Люстраційні документи містять цінні відомості з історії українських земель та міст. Складаючи їх, ревізори вказували джерела інформації - особисті спостереження, опитування жителів, відомості зі слів в’їтів, градців, старост, біскупів, міщан, старців, а також документи: “судові листи”, “реєстри” тощо. Деякі документи ревізори переписували “слово від слова”. Ці документи в документах мають особливу цінність.

Ревізії та подібні їм документи були дуже поширеними в Речі Посполитій. Польський уряд збирав відомості про стан Київщини,

Поділля, Брацлавщині, Волині. Ці обстеження були частими та детальними. Люстраційні документи включають описи замків, міст, сіл, фольварків, містять відомості про форми феодальної власності, ренти, систему оподаткування, аренду мит, шинків, склад населення. Особливу цінність мають відомості про кількість козацького населення в містах Переяславі, Каневі, Черкасах, де воно складало більшість жителів. Ревізії є цінним джерелом з соціально-економічної історії України XVI-XVIII ст.

С.Ф.Павленко

РЕЗОЛЮЦІЇ ПЕРШОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ІЗДУ РАД РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ - документи, прийняті на скликаному більшовиками з'їзді, що проходив у Харкові 11-12 грудня 1917 р. Після проголошення 7 листопада 1917 р. III Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки більшовики вирішили створити альтернативний Центральній Раді всеукраїнський центр з метою висловити їй недовір'я і поширити на Україну радянську владу. 4-6 грудня 1917 р. - в Києві проходив Перший Всеукраїнський з'їзд Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів, в якому брали участь понад дві тисячі чоловік. Коли більшість присутніх висловили підтримку Центральній Раді і обрали Почесним головою М.С.Грушевського, більшовицька фракція та її симпатички (124 чол.) покинули з'їзд, переїхали до Харкова, де, об'єднавшись з делегатами III Обласного з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну, проголосили себе I-м з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів при участі частини селянських депутатів.

Були обговорені питання: про поточний момент; про владу на Україні; про самовизначення України; про самовизначення Донецького і Криворізького басейнів; про проведені вибори Центрального Виконавчого Комітету Рад України. В резолюції з поточного моменту (на доповідь Артема - Ф.Сергеева) з'їзд вітав перемогу жовтневої революції у Петрограді та політику Ради Народних Комісарів Росії. Резолюцією "Про самовизначення України" (на доповідь В.Шахрая) Українська Республіка оголошувалася радянською і визначалася як федеративна частина Російської Республіки. У резолюції "Про організацію влади на Україні" негативно оцінювалася соціально-економічна та національна політика Центральної Ради, а органами влади в Україні оголошувались Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. На Україну поширювались всі декрети та розпорядження Ради Народних Комісарів Російської Федерації, і всі постанови Центральної Ради та її Секретаріату скасовувались. Резолюція "Про Донецький і Криворізький басейн"

висловлювалася за єдність басейну в межах Радянської Республіки. З'їзд обрав вищий орган влади в період між з'їздами - Центральний Виконавчий Комітет в складі 41 чол., з них - 35 більшовиків, який 17 грудня створив радянський уряд України - Народний Секретаріат.

Резолюції з'їзду засвідчують, що його проведення в умовах існування легітимної Української Народної Республіки, обрання на ньому вищих органів радянської влади, які відразу ж отримали фінансову та військову допомогу з боку Ради Народних Комісарів РСФСР, означало утвердження двовладдя в Україні, розгортання громадянської війни, яка призвела до величезних людських та матеріальних втрат.

Резолюції з'їзду неодноразово друкувалися в збірних документів та інших виданнях. Українською мовою надруковані як додаток до книги С.Королівського "Перший з'їзд Рад України" (К.: Держполітвидав УРСР, 1957. - с. 81-87), російською - в книзі "Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сборник документов и материалов в трех томах" / т.2. - К.: Госполитиздат УССР, 1957. - с. 572-576).

Б.І.Корольов

РЕЕСТРИ КОЗАЦЬКІ (компуті) - поіменні списки козацького війська, які містять відомості про сотенно-полковий устрій Гетьманщини, етнічний склад населення. Почали створюватися з виникненням реєстрового козацтва, тобто такого війська, яке було на службі Речі Посполитої. Остаточо сформував реєстрове військо король Стефан Баторій (грудень 1578 р.) і, очевидно, тоді ж був складений офіційний список козаків. Зберігся тогочасний реєстр тільки одного з козацьких полків (1581 р.). Він складається з 530 прізвищ. В стислому компуті Війська Запорозького, складеному під час Хотинської війни (1621 р.), названо імена полковників і визначено чисельність запорожців у 41520 душ. Повний козацький реєстр був створений відповідно з рішенням Зборівського миру 18.08.1649 р. протягом наступного півріччя. Він містить собі 40358 козацьких імен та прізвищ, розподілених за полками та сотнями. Укладення цього реєстру велося спочатку в сотнях, а потім у полках, а генеральне зведення відбулося у Чигирині на початку 1650 р.

Реєстр 1649-1650 рр. дає точні дані про адміністративно-територіальний поділ Української держави, про структуру та склад ядра української армії, засвідчує, що основна маса козаків є українцями з походження. Неукраїнські прізвища (молдавські, вірменські, грузинські, німецькі та ін.) складають тільки незначну частину ядра

Війська Запорозького. Реєстр - важливе джерело для вивчення Визвольної війни українського народу середини XVII ст., української генеалогії та ономастики. Однак він охоплює не більше 25% всього повстанського війська, не обіймає всіх українських земель. Великі перспективи відкриваються при порівнянні даного реєстру з іншими джерелами, особливо такого ж типу. При співставленні реєстра 1649-1650 рр. з присяжними (записними) книгами 1654 р. по Білоцерківському та Ніжинському полку (інші не збереглися) виявляється, що втрати українських військ під час Визвольної війни, що наводяться в польських джерелах, дуже перебільшені: понад 70% реєстровців, вписаних в реєстр 1649-1650 рр. занотовані у присяжних книгах початку 1654 р., причому треба взяти до уваги і природну смертність, переходи козаків в інші полки тощо. Реєстри та компути склалися і в подальший час (друга половина XVII-XVIII ст.).

Найновіша транслітерація тексту реєстру 1649 р. здійснена у виданні 1995 р.

Ю.А.Мицик

САМОСТІЙНА УКРАЇНА - брошура, видана у 1900 р. у Львові відомим діячем національно-визвольного руху Миколою Міхновським як програмний документ Революційної української партії. Аналізуючи історію взаємовідносин України і Росії з 1654 р., викриваючи великодержавну політику царизму і насильницьку русифікацію, автор ставив завдання перед українською інтелігенцією розбудити свій народ, оживити національний рух і повести криваву і нещадну боротьбу за єдину, нероздільну, вільну, самостійну Україну "від гір Карпатських аж по Кавказькі". Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишитися на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя" - заключні слова цієї програми. Лідери РУП незабаром відмежувалися від деяких її радикальних лозунгів, які в січні 1903 р. газета "Гасло" назвала "націоналістичними". В ході подальшої еволюції від РУП відійшли радикал-націоналістичні елементи і разом з Міхновським заснували нову партію - Українську народну партію, яка у своїй програмі висувала ту ж саму вимогу "Самостійної України". Програма є важливим джерелом вивчення українського самостійного руху.

П.М.Шморгун

СИНОПСИС (з грецької - "стислий огляд") - один з перших розгорнутий історичний друкований твір української історіографії (Київ, 1674, типографія Києво-Печерської лаври). Автором був, очевидно,

економ Києво-Печерської лаври Пантелеймон Козановський, а редактором - її архимандрит, видатний український церковний і культурний діяч Інокентій Гізель. "Синопис" видрукував Іван Армашенко, лаврський друкар. У першому виданні "Синопис" висвітлював виключно історію Київської Русі. У другому авторському виданні (1678) текст був розширений, а у додатку до нього були вміщені оповіді про возшестя на трон царя Федора Олексійовича та перший прихід турецького війська під Чигирин у 1677 р. Третє авторське видання було значно розширене, причому у додатку до нього вміщувалось "Сказаніє о Мамаєвом побоище" - четверта редакція творів такого типу. Пізніше Кохановський створив дві фундаментальні компіляції під назвами "Хронограф" (1681) та "Обширний синопис руський" (1681-1682), в яких ґрунтовніше розвинув свої ідеї, але і досі ці твори не перевидані. Сам же "Синопис" часто видавався в Україні і в Росії у XVIII-XIX ст. (бл. 30 видань), що забезпечило йому велике поширення й вплив на інші історичні твори. Історична концепція Кохановського запозичена з великодержавних російських історіографічних схем, для неї характерні монархізм і провіденціалізм.

Ю.А.Мицик

СЛІДСТВО ГЕНЕРАЛЬНЕ ПРО МАЄТНОСТІ 1729-1730 РР. - комплекс джерел, створених у ході обстеження маєтностей всіх десяти лівобережних полків - Гадячського, Київського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького, Стародубського і Чернігівського. Приводом для проведення Генерального слідства був документ від імені імператора Петра II - "решительные пункты" 1728 р. новообраному гетьману Данилу Апостолу, що подав Верховній таємній раді прохання стосовно перевірки фінансових, майнових (земельних), судово-адміністративних і юридичних справ в Гетьманщині, наведення порядку у землекористуванні, козацьких маєтностях та ін. Здійснення Генерального слідства було продовженням антиукраїнських заходів царизму, починаючи з Петра I. Їх здійснювали російські резиденти в Україні, а з 1722 р. - Малоросійська колегія, яка в 1722-1723 рр. вимагала від гетьмана і старшини подати докладні відомості про кількість сіл і маєтків та їх прибутків. 1723 р. в Україні проводився перший перепис населення.

Мета проведення Генерального слідства про маєтності була фіскальною (збільшення одержуваних царським урядом прибутків з України); намічалось також упорядкувати систему землеволодіння в Лівобережній Україні.

З літа 1729 р. канцеляріями в усіх полках Лівобережної України збиралися відомості про час заснування всіх міст, містечок і сіл. Власники нерухомого майна повинні були подавати документи, які б засвідчували їхні права на нього. Зібрані дані перевірялись, систематизувались і вносились до окремих книг. Таким чином, виникли полкові книги Генерального слідства. Вони звозились до Глухова, а один примірник передавався до Колегії іноземних справ, яка в 1727-1734 рр. керувала лівобережними землями України. Тепер ці документи зберігаються в Центральному державному архіві давніх актів Росії (Москва).

Матеріали “Генерального слідства” дають чітке уявлення про те, на якій правовій основі і яким власникам належали села і ґрунти, про кількість населення місцевостей, їх категорії і розміри, прізвища землевласників, тенденції і шляхи перерозподілу земельних володінь, про угіддя і промисли, наявність млинів, рудень, шинкових дворів, про ярмарки і торги, соціальні стосунки та ін.

До 1917 р. опубліковані матеріали Генерального слідства про 7 полків; у радянський час видані збірки документів Генерального слідства про маєтності іще двох полків, залишилось невиданим лише слідство Полтавського полку.

М.П.Ковальський

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ - видатна літературна пам'ятка кінця XII століття, присвячена невдалому походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та інших князів проти половців у 1185 р. Згідно з останніми дослідженнями, пам'ятка створена близько 1185-1188 рр. Палеографічна перевірка часу створення “Слова” неможлива, у зв'язку з тим, що єдиний рукописний збірник зник під час московської пожежі 1812 р. Ці обставини породили сумнів, щодо справжності “Слова” як твору XII ст. Проте конкретний аналіз історичного змісту пам'ятки, дослідження художнього стилю і мови, зіставлення з творами середньовічної літератури, показали, що ця пам'ятка була створена в XII ст. Особливо плідним виявилось порівняння “Слова” з українськими літописами. Похід князя Ігоря описується, наприклад, в Іпатіївському літописі під 1185 р. Історичний зміст “Слова” дуже близький до літописного оповідання. Значення його як історичного джерела полягає в достовірності відображення взаємовідносин між князями. Автор “Слова” великий художник і патріот, виступив у творі поборником єдності Русі, засуджуючи князівські усобиці. Значне місце приділено опису феодального побуту, предметів військового вжитку, зброї, одягу та ін. “Слово о полку Ігоревім” починається заспівом, що характеризує

поетичну манеру автора, далі зображено підготовку війська до походу, зловісні віщування природи, напружені батальні сцени, поразку русичів. Висока ідейність твору, виняткове багатство і оригінальність поетики, для якої властиві народно-поетичні образи і епітети, одухотворенність природи як єдиного цілого з людиною, яскравість картин і образів, висувають пам'ятку на одне з перших місць серед шедеврів світової літератури і унікальних історичних джерел.

А.М.Іваненко

СЛОВО ПРО КНЯЗІВ - літературний твір другої половини XII ст. В рукописах "Слово" іноді має назви: "Похвала і мучення святих мучеників Бориса і Гліба", "Слово похвальне на перенесення (мощів) святих стратотерпців Бориса і Гліба, да і прочіі не враждують на братію свою". "Слово" - урочиста проповідь на честь та похвалу князів Бориса та Гліба. Проте церковне свято пам'яті святих лише привід для автора, щоб відгукнутися на злобу дня. Основна тема твору - княжі усобиці. В науковій літературі є припущення, що "Слово" було написане в 1175 р. в зв'язку з конфліктом між чернігівським князем Святославом Всеволодовичем та новгород-сіверським Олегом Святославичем. Встановити це точно неможливо, але в усякому разі, "Слово" узагальнює реальні факти феодалних війн XII ст. У тій частині, де автор суворо засуджує княжі усобиці, "Слово про князів" перегукується за змістом із "Словом о полку Ігоревім".

"Слово про князів" - цінне джерело з історії Київської Русі другої половини XII ст.

С.Ф.Павленко

СПОГАДИ (мемури) (від латинського меморіс - пам'ять і французького мемуаре - спогади) - вид оповідних джерел особового походження, які створюються на основі зафіксованих у пам'яті авторів вражень про події, учасниками чи свідками яких вони були. Особливістю структури спогадів, яка відрізняла їх від інших джерел, є те, що стрижнем організуючим виклад матеріалу, є сам автор, всі події викладаються через відношення до них автора, розглядаються з висоти того місця, яке він займав у подіях. Особливості створення мемуарів спричиняють і цінність їх джерельної інформації. По-перше, вони можуть містити унікальну фотографічну інформацію, повідомляти про явища і події, не відбиті ні в яких інших джерелах. По-друге, не будучи зв'язаними певними документальними формулярами, вони відбивають колорит,

особливості описуваного часу, відтворюють політичні та психологічні портрети історичних осіб, характеризують мотиви, умови вироблення певних документів тощо. По-третє, спогади завжди несуть значний шар ненавмисної (латентної) інформації, вони, часом всупереч намірам автора відбивають його свідомість, суспільну позицію, симпатії, а інколи саме ця інформація може складати основний інтерес для дослідника. Мемуари - не наукова праця, а жанр літературно-публіцистичної творчості, який має своєрідні закони, і чим повніше автор дотримується їх, тим вони правдивіші, а значить, мають більшу джерельну цінність. Спогади можна класифікувати: а) За джерелом їх створення (за записами, щоденниками, по пам'яті, за інформацією, запозиченою в інших осіб, за ступенем використання в них інших джерел - документів, матеріалів періодики тощо); б) За формою: авторський виклад або літературний запис, художнє оформлення (останнє нерідко веде до "прикрашання" фактів і відходу від правди).

Українська мемуаристика бере свій початок з давніх часів, успадкувала традиції народних переказів, дум, літописів, найбільшого поширення дістала в ХІХ-ХХ ст. Кількість мемуарів, присвячених тим чи інших подіям, процесам або особам визначається, з одного боку, їх історичною значимістю для спогадів, і, з другого боку, інтересом до них, які виникають пізніше, в силу певних суспільних ситуацій. Найбільш повно матеріали з історії України відбиті в автобіографічних записках і спогадах учасників українського національно-визвольного руху в ХІХ-ХХ ст. В. Антоновича, М. Костомарова, учасників визвольних змагань українського народу В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Петлюри, П. Христюка, П. Скоропадського та інших, діячів радянської влади М. Скрипника, В. Затонського, С. Будьонного, В. Антонова-Овсієнка, М. Хрущова, П. Шелеста та ін., учасників другої світової війни - генералів Г. Жукова, І. Конєва, Москаленка, Чуйкова та інших, партизанських командирів С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, М. Наумова, П. Вершигори та ін., ветеранів УПА, провідників ОУН. Названі імена ніякою мірою не вичерпують мемуарного фонду з історії України, але свідчать про те, що дослідник зустрічається в спогадах з різними, часто протилежними позиціями авторів, а ці позиції не лише впливають на виклад і оцінки подій, але й на сам добір фактів для викладу. Через це однією із основних методик наукового використання мемуарів є як співставлення одних спогадів з іншими, так і перевірка їх достовірності документальними джерелами. Поряд з цим до методики використання спогадів слід віднести не тільки вивчення місця автора в подіях, його тогочасних

поглядів, але й ознайомлення з його біографією за період, який минув з часу подій до моменту написання спогадів, його суспільною позицією саме в цей момент, і навіть вплив на написання (чи публікацію) спогадів.

Специфіка мемуарів, суб'єктивність їх авторів у висвітленні подій викликає різне ставлення до них. Однак залучення всього арсеналу джерелознавства робить можливим, а в ряді випадків незамінним звертання до мемуарів.

Я.С.Калакура

СПОРУДИ КУЛЬТОВІ - різновид архітектурних пам'яток, громадські будови, призначені для відправи культових (релігійних) обрядів. З'являються в період палеоліту. Проте, в первісні часи люди для святилищ використовували природні об'єкти: гроти, печери, урвища тощо. В поселеннях трипільської культури споруджувались спеціальні жертovníки з обпаленої глини, розписані різнокольоровими фарбами. Вівтарі-жертovníки були довгий час основним видом культових споруд у багатьох племен, що жили на території України в стародавні часи, а також праукраїнців впродовж всього дохристиянського періоду. Найстарші пам'ятки мурованих культових споруд на українських землях походять із побережжя Чорного моря - з грецьких міст-колоній, що були засновані в VII-VI ст. до н.е. Пізніше фундаменти античних храмів були використані при спорудженні християнських каплиць та церков. Найбільшим центром ранньохристиянського будівництва був Херсонес. Із запровадженням християнства, на Русі починається будівництво мурованих храмів - соборів та церков. Поширюється спорудження дерев'яних церков, а також культових споруд інших релігій - синагог, костьолів, кирх, мечетей, молитовних будинків тощо. Культові споруди є цінним джерелом з історії архітектури та мистецтва, культурного розвитку різних народів та їх зв'язків, з історії релігії та церков.

С.Ф.Павленко

СТАТТІ БЕРЕЗНЕВІ 1654 Р. - письмовий текст проекту договору з 23 статей, що фіксували умови, на яких уряд Української Гетьманської держави передбачав військовий союз з Московською державою для спільних дій проти Речі Посполитої. На цьому документі був підпис гетьмана України Богдана Хмельницького і печатка Війська Запорозького. Цей проект договору був привезений до Москви українським посольством та переданий царському уряду 14 березня 1654 р., через що він одержав назву "Березневих статей".

Перед тим, як подати документ до московського уряду, українські послы усно виклали умови договору, які були занотовані московськими дяками протокольнo. Існують дві редакції цього протоколу із 16 та 20 статей без послідовного викладу.

Статті проекту договору, що був складений Богданом Хмельницьким, стосувалися різних сторін майбутніх міждержавних відносин України і Росії. У першій статті йшлося про підтвердження “прав і вольностей” Війська Запорозького, тобто України. Наступні статті передбачали збереження за всіма станами їх прав, декларували недоторканість козацьких земель та маєтків, збереження Україною фінансової та дипломатичної недоторканості, обумовлювали 60-тисячну чисельність козацького війська, встановлювали норми грошей на утримання військового писаря, полковників, суддів, осавулів, обозного та козацької арматі. Нарешті, в останніх статтях йшлося про спільні дії проти татар та утримання фортеці Кодак. Таким чином, зміст проекту договору свідчить про те, що він мав забезпечити повну автономію Гетьманської України, обмежити втручання московського уряду у її внутрішні справи.

З 14 по 21 березня відбувалося обговорення статей та їх редакція, в результаті якої з'явився новий документ, що містив уже тільки 11 статей. У цю редакцію не були внесені 7 статей першого варіанту, п'ять статей було об'єднано в три, а ще три - в одну. У цьому варіанті ратифіковано 10 статей з деякими змінами і поправками, що підтвердив цар жалуваною грамотою від 27 березня 1654 р. Ця грамота, що стисло викладала головне із санкціонованих статей, підтверджувала не тільки ратифікацію другої редакції, а також ратифікувала статті першого варіанту, які не вийшли до другої редакції. Таким чином, царська грамота фактично підтвердила збереження за Україною її “прав і вольностей”.

Загадковим є те, що оригінали тих документів (двох редакцій “Березневих статей”), які залишилися в московському посольському приказі, не збереглися. З них були зроблені списки, тобто переклади російською мовою, занесені у “стовпці”. Із тексту договору з 11 статей було зроблено копію українською мовою, яку послы привезли в Україну. Богдан Хмельницький прилюдно цього документу не оголошував, тому конкретні умови угоди України з Росією були відомі лише близькому оточенню гетьмана. Можливо, статті були зачитані перед обранням І.Виговського гетьманом, але потім вони були втрачені.

Існував ще один варіант договору - з 14 статей. Його подав московський посол князь Трубецькой на козацькій раді у жовтні 1659 р., коли гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького,

що присягнув на цьому документі, який одержав назву “Переяславських статей”. Ця редакція була сфабрикованою московськими дяками, тому очевидно, оригінальні документи не збереглися. Відтоді офіційно тільки цю редакцію вважали за договір Богдана Хмельницького і на ній присягали наступні гетьмани. Причому кожного разу до неї вносили нові царські додатки й поправки, що дедалі обмежували українську автономію.

Березневі статті є важливим джерелом, підтвердженням того, що українсько-московський договір 1654 р. мав характер військового союзу, але був використаний російською стороною як акт приєднання України до Росії “на вічні часи”.

С.Ф.Павленко

СТАТУТ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА - документ, який складається з двох частин. Перша частина зветься “Головні ідеї” і складається з шості пунктів, друга частина “Головні правила товариства” - з одинадцяти пунктів.

Статут Кирило-Мефодіївського товариства передбачав знищення російського самодержавства, скасування станів і ліквідацію кріпацтва, запровадження загальної освіти, об’єднання слов’ян у федеративну республіку. У розділі Статуту “Головні ідеї” про майбутнє політичне об’єднання слов’янських народів зазначено, що “кожне слов’янське плем’я повинне мати свою самостійність, правління народне і дотримуючись повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом”. Слов’янськими народами, кожен з яких повинен мати свою самостійність, визнані: південно-руси, північно-руси з білорусами, поляки, чехи з словенцями, лужичани, ілліро-серби з хорутанами та болгари.

Для вирішення загальних проблем, які б стосувалися усього слов’янського об’єднання згідно Статуту Кирило-Мефодіївського товариства “повинен існувати загальний Слов’янський собор з представників усіх племен . . . Оскільки слов’янські племена тепер додержуються різних віросповідань і мають упередженість одні до одних, братство буде дбати про знищення будь-якої племінної і релігійної ворожнечі між ними і поширювати ідеї про можливість примирення розходжень у християнських церквах . . . товариство буде дбати про знищення рабства і будь-якої зневаги нижчих класів, так само і про повсюдне поширення письменності”.

У п’ятому пункті Статуту проголошено, що до братства “приймаються слов’яни всіх племен і звань”. При цьому Статут встановив цілковиту рівність між членами товариства. Окремі статті Статуту

містять положення про правила конспірації членів об'єднання, символіку союзу, допомогу у випадку арешту.

Текст статей Статуту Кирило-Мефодіївського товариства свідчить про повну відмінність ідеї московських слов'янофілів ХІХ ст. від ідеї кирило-мефодіївців. Московські слов'янофіли бажали об'єднати всі слов'янські землі під владою російського царя, тоді як прибічники ідеї Кирило-Мефодіївського товариства поставили своїм завданням повалення російського самодержавства і встановлення демократичних республік для кожного з слов'янських народів.

Крім Статуту, програмні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства містять багато інших документів. Зокрема це "Книга буття українського народу", "Пояснення до статуту Кирило-Мефодіївського товариства" В.М.Білозерського, записки М.І.Костомарова про панславизм, М.І.Савича - про філософію, "Ідеал держави" Г.Л.Андрузького та багато інших творів кирило-мефодіївців. Великий вплив на характер документів товариства справила діяльність у ньому Т.Шевченка, його творчість.

Найбільш повно документальні матеріали Кирило-Мефодіївського товариства видані у збірці "Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 томах" К., 1990. Статут Кирило-Мефодіївського товариства виданий тут у томі 1, с. 150-152.

А.М.ЗУБКО

ТВОРИ АГІОГРАФІЧНІ (від грецького агіо -святий, графо - пишу) житія святих, релігійно-повчальні твори, в яких описується життя та подвиги християнських святих. На Україні-Русі житія святих, переважно в перекладі з грецької, з'являються з прийняттям християнства. В ХІ ст. створюються перші давньоруські житія. Серед їх авторів - Нестор-Літописець, Симон та Полікарп, Єфрем, проте більшість даньоукраїнських житій збереглися анонімно. Зокрема, відоме "Житіє преподобного Антонія Печерського", на яке посилаються Симон та Полікарп, розповідаючи в Києво-Печерському Патерику про життя Антонія, одного із засновників Києво-Печерського монастиря. Житія святих довгий час були основними творами для щоденного читання, вони часто переписувалися та збиралися в спеціальні збірки - Патерики, Прологи тощо. Згодом збиранням та редагуванням агіографічних творів почали займатися вчені-богослови. Видатною пам'яткою житійної літератури є 4-х-томне зібрання "Житій святих" (1689-1705) преподобного Димитрія Туптала (Київ, 1881-1895), яке містить значну кількість українських святих.

Агіографічні твори за змістом не лише були зразками релігійно-повчальної літератури з канонізованим образом християнського ідеалу, що втілений в головному герої, але й містили історико-побутові оповідання. Наприклад, князівські Життя містять конкретно-історичні відомості про взаємини князів, військові сутички, дипломатичні зв'язки тощо.

С.Ф.Павленко

ТВОРИ ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ - один з видів історичних джерел особового походження, наукова цінність яких обумовлена роллю діячів державних структур, громадських об'єднань, політичних партій, рухів у житті суспільства. Твори державних і громадських діячів, як джерела, мають двояку функцію: а) відбивають процес вироблення, суть, розвиток, зміни політики держави, політичних партій, громадських об'єднань у тих чи інших умовах; б) окреслює особисту роль їх авторів у виробленні та здійсненні політичного курсу, ставлення до подій і явищ суспільного життя. При визначенні місця і значення цього джерела в інформативній базі історичного дослідження необхідно враховувати, що вони виступають носіями здебільшого офіційної позиції державного чи громадського діяча в конкретних подіях, але при тому несуть на собі відбиток ідеологічних, політичних уподобань авторів праць, що дозволяє оцінити їх місце в історичному процесі.

Документи державних і громадських діячів як історичні джерела можна умовно класифікувати на такі підгрупи:

публічні твори (книги, брошури, статті, доповіді, виступи);
підготовчі матеріали до публічних праць, виступів (проспекти, тези, чорнові редакції, варіанти праць, довідкові матеріали), які нерідко містять додаткові відомості, проливають світло на авторство, особистий вклад діяча в створення праць, дозволяють встановити час їх написання, розкривають творчу лабораторію авторів, рівень їх поінформованості;

службові і приватне листування, що торкаються політичних, дипломатичних, господарських, культурних аспектів суспільного життя, міжнародних відносин, а також особистих, навіть інтимних стосунків;

автобіографічні документи державних і громадських діячів (автобіографії, анкети, заяви особистого характеру, написані, як правило, власноручно), які мають важливе значення для оцінки діяльності самих діячів, їх внутрішнього світу, поглядів тощо.

До джерельної бази з історії України належать твори як безпосередньо українських, так і інших діячів, що відбили факти з історії

українського народу. Одиничні джерела обох підвидів стосуються давньої історії та доби Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовсько-Руської держав. Ширше представлені праці державних діячів середньовіччя, періоду Козацько-Гетьманської держави і Гетьманщини. Насамперед, це праці Богдана Хмельницького, зокрема його листи до московського царя, до князя трансільванського, шведського короля. Цінні відомості містять праці інших гетьманів, зокрема І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепи, П.Орлика, П.Полуботка, К.Розумовського та ін., а також діячів Малоросійської Колегії.

Значно більше праць громадських діячів, керівників політичних гуртків, об'єднань, партій, культурно-освітніх товариств з'являється з середини ХІХ ст., особливо на рубежі ХІХ-ХХ ст. Йдеться про спадщину М.Костомарова, П.Куліша, В.Антоновича, М.Грушевського, М.Драгоманова, В.Гнатюка, М.Павлика, І.Франка, Л.Українки, М.Русової та ін. Вона допомагає вивчити історію та осмислити значення перших українських громадських організацій, рухів, політичних партій. Великий пласт праць стосується періоду української народно-демократичної революції 1917-1920 рр., утворення Української Народної Республіки, діяльність Центральної Ради, Директорії. Це в першу чергу праці М.Грушевського, С.Петлюри, В.Винниченка, С.Єфремова, Є.Чикаленка, Д.Дорошенка. Заслугове уваги спадщина гетьмана Української Держави П.Скоропадського. Окремо слід назвати діячів Західно-Української Народної Республіки Є.Левицького, Є.Петрушевича та ін.

Певний пласт інформації з української історії ХХ ст. представлений працями діячів більшовицької партії В.Ул'янова-Леніна, його соратників Л.Троцького, Й.Сталіна, В.Молотова, керівників КП(б)У і державних діячів УРСР: Г.Петровського, Л.Кагановича, С.Косіора, П.Постишева, В.Чубаря, М.Хрушова, Г.Мельникова, О.Кириченка, М.Підгорного, П.Шелеста, В.Щербицького та ін. Ідеї націонал-комунізму, національного відродження України містять праці М.Скрипника, О.Шумського, М.Хвильового, П.Любченка та ін.

Важливе джерельне значення мають праці діячів націоналістичного крила визвольних змагань Д.Міхновського, Д.Донцова, Є.Коновальця, А.Мельника, С.Бандери, Я.Стецька та ін., лідерів українського руху опору тоталітарному режиму, дисидентського руху М.Руденка, Л.Лук'яненка, В.Мороза, В.Чорновола та ін.

Сучасні процеси державотворення в Україні, утвердження правових засад, розвиток демократії, поширення політичного плюралізму відбивають праці нинішніх державних і громадських діячів України.

Я.С.Калакура

ТВОРИ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА - митрополит Іларіон - відомий історичний діяч, перший митрополит-українець на київській митрополичій кафедрі, обраний на бажання князя Ярослава Мудрого собором українських єпископів у 1051 р. За словами літописця був людиною доброю, вченою й посником, знаменитим проповідником. Його єдина проповідь, що збереглася, "О законі Мойсеєм даном, і о благодаті і істинні Іисусом Христом бившим", що містить наприкінці "Похвалу кагану (князю) нашему Володимиру", вказує не тільки на його висову освіту й талановитість, але й на палкий патріотизм. "Слово о законі і благодаті" було складене між 1037 та 1050 рр. В ньому відображена боротьба релігійних та політичних ідей у Києві XI ст., возвеличується державна міць Русі та християнство (благодать) в протилежність іудаїзму (закону), який був релігією ворожого Русі Хазарського каганату. "Слово" возвеличує поборників християнства - княгиню Ольгу, князів Володимира та Ярослава. "Слово" містить значний історико-філософський матеріал.

Іларіону належить "Виклад віри", виголошений ним перед собором єпископів під час обрання його митрополитом. Йому приписують написання поучення священникам і молитву, які до нашого часу не збереглися.

С.Ф.Павленко

ТРЕНОС, АБО ПЛАЧ СХІДНОЇ ЦЕРКВИ . . . - твір відомого українського церковного діяча та письменника-полеміста Мелетія Смотрицького (бл. 1575-1634 рр.). Виданий польською мовою 1610 р. у Вільно під псевдонімом Теофіл Ортолог. Містить коротку присвяту князю Михайлу Корибуту-Вишневецькому, "передмову до чительника" й десять розділів обсягом 436 сторінок друкованого тексту звичайного формату. Був написаний під впливом захоплення у Вільно в 1609 р. уніатським митрополитом при підтримці королівської влади православних церков та Троїцького монастиря, що супроводжувалося утисками православних міщан та народним хвилюванням. У скорботному монолозі матері-вітчизни Смотрицький піддає критиці діяльність українських церковних ієрархів, які довели, на його думку, православну церкву до жебрацького стану. Він називає шляхетні українські роди, які полишили православну церкву, і цей перелік є дуже важливим при вивченні українських шляхетських родів XVII ст. Автор "Треносу" накреслює програму активізації національних сил, реформування православної церкви, підвищення її науково-освітнього рівня, підготовки сильних теологів і полемістів. "Тренос" Смотрицького, як і інші його твори

(“Казання на погреб о.Леонтія Карповича” (1620), “Виправдання невинності” (1621), “Оборона виправдання” (1621), “Спростування писань ущипливих” (1622)) є цінним джерелом з історії впливу ідей західноєвропейського гуманізму та протестанства на загострення національно-релігійних та соціальних протиріч в Україні в кінці XVI - на початку XVII ст.

С.Ф.Павленко

УКАЗ ЕМСЬКИЙ 1876 р. - розпорядження царського уряду, спрямоване на утиски української культури. Акт підписаний 18 (30) травня 1876 р. в швейцарському містечку Емсі російським царем Олександром II. Його текст був розроблений Комісією для розслідування українофільського руху, в діяльності якої активну участь брав голова Тимчасової комісії для розгляду давніх актів М.В.Юзефович. Емський акт, хоч не був включений до Повного зібрання законів Російської імперії, діяв як таємний циркуляр по цензурному відомству. За ним: 1. Заборонялося ввезення до Російської імперії без особливого дозволу Головного управління в справах друку україномовних книг і брошур; 2. Заборонялося друкування і видання українською мовою оригінальних творів, а також перекладів з інших мов, за винятком: а. історичних документів і пам'яток; б. творів “изящной словесности”, але при друкуванні історичних пам'яток було безумовним додержування правопису оригіналів, а при публікації художніх творів не допускалося жодного відступу від російського правопису; 3. Заборонялися театралізовані вистави українською мовою та друкування україномовних текстів до музичних нот. Оцінений М.Грушевським як “найганебніший винахід царської обрусительної політики супроти українства”, акт діяв до революції 1905 р., коли Тимчасовими правилами про друк була дозволена преса українською мовою.

М.Г.Палієнко

УКРАЇНСЬКА АРХІВНА ПЕРІОДИКА (далі - УАП) - сукупність спеціальних (спеціально-галузевих) періодичних (у тому числі й таких, що продовжуються) видань, що виходили (чи виходять) в Україні впродовж певного часу і висвітлювали питання історії, теорії та практики архівної справи, розрахованих на співробітників архівних установ, істориків, джерелознавців, архівознавців.

В історії УАП простежуються чотири основні періоди:

1. 1918-1931 рр., коли зароджується ідея створення українського архівного видання (журналу “Пам”ятки”) за доби Центральної Ради і втілюється українською інтелігенцією часів Директорії (часопис “Українська старовина”). Укрцентрархів при тісній співпраці з

місцевими архівними кореспондентами налагодив видання журналів “Архівна справа” (1925-1930) та “Бюлетень Укрцентрархіву” (1925-1931). Робилися спроби видання науково-інформаційних бюлетенів на місцях: “Червоний архівіст” (Київський губарх, 1924), “Архівний робітник” (Луганський окрарх, 1926-1927). УАП, з одного боку, базувалась на традиціях видань “Трудов” губернських учених комісій (Полтавської, Чернігівської, Катеринославської), а з другого - орієнтувались на російські галузеві журнали “Архивное дело” та “Красный архив”. Через брак достатнього фінансування з трьох запланованих видань (журналу “Архівна справа на Україні”, науково-дослідного збірника “Червоний архів” та збірника постанов і розпоряджень з архівної справи) в середині 20-х рр. було започатковано лише два: науковий журнал “Архівна справа” та “Бюлетень Головархіву” для публікації нормативних документів та інформаційних повідомлень. Їх видання знаходилося під партійно-ідеологічним контролем, що призвело до втрати наукового характеру.

2. 1931-1938 рр., коли згортається видання часописів “Радянський архів” (1931 р., вийшло 6 чисел) та “Архів Радянської України” (1932-1933 рр., вийшло 8 чисел). Було видано два архівні щорічники (“Архівознавчий науково-інформаційний збірник” та “Архівознавчий збірник”), які зосереджувались на “нещадній” критиці “буржуазних” теорій в архівознавстві;

3. 1947-1991 рр. - період існування єдиного центрального галузевого видання (“Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР”, з 1961 р. - науково-інформаційний бюлетень “Архіви України”, з 1991 р. - науково-практичний журнал “Архіви України”). Одночасно з центральним галузевим друкованим органом видаються і периферійні журнали, що сприяють вирішенню низки науково-методичних проблем, тиражуванню науково-методичних документів для забезпечення ними міських та районних архівів;

4. з 1991 р. - період відродження національних традицій УАП на основі відновлення видання знищених журналів та щорічників (“Український археографічний щорічник”, “Пам’ятки”) та створення поряд з “Архівами України” нових видань (“Вісник САУ”, “Студії з архівної справи та документознавства”, “Рукописна та книжкова спадщина України”), покликаних об’єктивно висвітлювати проблеми сучасної української архівістики. Нині УАП об’єднує кращі сили істориків та архівістів навколо розробки питань історії, теорії та практики архівної справи, підготовки фахівців, сприяє інтеграції архівної, бібліотечної та музейної галузей, встановленню наукових контактів між архівістами різних країн.

І.Б.МАТЯ

“УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК” - науковий історичний журнал, присвячений проблемам українознавства. Виходить з 1963 р.; з 1965 р. - орган Українського історичного товариства. У 1963-1995 рр. видано 127 чисел. Засновник і редактор - Л.Винар. Редакція розташована у м.Кент (США); видається у друкарні “Логос” у Мюнхені. У різний час у журналі співпрацювали відомі вчені української діаспори: О.Оглоблін, Н.Полонська-Василенко, В.Кубійович, Л.Винар, Т.Гунчак, А.Жуковський, В.Ісаїв, Д.Штогрин та ін. З початку 1990-х рр. в журналі співробітничать також вчені з України.

Тематично публікації “УГ” охоплюють усі періоди української історії, а також торкаються окремих проблем східноєвропейської історії. Структуру часопису складають такі розділи, як українська еміграція, історіографічні дослідження, історичні джерела, історична метрологія, мемуаристика, геральдика і сфрагістика, дискусія і полеміки, бібліографія, хроніка та ін. Серед персоналії помітне місце посідає постать М.Грушевського, в часописі заведено окремий розділ, в якому друкуються матеріали про його життя, аналізується та вивчається його наукова спадщина.

Джерельні публікації “УГ” містять важливі дані про громадсько-політичну, культурну та наукову діяльність української еміграції в країнах Європи та Америки у ХХ ст. У журналі друкуються документи з архівосховищ іноземних держав та з приватних зібрань діячів діаспори, які відображають різні аспекти української історії. Особлива увага приділяється джерелам особового походження - спогадам, щоденникам, епістоляріям (зокрема, в “УГ” надруковані матеріали з архівів А.Жука, О.Оглоблина, І.Раковського, листи М.Грушевського, С.Єфорємова, І.Шрага, Д.Дорошенка, О.Кандиби, Є.Онацького, В.Липинського, І.Крип'якевича тощо).

Перелік праць, опублікованих у журналі у 1963-1992 рр., наведено в покажчику: “Український історик”. Журнал Українського історичного товариства: Покажчик змісту 1963-1992 / Упоряд. М.Гавур, В.Шандра. Нью-Йорк-Київ-Мюнхен, 1993. 116с.

М.Г.Палиєнко

“УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ” - заснований 1957 р. як науковий журнал Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК Компартії України, з 1992 р. - Інституту історії України та Інституту національних відносин і політології НАН України. Журнал створений і ведеться як багатопрофільний: вміщує статті з теорії, методології і логіки історичної науки, статті і повідомлення з історії України, а також зарубіжних країн, критико-бібліографічні огляди літератури з історії, хроніку та інформацію про

події науково-історичного життя. Постійними в журналі є рубрики “Історіографія та джерелознавство”, “Документи та матеріали”.

Зміст і напрям журналу загалом відбивають стан історичної науки в Україні протягом 40 років. Створений у час хрущовської “відлиги”, журнал у перші роки звернувся до тем і сюжетів, які вважалися “недоторканими”, зокрема зростає увага до проблем джерелознавства, публікації документів та в цілому методології і методики історичного дослідження. В подальші роки журнал не міг, звичайно, протистояти партійним настановам щодо історичної науки. Особлива увага приділялась висвітленню радянського періоду історії України, більшовицьких організацій в Україні. Журнал вівся в руслі всієї радянської історичної періодики, партійно-класової методології радянської історичної науки. Його матеріали, хроніка наукових подій виступають джерелом, яке адекватно відбиває стан і розвиток історичної науки в Україні. ♪

Інформація про зміст журналу міститься у трьох випусках системного покажчика до нього за 1957-1966 рр. (1968 р.), 1967-1976 рр. (1982 р.), 1977-1986 рр. (1987 р.).

М.П.Ковальський

УКРАЇНСЬКИЙ П'ЄМОНТ - стаття М.Грушевського, вперше опублікована в журналі “Украинский вестник” № 2 за 28 травня 1906 р., який виходив в Петербурзі як неофіційний орган Української думської громади (фракції) і Державної Думи. Грушевський показав деякі переваги умов національного розвитку української Галичини в Австро-Угорщині з її відносними свободами у порівнянні з російською Україною після сумнозвісних указів 1863 і 1876 рр. про заборону української мови. Галичина, незважаючи на власні важкі умови національного і економічного життя, стала, за визначенням Грушевського :центром українського руху, де “створювались і вдосконалювались засоби національного культурного та політико-громадського відродження українського народу”. Серед цих засобів називались, зокрема, вироблення прийомів і форм економічної та культурної самопомогі населенню, техніки парламентської боротьби в центральному парламенті і місцевих сеймах, перевірка політичних схем і програм на конкретних стосунках українського життя, з'ясування національних потреб і запитів українського народу, диференціація політичних партій від правих до лівих з розрізненням їх соціальних та національних завдань, розробки питання про необхідність національно-територіальної автономії України і федеративного устрою російської багатонаціональної держави. Стаття стала своєрідним програмним документом націо-

нально-патріотичних партій і організацій, які використовували нагромаджені в Галичині досвід і відстоювали національні права українського народу.

П.М.Шморгун

УНІВЕРСАЛИ XVI-XVIII СТ. - особлива категорія документальних джерел, поширених в Україні та Речі Посполитій XVI-XVIII ст., що мали характер публічно-правового акту (маніфесту). Латиномовні документи такого роду у країнах зарубіжної Європи починалися зі слів "всім і кожному", звідки й походить назва універсал (від латинського "універсаліс" - загальний, всеохоплюючий). В Україні видавалися гетьманами, полковниками та іншими представниками центральної влади в Українській державі, а також гетьманами та кошовими отаманами Війська Запорозького. Близькими до універсалів є накази, котрі були звернені вже не до всіх громадян держави, а до вузкого кола адресатів і до того ж стосувалися менш важливих питань. Формуляр універсалів гетьманів України XVII-XVIII ст. співпадає з формуляром аналогічних документів Запорозької Січі XVI-XVII ст., а той, у свою чергу, походив від канцелярських зразків Київської Русі, Великого князівства Литовського, хоч і зазнав певного впливу польських канцелярських традицій.

Універсали можна поділити за змістом на три основні групи: акти військово-адміністративного характеру (накази, зазивні універсали, глейди); акти, що стосуються торгово-ремісничої діяльності міст та міщанського стану (митні, безмитні універсали тощо); акти, що затверджують систему позаекономічного примусу безпосереднього виробника (привілеї, оборонні універсали, універсали про послушення). Існують і комбіновані універсали, котрі поєднують у собі ознаки різних груп чи підгруп універсалів.

Універсали й накази мають першорядне значення для дослідження соціальної політики урядів Української держави, в тому числі й Запорозької Січі, а також військової історії. В новітній період історії універсали були відроджені Центральною Радою в ході відновлення незалежної Української держави (I-IV універсали 1917-1918 рр.).

Ю.А.Мицик

УНІВЕРСАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ - одне з найважливіших джерел для вивчення політики Центральної ради, її стратегії і тактики в Українській національно-демократичній революції 1917-1918 рр. Відновлюючи традицію українських гетьманів, які теж видавали універсали, Центральна рада оголосила з червня 1917 до

січня 1918 рр. чотири універсали, які В.Винниченко, один з авторів перших трьох універсалів, назвав виразниками української державності.

У першому універсалі (червень 1917) проголошувалися загальні цілі українського народу в революції: "Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усїєї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям". В універсалі підкреслювалось, що "всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші українські збори". Рада перерахувала вимоги, з якими вона звернулась до Тимчасового уряду і які ним були відкинуті.

Другий універсал (липень 1917) повідомляв про удосконалення структури Ради, як найвищого органу революційної демократії на Україні. Він закликав поповнити Раду представниками інших народностей, що живуть на Україні, щоб вона заступала інтереси цілого населення України. Рада повідомила про виділення з свого складу Генерального Секретаріату, як представника найвищого крайового органу управління, як органа Тимчасового уряду. Незважаючи на серйозні розходження з Тимчасовим урядом, Рада заявила про свою лояльність до нього, висловила проти спроби самочинного здійснення автономії України до Всеросійських Установчих зборів. Намагаючись уникнути спірних питань, які могли роз'єднати національний рух, Рада в перших двох універсалах уникала постановки соціально-економічних проблем.

Третій універсал (7 листопада 1917) проголосив утворення Української Народної Республіки. Вся влада на Україні до Установчих зборів передавалася Центральній Раді та її Генеральному Секретаріату і поширювалася на 9 губерній України: Київщину, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Полтавщину, Харківщину, Катеринославщину, Херсонщину, Таврію. Універсал скасовував право власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі: вони без викупу передавалися народу. На підприємствах встановлювався 8-годинний робочий день, проголошувався державний контроль над виробництвом. Рада висловила за негайний початок мирних переговорів. Універсал скасовував смертну кару, оголосив повну амністію політичним в'язням, проголосив свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами. Народом великоруському, єврейському, польському та іншим була гарантована національно-персональна автономія. На 27 грудня 1917 р. були призначені вибори до Українських Установчих зборів.

В умовах експорту радянської влади на Україну, агресії Росії і наближення радянських військ до Києва, Центральна рада в ніч на 2 січня 1948 р. прийняла четвертий універсал. Він проголосив повну державну незалежність України. До скликання Установчих зборів України Рада оголошувалася вищим органом влади, її виконавчий орган був названий Радою народних Міністрів. Четвертий універсал мав кілька варіантів, написаних В.Винниченком, М.Грушевським, українськими есерами М.Шаповалом та М.Солтаном. За основу був взятий варіант Грушевського. (В літературі авторство універсалу часто приписують В.Винниченку).

Б.І.Корольов

УНІЯ БЕРЕСТЕЙСЬКА ТА ЇЇ ДОКУМЕНТИ - церковна угода між католицькою та православною церквами, проголошена на Берестейському соборі в жовтні 1596 р. З Берестейською унією, що готувалася на протязі декількох років, пов'язана значна кількість важливих документів. Серед них "артикули" - умови князя Костянтина Острозького, його твір "Окружник", який закликав православних виступити проти унії, що готували православні владика Гедсон Балабан, Кирило Терлецький, Леонтій Пельчицький, Іпатій Потій та інші. 23 грудня 1595 р. Терлецький та Потій на аудієнції у папи римського Климента УШ склали визнання віри й визнали його примат. Папа урочисто прийняв українську православну церкву із збереженням її обрядів. 6 жовтня 1596 р. у Бересті зібрався призначений польським королем собор, який мав проголосити акт унії. На нього з'явилися усі українські владика, крім двох, католицькі єпископи, єзуїтські проповідники та польські пани: Радзивілл-Сирітка, Сапіга, Халецький. Противники унії на собор не з'явилися, а зібралися в будинку Райського, який охороняло військо князя Острозького. Таким чином одночасно засідало два собори: уніатський та православний, які неодноразово зверталися один до одного з закликами приєднатися православним до уніатів або уніатам повернутися до православних. Врешті решт уніатський собор виголосив акт унії, який був затверджений королем. Православний собор прийняв акти протесту, які затвердив патріарх Мелетій Пігас. Обидва собори виголосили анафему (прокляття) один одному.

Берестейська унія мала значний вплив на подальшу історію України. В результаті її проголошення відбулося загострення релігійного питання, розгорнулася активна релігійна полеміка. Документи Берестейської унії мають велике значення для вивчення історії церков в Україні, історії соціально-релігійних рухів.

С.Ф.Павленко

УНІЯ ЛЮБЛІНСЬКА - документи, затвердження яких люблінським сеймом було актом злуки між Польським Королівством і Великим князівством Литовським. У січні 1569 р. у Любліні було скликано польсько-литовський спільний сейм, який остаточно утвердив унію Литви і Польщі та проголосив утворення Речі Посполитої.

1 березня 1569 р. литовські послы виїхали з Любліна, намагаючись зірвати сейм і перешкодити остаточному приєднанню Литви до Польщі. У відповідь на це Польща стала прилучати до себе українські землі, що належали Литві. Король видав наказ про те, що у тих українських сенаторів, котрі не прийдуть у Люблін і не присягнуть на вірність Польщі, відберуть уряди та маєтки. Внаслідок цього, наприкінці травня українські сенатори і депутати з Волині і Підляшшя приїхали у Люблін і склали присягу на вірність Польщі. Литва, знесилена війною з Московською державою і внутрішніми протиріччями, не наважилася збройно боронити свої землі. Тому король наказав сенаторам і депутатам Поділля скласти присягу на вірність Польщі. 3 червня 1569 р. король видав наказ про прилучення до Польщі Київщини.

Після цього Литва втратила своє значення як осібна держава і стала частиною Речі Посполитої. З українських земель у Литви залишились тільки Берестейщина і Пінщина. З них потім утворили Берестейське воєводство. Через 40 років Польща відібрала у Московської держави українську Сіверщину. Отже, внаслідок цього, вся Україна, крім Буковини, що належала Молдові, і Закарпаття, що було під Угорщиною, опинилася під владою Польщі.

Крім того, за документами сейму, польська та литовська шляхта мало право володіти землями на всій території держави. Окремим землям були залишені герб, печатка, адміністрація, фінанси і військо. У Великому князівстві Литовському залишилася руська (українсько-білоруська) мова, як урядова, та Литовський статут, як закон.

Прийняття документів Люблінської унії мало негативні наслідки для України, оскільки переважна більшість українських земель перейшла від Литви до Польщі - Волинь, Подляшшя, Брацлавщина, Поділля, Київщина. Велике князівство Литовське утримало білоруські землі по Вітебськ, Оршу та Мстиславль, а також частину українських земель - все Берестейське воєводство та Пінщину.

А.М.Зубко

УСТАВ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА - один з ранніх давньоруських актів - церковний устав київського князя Володимира

Святославича, що регламентував правовий статус церкви в давньоруській державі. Вважають, що із шести відомих редакцій, перші дві укладені в кінці XII - на початку XIII ст. Його основу склала уставна грамота князя Володимира (к. X - п. XI ст.), яка по формі представляла собою зовнішньополітичний акт. Це своєрідний договір Володимира з дружиною Анною, сестрою візантійського імператора. Згодом церковні устави - договори князів з церквою, укладалися князями Ярославом Володимировичем (XI ст.), Ростиславом Мстиславичем (1136 р.), Святославом Ольговичем (1137 р.) тощо. Князі також затверджували устави кожного монастиря.

Устав Володимира Святославича має велике значення для вивчення історії давньоукраїнського права та стосунків між державою і церквою. Він є об'єктом дослідження актового джерелознавства - дипломатики.

С.Ф.Павленко

ФОРТЕЦІ (замки) (від латинського фортіс - міцний, сильний) - різновид архітектурних пам'яток, оборонні споруди. Найдавніші оборонні споруди на території України відомі з часів неоліту, проте вони мали примітивний характер. Муровані оборонні стіни характерні для грецьких міст-колоній Ольвії, Херсонесу, Пантикапею, Німфеї, Горгіппії. Фортифікаційні споруди з'являються на Україні з виникненням та розвитком міст (дерев'яні замки, земляні вали та рови), Вже ранні оборонні споруди будувалися за певними правилами, які враховували рельєф місцевості, наявність необхідних будівельних матеріалів, кількість населення тощо. Будівництву укріплених застав та залогу на кордоні із степом надавали великого значення київські князі Володимир Святославич, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах. Подібні укріплення збереглися з часів Галицько-Волинської держави. Справжній розквіт фортифікаційної справи починається в Україні після татаро-монгольської навали та в період постійних воєн з Кримським ханством та Турецькою імперією. Литовський та польський уряди надавали великим українським містам привілеї на будівництво та утримання замків, запрошували з-за кордону спеціалістів, найбільш відомим серед яких є французький інженер де Боплан. Будували фортеці в своїх містах великі феодалі: Острозькі, Збараські, Вишневецькі, а також польські магнати: Потоцькі, Конєцьпольські та інші. Серед найбільш відомих фортець на території України слід назвати перш за все легендарну фортецю, збудовану князем Дмитром Вишневецьким на острові Мала Хортиця бл. 1556 р., де згодом була заснована Запорозька Січ. В XIV-XVI ст. були споруджені замки в Хотині, Острозі, Кременці,

Меджибожі, Кам'янці. Плани замків були різноманітними: трикутні, чотирикутні, п'ятикутні з зовнішніми великими вежами, що сильно виступали поза оборонні мури. В XVII-XVIII ст. в основному перебудовувалися старі замки та фортифікаційні споруди.

Фортеці (замки) є цінним джерелом з історії українських родів, міст, історії культури, архітектури, будівельної та інженерної справи.

С.Ф.Павленко

ХОДІННЯ ІГУМЕНА ДАНИІЛА - пам'ятник паломницької літератури Київської Русі ХІ ст., у якому відображена подорож у Палестину ігумена Даниїла, здійснена ним між 1106 і 1108 рр. Зміст "Ходіння" визначає його видатну історичну та літературну цінність. У центрі уваги Даниїлі - опис християнських святинь (Йордана, Елеонської гори, Тіверіадського та Мертвого озер), де переважають замальовки природи разом з переказами біблійно-апокрифічних легенд, що стосуються цих місць. У нарисах "О гробе господнем", "О церкві Святаїа Святих", "О дому Соломоні" та ін. у центрі уваги автора - архітектура цих споруд, їх внутрішнє вбрання, культовий живопис. У розповідях про Палестину змальований побут місцевого населення - мусульман та християн. Велика кількість економіко-географічних даних вигідно відрізняє "Ходіння" від інших подібних описів Палестини. Цей пам'ятник можна розглядати як один з перших історичних та літературних творів, де відображено знання освічених людей Київської Русі з економічної географії інших країн. Сам Даниїл до своєї подорожі у Палестину був вочевидь ігуменом багатого монастиря у Чернігівській землі. Про його чернігівське походження говорить те місце у "Ходінні", де він порівнює ріку Йордан з рікою Сновом, що тече на Чернігівській землі. Є деякі підстави стверджувати, що після повернення з Палестини Даниїл був призначений Володимиром Мономахом єпископом у прикордонне місто Юр'єв на річці Росі (сучасна Біла Церква) і що йому належить літописна повість про Шуруканський похід 1111 р.

А.М.Зубко

ХРОНІКИ - історичні твори періоду середньовіччя поширені у Візантії та Європі, що мали значний вплив на давньоруське літописання. Зокрема, одними з джерел "Повісті временних літ" були візантійські хроніки Георгія Амартола та Іоанна Малали. Багато хронік містять важливі відомості з історії України VI-XVI ст. Це історичні праці Прокопія Кесарійського, Йордана про готів (VI ст.), що розповідаєть також про розселення та заняття слов'янських

племен; відомості Льва Диякона про війну 971 р. між Візантією і Руссю, про зустріч на Дунаї князя Святослава з імператором Іоанном Цимісієм; “8 книг хронік” Титмара Мерзебурзького, серед яких розповідь кінця X - початку XI ст. про походи Болеслава Хороброго на Київську Русь, про хрещення Русі, опис Києва часів князя Володимира Святославича. Цінним джерелом з історії України є відомості, що містяться у польських хроніках XII-XVI ст. - Галла Аноніма, В.Кадлубека, Я.Длугоша, М.Бельського, М.Стрийковського. Зокрема “Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі” відомого польського історика і поета Мацея Стрийковського (бл. 1547-1582), що вийшла друком в 1582 р., базувалася на широкому колі українських та білоруських літописів, польських хронік. Вона широко використовувалася пізнішими істориками та літописцями, зокрема була одним із джерел Густинського та інших українських літописів ХУП ст., “Київського Синопису” 1674 р., козацьких літописів С.Величка та Г.Грабянки першої половини XVIII ст. Середньовічні хроніки, що містять відомості з історії України, вивчають сучасні історики П.П.Толочко, В.Г.Пашуто, Ю.Ю.Свідерський та ін. Уривки з них, що стосуються вітчизняної історії, друкуються у збірках документів і матеріалів, хрестоматіях, деякі вийшли окремими виданнями (Йордана, Галла Аноніма та ін.).

С.Ф.Павленко

ХРОНОГРАФ (від грецького хронос - час та графо - пишу) - середньовічний твір із всесвітньої історії у Візантії, Болгарії, Сербії, Україні, Росії тощо. Містить відомості історичного, літературного, географічного характеру. На Русі, починаючи з XI ст. були розповсюджені Хронографи перекладені з європейських мов, перш за все грецької. Хронографи постійно переписувалися та доповнювалися. В XV ст. в Україні були складені нові списки - “Хронограф” 1442 р. та “Руський хронограф” середини ХУ ст. З численних історичних повістей, що входили до складу “Хронографу” можна виділити величезну “Повість про взяття Царьграду турками” в 1453 р. Нестора-Іскандера, українця, що перебував в той час у турецькому полоні та був свідком описуваних подій. Автор повісті детально розповів про штурм турками Константинополя та розгром візантійського війська. На протязі XVI-XVII ст. створюються нові редакції хронографу, до яких регулярно включаються майже всі новонаписані та новоперекладені історичні та географічні твори. Серед них були - “Хроніка” Мартина Бельського; “Хоженіє” купця Василя Познякова в 1558-1561 рр. в Царьград, Іерусалим та Єгипет; опис подорожі “римлянина” Людовика до Мекки та Медіни тощо. Починаючи з

ХУІ ст., заключною частиною Хронографу, як правило, стають оповіді місцевого, руського характеру, які містять цінні відомості з української, білоруської та російської історії.

С.Ф.Павленко

ЦИРКУЛЯР ВАЛУЄВСЬКИЙ 1863 р. - розпорядження царського уряду, спрямоване на утиски і заборону української мови й культури. Названий за ім'ям автора - міністра внутрішніх справ Російської імперії П.О.Валуєва (1861-1868). Циркуляром цензурному відомству надавалося право дозволяти до друку українською мовою лише окремі художні твори; друкування наукової, культурно-просвітницької та духовної літератури припинялося на невизначений термін. Наслідком його дії було різке скорочення кількості українських видань у Росії (1862 р. - 40 назв, 1863 р. - 15, 1864 р. - 5, 1866 р. - жодної). Циркуляр є важливим джерелом для характеристики шовіністичної політики царського уряду щодо українського народу і його національної культури.

М.Г.Палієнко

“ЧТЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА” - збірники історичного товариства Нестора-літописця, що функціонувало в Києві протягом 1872-1931 рр. (з 1874 р. - при Київському університеті). Перший збірник вийшов 1879 р., всього видано 24 книги. Містять дослідження з широкого кола проблем української та всесвітньої історії, філології, презентують історичну спадщину В.Іконникова, В.Антоновича, О.Лазаревського, Д.Багалія, М.Дашкевича, І.Луцицького та ін., характеризуючи розвиток історичної думки. Велике місце в збірниках посідають публікації історичних джерел (від княжої доби до ХІХ ст. включно). Дають цінний матеріал для реконструкції історії історичної науки в Україні, для відтворення культурних процесів в українському суспільстві кінця ХІХ - початку ХХ ст. (зокрема, протоколи засідань та звіти товариства, видруковані в збірниках, відображають його діяльність). З публікаціями збірників знайомить бібліографічний довідник, укладений в 1989 р. М.Колісником.

М.Г.Палієнко

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ: ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ - збірник, виданий Національною Академією Наук України у 1996 р., в якому вперше опубліковані документи і матеріали 1967-1995 рр., що відображають широке коло подій - від історії будівництва ЧАЕС до аварії та ситуації, яка склалась в результаті катастрофи.

Відображені заходи партійних, державних, господарських, наукових та інших установ і організацій щодо ліквідації наслідків аварії у сферах економіки, екології, соціальної політики, охорони здоров'я.

Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 р. є однією з найбільших техногенних трагедій у багатовіковій історії. Детальний аналіз джерел, що містяться у цій документальній збірці, дає дослідникам можливість проаналізувати причини катастрофи, її екологічні, економічні, медико-санітарні, морально-психологічні та інші наслідки.

Джерельною базою документальної збірки стали фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Тут виявлено більше 2 тисяч документів, що відображають чорнобильські події, яких до збірника включено понад 500. Всього в збірнику опубліковано 508 документів. Їх аналіз свідчить, що головною причиною катастрофи була командно-адміністративна система в СРСР, яка породжувала безвідповідальність найвищих посадових осіб, зловживання владою центральних управлінських структур, які розмістили велику кількість атомних електростанцій на Україні. До того ж на Чорнобильській АЕС були встановлені реактори типу РВПК-1000, що мали надзвичайно низький рівень безпеки експлуатації.

Документи збірника відбивають грубі технологічні прорахунки в ході будівництва Чорнобильської АЕС, висвітлюють порочну систему інформування партійних і державних органів про подію, що сталася 26 квітня 1986 р.

Після проголошення незалежності України, незважаючи на енергетичну скруту, будівництво нових АЕС, зокрема в Криму, Чигирині та під Одесою, припинено.

До збірника залучено документи Верховної Ради України, архіву виробничого об'єднання "Чорнобильська атомна електростанція", науково-виробничого об'єднання "Прип'ять", розташованого в Чорнобилі.

Із документів видно, що до ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС було залучено величезну кількість людей різного фаху, відбито діяльність таких громадських об'єднань, як всесоюзний "Союз Чорнобиль", який у 1991 р. трансформувався у міжнародний "Союз Чорнобиль України".

В цілому можна підсумувати, що даний збірник документів і матеріалів є цінною джерельною працею українських істориків, побудованою на оригінальних, досі не відомих громадськості джерелах.

А.М.Зубко

ЩОДЕННИК ЕРІХА ЛЯСОТИ - щоденник австрійського дипломата, зроблений під час подорожі по Україні в 1594 р. Проїхавши шлях від с.Терло (тепер Старосамбірський район Львівської області) до Запорозької Січі, він склав у формі щоденника детальний опис подорожі. Шлях Е.Лясоти проліг через Самбір, Львів, Костянтинів, Прилуки, Білу Церкву, Трипілля, Київ, Трахтемирів. Автор щоденника залишив ґрунтовний опис тогочасного Києва, його основних пам'яток. Найбільш важливою частиною оповідання є опис Запорозької Січі, де він перебував майже місяць, зустрічався з козацькими ватажками Б.Микошинським, С.Налівайком, Г.Лободою. Ґрунтовно описано побут та звичаї козаків. У щоденнику наведені важливі документи: лист запорожців до імператора, "кондиції" (умови) запорожців від 23 червня 1594 р. Праця Е.Лясоти видавалася кілька разів. Найбільш повне видання німецькою мовою здійснене у 1866 р., польською - 1972 р., український переклад тих частин щоденника, що стосуються України, опубліковано у 1984 р.

А.Залць

ЩОДЕННИКИ КОЗАЦЬКІ - різновид джерел особового походження, авторами яких виступають переважно представники козацько-старшинської верстви українського суспільства XVII-XVIII ст. Складались у формі "малих літописів" або "діаріюшів" та фіксували важливі події суспільно-політичного життя країни. Козацькі щоденники мали приватний характер, або творилися за завданням військових провідників та Генеральної військової канцелярії. Найвідоміші з них - щоденники генерального підскарбія Якова Марковича (1716-1767), генерального хорунжого Миколи Ханенка (1719-1754) та гетьманича Петра Апостола (1725-1727). Вони відбивають події української політичної історії XVIII ст., характеризують ставлення козацької старшини до гетьманської влади та російського уряду, дають уяву про козацький побут та звичаї. Ґрунтовну публікацію цих щоденників здійснив у 80-90-х рр. XIX ст. О.М.Лазаревський на сторінках "Киевской старины", забезпечивши тексти передмовами, примітками та коментарями. У 1913 р. розпочате Лазаревським видання щоденника Я.Марковича продовжив В.Модзалевський (публікацію не було завершено). Аналіз походження та змісту козацьких щоденників дає підстави для твердження, що вони, будучи своєрідним явищем у культурному житті гетьманської України, мають велике значення як історичне джерело.

М.Г.Палієнко

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ (1834-1908) - видатний український історик, джерелознавець, один з засновників історичної школи документалістів, випускник медичного і історико-філологічного факультетів Київського університету, співробітник, а в 1863-1882 рр. головний редактор Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, професор (з 1880 р.) історико-філологічного факультету Київського університету, голова (з 1881 по 1887 рр.) Історичного товариства Нестора-літописця. Вперше в історії української вищої освіти В.Б.Антонович розробив і прочитав студентам в 1879 р. джерелознавчий курс з історії України під назвою "Источники для истории Юго-Западной России". У вигляді літографованого конспекту лекцій курс був виданий у Києві в 1881 р. групою студентів, учнів В.Б.Антоновича; охоплював джерела з XIII до кінця XVIII ст., які за авторською класифікацією поділялись на три великі групи: літописи, юридичні документи, записки мандрівників і сучасників, що, в свою чергу, поділялись за походженням на "туземні", польські і іноземні.

В.Антонович здійснював наполегливі і результативні джерельні пошуки насамперед у Київському Центральному архіві давніх актів, у рукописному відділі бібліотеки Оссолінських у Львові, а також в архівосховищах Кракова, Відня, Риму та ін. Його джерельні публікації виходили в серії Київської археографічної комісії "Архив Юго-Западной России" (АЮЗР) в 1863-1900 рр. Видав збірки наративів: "Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей" (1874), "Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной России" (1888), "Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси" (1890, 1896. Вип. 1, 2). Джерела публікувались ним також на сторінках насамперед журналу "Киевская старина". Кожна публікація супроводжувалась археографічними коментарями, джерелознавчим аналізом, а на початку кожного тому АЮЗР - аналітичними статтями монографічного характеру.

На нових документальних джерелах підготовлені його праці "Исследования о казачестве по актам с 1500 по 1648 год" (1863), "Последние времена казачества на правой стороне Днепра: по актам с 1679 по 1716 год" (1868), "Исследования о городах в юго-западной России по актам 1432-1798 гг." (1870), "Исследования о крестьянах

в юго-западной России по актам 1700-1798 гг.” (1870), “Исследования и гайдамачестве по актам 1700-1768 гг.” (1876), “Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г.” (1879) та ін. Разом з М.О. Драгомановим видав “Исторические песни малорусского народа” (1874-1875, тт. 1, 2). Інтенсивна наукова і педагогічна діяльність В.Б. Антоновича сприяли значному розширенню джерельної бази з історії України XVI-XVIII ст., започаткуванню джерелознавства як навчальної дисципліни в Київському університеті.

М.П. Ковальський

БАГАЛІЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1857-1932) - видатний український історик, джерелознавець, архівіст, історіограф, професор (з 1887), ректор (1906-1910) Харківського університету, академік (з 1918) ВУАН. Навчався в Київському і Харківському університетах. Ще в студентські роки опублікував дві оригінальні статті про іноземні джерела - “История Льва Диакона, как источник для русской истории” (1878) і “Записки о Московии Иоанна Пернштгейна и Даниила фон Бухау” (1879). Вивчаючи історію рідного краю, передусім Слобідської України, звернувся до пошуку матеріалів у місцевих архівах, які публікував у “Киевских университетских известиях”, “Киевской старине”, видав збірники “Материал для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI- XVIII вв. (Харьковской, Курской и Воронежской губерний)” (1886), “Материалы для истории колонизации и быта в Харьковской области и отчасти Курской и Воронежской губернии в XVI-XVIII ст.” (1890). На новій джерельній основі підготував ряд праць з історії Харкова і Харківської губернії, розвитку культури, освіти, торгівлі, про місцевих діячів, вчених університету. Виявив в архівах і вперше видав повне зібрання творів Г.С. Сковороди (1894), згодом опублікував підсумкову монографію про Сковороду (1926). Ним були опубліковані невидані твори П.П. Гулака-Артемовського (1897), зібрання праць і листів засновника Харківського університету В.Н. Каразіна (1909). Для написання історії Харкова виявив великий масив нових документів в архіві міської думи і столичних архівах, зібрав спеціальні анкетні дані від відповідних установ і спільно зі своїм учнем проф. Д.П. Міллером видав 2-томну “Историю г. Харькова за 250 лет его существования” (1905-12). Багалій опублікував узагальнюючий посібник з українського джерелознавства, назвавши його за тогочасною науковою термінологією “Нарис української історіографії” (Т. 1, вип. 1. Літописи (1923). Вип. 2. Спочатку мав мати назву “Козацькі літописи”, але

вийшов як “Джерелознавство”. Пізніше, у 1928 р., він цю працю уже називав “Українське джерелознавство (Літописи) в 2-х вип. (1923-1925 р.)”.

П.М.Шморгун

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ (1788-1850) - історик, архівіст, дослідник українських старожитностей, працював (з 1800 р.) в архіві Колегії іноземних справ, під впливом Вітчизняної війни 1812 р. захопився подвигами російських воїнів, почав збирати архівні матеріали, фамільні документи і спогади сучасників, на основі яких підготував і видав праці: “Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого” (1813), “Собрание списков кавалеров императорских орденов” (1814), “Словарь достопамятных людей Русской земли” (1836, ч. 1-5; додат. 1847, ч. 1-3) і “Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов” (1840-41, ч. 1-4), в яких вмістив детальні документальні нариси і про державну та військову діяльність тих, що займали посади малоросійських, київських, катеринославських і таврійських генерал-губернаторів.

У 1816 р. перейшов на роботу в канцелярію малоросійського військового губернатора М.Г.Репніна-Волконського, за його дорученням вивчав і збирав архівні, літописні, картографічні, етнографічні документи почав писати історію цього краю, яку видав протягом одного року у Москві у 4-х ч. Під назвою “История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края” (1822). Після цього доопрацьовував свій твір, усував явні помилки, розширював матеріал про побут, звичаї, релігію, духовне життя українського народу, про діяльність гетьманів І.Мазепи, Л.Полуботка, Д.Апостола, К.Розумовського та ін. У 1830 р. виходить 2-ге її видання, у 1842 р. - 3-тє, уже однією книгою під трохи уточненою назвою (“История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетманства”), яка ще перевидавалася у 1903 р. в Києві. У 1993 р. у Києві вийшло її репринтне видання. Висвітлюючи окремі події з історії України, Бантиш-Каменський часто подавав великі цитати з виявлених документів, а в примітках до кожної частини давав документи повністю (донесення, грамоти, пісня, щедрівки, навіть любовні листи І.Мазепи до Мотрі Кочубей та анекдоти про графа К.Розумовського). Документальний характер мав і ілюстративний матеріал. Особливу цінність мали додатки до 2 і 3 ч. Книги, в яких пов-

ністю друкувалися всі основні документальні матеріали, що були виявлені і використані вченими. Після смерті Бантиш-Каменського вони були опрацьовані і перевидані О.М.Бодянським під назвою “Источники для малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантиш-Каменским и изданные О.Бодянским” (1858-59, ч. 1-2).

П.М.Шморгун

БІЛЯШЕВСЬКИЙ МИКОЛА ФЕДОТОВИЧ (1867-1926) - відомий український археограф, історик, джерелознавець, директор (1902-1923 рр.) Київського історичного музею, академік (з 1918 р.) ВУАН, член НТШ. Навчався на юридичному факультеті Київського і Новоросійського (Одеського) університетів. Ще в гімназії зацікавився колекціонуванням і нумізматикою, зібрав великий фактичний матеріал і, будучи студентом, опублікував свою першу монографію - “Монетные клады Киевской губернии” (1889). Брав участь у розкопках древлянського могильника у с.Ягонятині поблизу Сквири, досліджував залишки давньоукраїнських споруд на горі Киселівці в Києві, розкопував ранньослов'янський могильник в урочищі Остроння під Ізяславом на Волині, дюнні стоянки вздовж Дніпра, досліджував археологічну пам'ятку на Княжій Горі під Каневом, про що видрукував спеціальні статті (Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Киевская старина. 1892. № 1; Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. // Там же. 1893. № 4). На основі вивчення пам'яток кам'яного віку довів існування тут давньоруського міста Родня, яке в літописах згадується під 980 р. як місто в гирлі р.Рось. Працюючи співробітником журналу “Киевская старина”, він 1899 р. створив при ньому новий відділ під назвою “Археологические летописи Южной России”, який у 1903 р. було перетворено у журнал під цією назвою. Зроблені Біляшевським огляди археологічних досліджень за 1899, 1900, 1903 і 1904 рр., висунули цілі програми подальших досліджень. Він закликав вести серйозне вивчення пам'яток старовини, які повинні цікавити дослідників не з художнього боку, а передусім як предмети матеріальної культури. Продовжуючи археологічні розкопки, досліджував пам'ятки трипільської культури поблизу сіл Колодистого на Уманщині і Борисівки на Київщині. Працював над монографією про пам'ятки біля Борисівки, але закінчити не встиг.

П.М.Шморгун

ВАРШАВЧИК МАРКО ЯКИМОВИЧ (1918) - український історик, джерелознавець, доктор історичних наук (з 1970 р.), професор (з 1972 р.) Київського університету ім.Тараса Шевченка, заслужений

діяч науки і техніки України (1987). Автор праць, які відомі насамперед розробкою теоретичних проблем історичного джерелознавства. В монографіях, вузівських підручниках, статтях у різних журналах та наукових збірниках (“Историко-партийное источниковедение: теория, методология, методика” (1984), “Вопросы логики исторического исследования и исторический источник” (1968), “О структуре источниковедческой критики” (1980) та ін.) досліджує місце джерелознавства в системі історичної науки, його структуру.

Розглядаючи джерело як об’єктивно-суб’єктивний феномен, матеріалізований носій історичної інформації, М.Я.Варшавчик ввів поняття безпосередності відбиття джерелом реальних явищ як визначальної ознаки джерела, що відрізняє його від носіїв позаджерельної інформації. Запропонував схеми класифікації джерел з новітньої історії, зокрема історії політичних партій, обґрунтував доцільність їх класифікації за видовими ознаками й походженням, за службовим призначенням у час створення (нормативні й виконавчі джерела), особністю й повторюваністю інформації (особливі й масові джерела). Отриманню сукупності наукових фактів як основи для достовірних висновків служить виділення двох видів і, відповідно, двох етапів джерелознавчої критики - аналітичної, яка має своїм об’єктом окремі джерела, й синтетичної, об’єкт якої складають джерельні комплекси.

П.М.Шморгун

ВЛАДИМИРСЬКИЙ-БУДАНОВ МИХАЙЛО ФЛЕГОНТОВИЧ (1838-1916) - історик права, археограф, професор (з 1875 р.) Київського університету, головний редактор (з 1882 р.) Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, голова (з 1887 р.) Історичного товариства Нестора-літописця. Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Свої дослідження присвятив литовсько-руському праву, його джерелам. У пошуках першоджерел працював у Головному архіві Царства Польського, Віленському центральному архіві і виявлені там документи використав у працях: “Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV в. (1886), “Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)” (1891), “Акты о заселении Юго-Западной России (1471-1668 гг.)” (1891), “Поместья Литовского государства” (1889), “Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве в XVI в.” (1892), “Церковные имущества в Юго-Западной России в XVI в.” (1907), в яких чимало матеріалів про становище українських земель у складі Литви і Польщі. Владимирський-Буданов проявляв інтерес

і до наступних епох, опублікувавши в “Киевской старине” документальні розвідки про пересування південноруського населення за доби Б.Хмельницького (1888. № 7), про проекти Київської губернської канцелярії, що були подані до Єлизаветинської і Катеринославської законодавчих комісій (1888. № 5). Про ще пізніші часи залишив дві публікації у “Чтениях” Історичного товариства Нестора-літописця: акти про управління Малоросією гр.П.О.Рум'янцевим за 1767 р. (1891, Кн. 5) і матеріали до біографії В.Стефановича (1697-1773) (1893. Кн. 7).

Підготував “Хрестоматию по истории русского права”, що вийшла ў 3-х випусках і потім не раз перевидавалася і доповнювалася новими документами давньоруського законодавства, починаючи з договорів з греками і “Правды Русской” і кінчаючи “Указной книгой Поместного приказа” першої половини XVII ст. Не втратила свого джерелознавчого значення і написана ним “История императорского университета св.Владимира Т.1. Университет св.Владимира в царствование императора Николая Павловича” (1884), яка цінна передусім великим фактичним матеріалом про становлення і розвиток університету за 1833-1855 рр., про стан освіти у Київській, Волинській, Подільській губерніях, виявленим в архівах.

П.М.Шморзун

ГОЛОБУЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ (1903-1993) - відомий український історик, джерелознавець, дослідник історії козацтва, доктор історичних наук (з 1948 р.), професор (з 1949 р.). У 1930 р. закінчив Північно-Кавказький університет у Ростові-на-Дону. Вивчав історію чорноморського козацтва, архів якого зберігався в Єкатеринодарі (Краснодарі). Опрацьовані там матеріали лягли в основу монографії “Чорноморское казачество” (1956). Пізніше було видано працю “Запорожское казачество” (1957), а згодом ще третю монументальну книгу - “Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734-1775)” (1961). Остання велика праця В.Голобуцького “Запорізьке козацтво” (К., 1993), котра вийшла після його смерті, є перевиданням першого тому, в котрому автор відкинув все те, що раніше нав'язувалося комуністичною цензурою, збагатив дослідження новими матеріалами і літературою останнього тридцятиріччя, не обминаючи того визначного вкладу в історіографію козащини, який зробили українські історики діаспори (Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, Б.Крупницький, І.Холмський, Л.Винар та ін.). Увага до документальних джерел просякає і інші монографії В.О.Голобуцького: “Освободительная

война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648-1654 гг.)”, “Россия и освободительная война украинского народа 1648-1654 гг.” (1954), “Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.” (1962).

П.В.Голобуцкий

ГРЕКОВ БОРИС ДМИТРОВИЧ (1882-1953) - відомий російський історик, джерелознавець, дослідник української історії, академік (з 1953 р.) АН СРСР. Навчався на історико-філологічному факультеті Варшавського і Московського університетів. Багато уваги приділяв вивченню джерел з історії Київської держави, опублікував такі праці, як “Повесть временных лет” о походе Владимира на Корсунь” (1929), “Ипатьевская летопись” (1935), “Автор “Слова о полку Игореве” и его время” (1938), написав передмову до збірника “Памятники истории Киевского государства IX-XII вв.” (1936), виступав редактором збірника “Русская Правда по спискам Академическому, Карамзинскому и Троицкому” (1934). Потім підготував свою визначну монографію “Киевская Русь”, яка не раз перевидавалася, перероблялась, доповнювалася новими сюжетами і навіть розділами (1935, 1937, 1939, 1944, 1949), останнє її видання вийшло в Києві в українському перекладі з передмовою автора у 1951 р. Книга відкривається вступним розділом “Попередні зауваження”, в якому дано характеристику використаних джерел, починаючи з билинного епосу. На базі нового прочитання таких джерел, як “Русская Правда”, “Вислицкий статут”, “Псковская судная грамота”, “Уложение” та ін., опублікував другу капітальну працю - “Крестьяне на Руси с древнейших времен до середины XVII в.” (1946), в якій розглянув долі київського і галицького смерда, північноруського селянина, як єдиний історичний процес їх покріпачення з часів київського князя Ярослава Мудрого і до “Уложения” московського царя Олексія. Постійну увагу приділяв публікації історичних джерел. Крім вже названих слід виділити збірник “Правда Русская” (1940, т. 1. Тексты; 1947, т. 2. Комментарии), який вийшов під редакцією Грекова і був результатом тривалого розшуку списків пам’ятки, їх критичному вивченню, визначенню часу і місця появи видів чи редакцій (було виявлено 112 списків, тоді як до цього знали не більш 70). За ред. Грекова виходили також “Хроники Ливонии” Генріха Латвійського (1938), “Псковские летописи” (1941), “Византийский временник” (1949) та ін. Історію Київської Русі Б.Греков розглядав з позицій, характерних для російської і радянської історіографії.

П.М.Шморгун

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (1866-1934) - видатний український історик, джерелознавець, випускник Київського університету (1890), керівник кафедри всесвітньої історії Львівського університету (з 1894), голова Наукового товариства ім.Шевченка (1897-1913), академік (з 1923) ВУАН, академік (з 1929) АН СРСР. Всього створив близько 2000 наукових праць, зокрема зробив видатний вклад у розвиток українського джерелознавства. У 1893-1894 рр. видав у 2 т. "Архива Юго-Западной России", виявлені в архівах "Акты Барского староства" і на їх основі опублікував свою першу монографічну працю "Барское староство: Исторические очерки (XV-XVIII вв.)". У серії "Жерела до історії України-Русі" видав 4 т. Документів - описів королівщин про економічний стан селян у Галичині XVI ст. (1895-1903). За його редакцією вийшов і окремих том матеріалів до історії української козаччини (1908). Досліджував також історію давньоукраїнського літописання, опублікувавши розвідки про найдавніші русько-литовський (1895) та галицько-волинський (1901) літописи.

Наукові і суспільно-політичні погляди Грушевського найбільш повно відбито у його основній багатотомній праці "Історія України-Русі". На широкій джерельній базі шляхом критичного аналізу творчої спадщини попередників, на основі власної схеми і періодизації він створив узагальнюючий синтетичний курс історії України з найдавніших часів і до кінця 50-х рр. XVII ст. Вчений використав досягнення антропології і етнографії, здобутки археології, сам брав участь у розкопках. Широко використав свідчення вітчизняних літописів, усні джерела, перекази, поетичні твори, зарубіжні хроніки, архівні документи, передусім із збірників "Джерела до історії України-Русі". Характерною особливістю висвітлення історичних подій є широке цитування використаних джерел, яке часто набуває самостійного значення. У примітках і додатках до кожного тому Грушевський провів детальний аналіз використаних джерел, додатково видав "Виїмки з жерел до історії України-Русі", "Спірні питання староруської етнографії", "Матеріали до історії політичних і економічних відносин Західної України" та 5 книг "Розвідок й матеріалів до історії України-Русі". Ці публікації архівних документів не втратили свого значення і понині, становлячи надійну джерельну базу для створення нових наукових праць сучасними дослідниками. Успішно займався і літературознавчими дослідженнями, підготувавши 5-томну "Історію української літератури", в якій широко використав фольклорний матеріал, документи про розвиток письменства і літератури в Україні. Він опублікував два варіанти своєї автобіографії (1906, 1929), залишив

“Спомини”, які також мають значення як важливе джерело з історії України кінця XIX - початку XX ст.

П.М.Шморган

ГУНЧАК ТАРАС ГРИГОРОВИЧ (1932) - відомий американський історик українського походження, джерелознавець, археограф, доктор філософії (Відень, 1960), дійсний член НТШ і УВАН (1968), директор (з 1979) Інституту східноєвропейських та українознавчих студій, головний редактор журналу “Сучасність” (з 1983 р.), закінчив Фордгамуніверситет у Нью-Йорку (1955), професор Київського університету імені Тараса Шевченка (з 1922 р.), почесний член НАН України (з 1992 р.).

Автор понад 200 наукових праць з української та світової історії, з яких понад 50 джерелознавчого характеру. Дослідник, збирач, упорядник і видавець багатьох унікальних збірників документів з історії України XX ст., передусім політичної. Центральне місце серед опублікованих праць займають: “Студії про революцію 1917 р.” (1979), “Джерела до новітньої історії України” у 2-х тт. (1980), “Українська революція. Документи 1919-1921 рр.” (1984). У 2-му томі вміщено 96 документів, в т.ч. ряд ксерокопій оригінальних текстів Головного отамана С.Петлюри, документи Ставки військового міністра УНР 1920 р. га ін. Документи українсько-російських та українсько-польських відносин опублікував у зб. “Україна і Польща в документах 1918-1923 рр.”. Разом з Р.Сольчаником упорядкував тритомний збірник “Українська суспільно-політична думка у XX ст.” (1983), до якого увійшли програмні документи українських політичних партій, об’єднань, рухів. У 3-му т. представлені також матеріали різних сил українського руху опору, в т.ч. Відкритий лист українських політв’язнів до ООН. Історії України періоду другої світової війни, зокрема проблемам УПА в світлі німецьких документів, присвячені 6-7 тт. “Літопису Української Повстанської Армії” (1983-1984), у кн. “У мундирах ворога” (1993) використано документи з Українського центру досліджень і документації Українського інституту Америки в Нью-Йорку, архівів у Кобленці та Фрайбурзі. Джерелознавчий аналіз документів, археографічна робота пророблені у додатку до кн. “Україна: перша половина XX століття” (1993). У розвідці “Роль архівів у розвитку національної історіографії” (1994) показано значення документальних фондів архівів Стамбула та Анкари для дослідження історії Хмельниччини, українсько-турецьких відносин, а також архівів Швеції, що стосуються зносин Карла XII з І.Мазепою.

Я.С.Калакура

ГУСЛИСТИЙ КОСТЬ ГРИГОРОВИЧ (1902-1973) - відомий український історик, джерелознавець, архівіст, доктор історичних наук (з 1963 р.), заслужений діяч науки (з 1968 р.), член-кор. АН УРСР (з 1969 р.). В 1926 р. закінчив Дніпропетровський Інститут народної освіти. У 1936-1954 рр. працював в Інституті історії НАН України, у 1944-1945 рр. - директор ЦДІА УРСР, 1954-1970 рр. - заст.директора та зав.відділом етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Т.Римського АН України. Гуслистый опублікував праці "З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60-70-х рр. XVIII ст." (1933), "Київська Русь і феодалні князівства XII-XIII ст." (1937, у співавт.), "Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIУ ст. по 1539 р.)" (1939), "Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і першій половині XVII ст." (1941). Останні три монографії, видані у багатотомній серії "Нариси з історії України", містять значний фактичний матеріал, що виявлений вченим у архівосховищах України. У ці ж роки він виступав упорядником і автором передумови документального збірника "Повстання селян в селі Турбаях (1789-1793 рр.)" (1932).

У післявоєнний період продовжував археографічну діяльність, виступивши одним з редакторів документальних збірок "Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр." (1946) і "Устим Кармалюк" (1948). Особливо плідно працював над публікацією етнографічних та антропологічних матеріалів, виступивши редактором збірників "Українські народні думи та історичні пісні" (1955), "Історичні пісні" (1961), "Українське народне мистецтво. Вбрання" (1961), "Весілля" (1970), "Жартівливі пісні. Родинно-побутові" (1970), "Танцювальні пісні" (1970), "Українські народні традиції в сучасному одязі" (1970) та ін. На багатьох його працях відбилися ідеологічні нашарування, характерні для історіографії радянської доби. На основі виявлених і опублікованих джерел під керівництвом і за участю Гуслистого був підготовлений макет першої у вітчизняній літературі історико-етнографічної монографії "Українці" (1960), однак за умов тоталітарного режиму видати її масовим тиражем не вдалося.

П.В.Голобуцький

ДАШКЕВИЧ ЯРОСЛАВ РОМАНОВИЧ (1926 р. н.) - відомий український історик, джерелознавець, бібліограф, археограф, архівіст, доктор історичних наук (1994), професор (1996) Львівського державного університету ім. І.Франка, пров. наук. співроб. Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАНУ, лауреат премії Антоновичів (США) в 1993 р. за серію археографічних досліджень,

дійсний член Української вільної академії наук (США, 1994), НТШ (1990), Міжнародної асоціації істориків паперу (Німеччина, 1974).

Закінчив Львівський університет (1949). Працював у Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, бібліографом відділу історії України Інституту суспільних наук, старшим науковим співробітником, завідувачем відділу Музею етнографії та художніх промислів Академії наук УРСР, начальником відділу допоміжних історичних дисциплін Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, з 1990 - керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ.

Досліджував пам'ятки вірменського середньовіччя ("Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV-XIX ст." (1962), "Армянская книга на Украине в XVII ст." (1980) та ін.); вивчав джерела, що висвітлюють міграційно-демографічні процеси на теренах України, проблеми топонімики, картографії, краєзнавства, етнології тощо ("Историко-демографическое изучение армянской миграции на Украине (XI-XVIII вв.)" (1977), "Територія України на картах XIII-XVIII ст." (1981), "Поділля на картах XV-XVI ст." (1982), "Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII - початку XX ст." (1985), "Основні етапи етнічної історії української нації" (1991). Предметом дослідження вченого виступають окремі галузі джерелознавчих знань, серед яких геральдика, сфрагістика, символіка, емблематика, генеалогія та ряд інших історичних дисциплін. Їх розробці присвячена низка дослідів, що вводять до наукового обігу значний невідомий досі корпус архівних матеріалів: "Українська символіка - до джерел" (1991), "За стародавні традиції нового герба Києва" (1993), "Проблеми вивчення генеалогії вірменів України" (1994) тощо. Окремий напрям наукових студій присвячений питанням біографістики, зокрема грушевськознавства, дослідженням проблеми особового аспекту в історії: "Михайло Грушевський та його історична школа" (1994), "Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів" (1994), "Про Донцова" (1993), "генерал Роман Дашкевич" (1994), "Липинський та українська революція" (1994) та ін.

В науковому доробку вченого, що складає понад 850 публікацій, в останні роки переважають дослідження з проблем джерелознавства української державності, формування української нації, історії релігії, інституту гетьманства тощо. Серед них "Дослідження націоналізму. Вступні нотатки" (1995), "Нація і утворення Київської Русі" (1995), "Дослідження історії Української греко-католицької церкви в порівняльному аспекті" (1995), "Новоязиц-

ництво в Україні: джерела і наслідки” (1996), “Павло Тетеря, незрозумілий гетьман” (1995) та ін.

І.Н.Войцехівська

ДМИТРИЄНКО МАРІЯ ФЕДОРІВНА (1935) - історик, джерелознавець, Заслужений діяч науки і техніки України (1996 р.), доктор історичних наук (1985). У 1958 р. закінчила історико-філософський факультет Київського університету ім.Тараса Шевченка. З 1977 р. - старший науковий співробітник, зав.відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України (1992). Основні напрямки наукових досліджень - джерелознавство, комплекс спеціальних історичних дисциплін, окремі проблеми історії України. Науковий доробок складають 30 монографічних досліджень та брошур, понад 200 наукових статей, 250 науково-популярних книг та статей. В наукових дослідженнях розробляє проблеми аналітико-інформаційного джерелознавства, загальні принципи класифікації та аналізу історичних джерел, їх методологічні засади. Вивчає пресу України як вид історичного джерела, носія історичної інформації, визначає основні прийоми наукової критики даного джерела. Досліджує питання, пов'язані з соціальними функціями преси, інформаційними, виховними, організаційними, духовно-естетичними та ін. Вивчаючи пресу як об'єкт джерелознавчого дослідження, обгрунтувала її місце в системі історичних джерел, визначила її джерелознавчу цінність. У науковому доробку чільне місце займають дослідження листівок України як історичного джерела (“Листовки большевистских организаций Украины 1917-1920 гг. как исторический источник”. - 1980). Ряд праць присвячено питанням становлення та розвитку комплексу спеціальних історичних дисциплін в Україні (Специальные исторические дисциплины. Уч. пос. 1992 (в соавт.); “Исторические дисциплины. Краткий библиографический справочник-указатель. 1990. (в соавт.) та ін.), проблемам маргіналістики, геральдики, фалеристики, бібліографії тощо. В них особлива увага приділяється історії та характеристиці спеціальних історичних дисциплін як традиційних, так і нових, окреслених сучасною джерелознавчою практикою наукових шкіл.

І.Н.Войцехівська

ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ МІТРОФАН ВІКТОРОВИЧ (1867-1934) - історик білоруського походження, джерелознавець, один з дослідників української історії, доктор історичних наук (з 1905 р.), професор (з 1901 р.) Київського університету, фундатор та директор

(з 1906 р.) Київського комерційного інституту, співзасновник і член (з 1910 р.) Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва. У 1894 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, учень В. Антоновича. У 1905 р. захистив докторську дисертацію "Нариси з організації західно-руського селянства у XVI ст.". Центральне місце в науковій спадщині посідають історіографічні та джерелознавчі дослідження, що висвітлюють економічну та політичну історію України, Московської держави, Білорусії, Литви, а також Російської держави XVIII-XIX ст. Вивчав, досліджував та видавав стародавні рукописи, давні акти, інші джерельні матеріали, знайдені в різних архівах. Серед них: "Документи Московського архіву", "Акти Литовсько-Руської держави", новий варіант Баркулабівського літопису, "Старовинні описи Литовської метрики" та ін.

Наукові праці Довнар-Запольського побудовані на широкому колі джерел. Чільне місце в його спадщині посідають видані ним джерела з історії України. Це: "Акти з економічної статистики населення Волині в XVI-XVIII ст.", "Акти Литовсько-Руської держави", "З історії Литовсько-Польської боротьби за Волинь (Договори 1366 р.)", "Акти про українську адміністрацію. XVI-XVII ст.". Окрім цього, за його редакцією вийшло чимало томів "Актів Південно-Західної Росії", що видавала Київська Археографічна комісія, членом якої він був.

М.В.Довнар-Запольський був організатором і головою студентського наукового історико-етнографічного гуртка в Київському університеті, з якого вийшло багато визначних істориків: В.М.Базилевич, Б.Г.Куриц, П.О.Смирнов, М.Ф.Яницький та ін. Гуртківці видали 8 томів наукових праць за редакцією свого голови.

Наукові інтереси М.Довнар-Запольського надзвичайно різнопланові. Він видав декілька праць з історіографії, в т.ч. "Історичні погляди В.Б.Антоновича" (1909).

З 1919 р. і до кінця свого життя М.В.Довнар-Запольський жив і працював в Мінську. У 1925-1926 рр. був професором Білоруського університету. Написав і видав низку робіт, присвячених історії Білорусії. Праці М.В.Довнар-Запольського мають надзвичайну цінність. Професор поряд з іншими представниками Київської історичної школи посідає непересічне місце в українській історіографії та джерелознавстві.

Є.М.Луценко

ДОРОШЕНКО ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1882-1951) - видатний український історик, джерелознавець, історіограф, громадський і

політичний діяч, дійсний член (з 1923 р.) Наукового товариства ім.Шевченка, професор Українського вільного університету (1921-1951 рр.), Карлового університету в Празі (1926-1936), Варшавського університету (1936-1939), перший президент (1945-1951 рр.) УВАН, директор Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931). Навчався у Варшавському, Петербурзькому університеті, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Ще у студентські роки звернувся до аналізу та систематизації джерел з історії України, результатом чого став науково-бібліографічний “Указатель источников для ознакомления с Южной Русью” (1904). Подальша архівно-дослідницька і джерелознавча діяльність пов’язана з Катеринославською Ученою Архівною комісією, де він виконував обов’язки секретаря (1909-1913 рр.) та редагував її журнал “Летопись” (вип. VI-X). Там видрукував кілька своїх праць, присвячених опису катеринославських архівів (“Об архивах Екатеринославской губернии” вийшла й окремим відбитком (1914)), битві під Берестечком, аналізу т. 1 “Жерел до історії України-Руси”. Джерелознавчий хист Д.Дорошенка виявився і при укладанні “Повного збірника творів Т.Шевченка” (1914), і в роботі Українського Наукового товариства, у його статтях опублікованих в часописах “Рідний край” (Полтава), “Хлібороб” (Лубни), “Нова громада”, “Україна” (Київ) та ін.

Чільне місце в науковій спадщині Д.Дорошенка посідає “Огляд української історіографії” (1923), де яскраво відбилися його наукові та громадсько-політичні погляди, як представника “державницької школи”. Значну увагу у цій праці приділено джерелознавчому аналізу, зокрема літописів XI-XVII ст. та ін. Перебуваючи в еміграції, Д.Дорошенко опрацював архівні та бібліотечні фонди Берліна, Варшави, Кракова, Праги та ін. міст. На цій широкій джерельній базі, з використанням власних спогадів та спостережень написана “Історія України 1917-1923 рр.” т.1-2 (1930, 1932). Оригінальний науковий синтез української історії з найдавніших часів до початку XX ст. здійснений у “Нарисі історії України” т. 1-2 (1932-33), в якому використано різноманітні джерельні матеріали. Важливий напрям творчої діяльності Д.Дорошенка складала мемуаристика, якій присвячено кілька теоретичних праць (“В справі видання мемуарів та листування” (1924) та ін.). В його власному доробку ціла серія статей-спогадів і книги спогадів, які містять матеріал з історії суспільно-політичного руху та революційних подій в Україні на початку XX ст.: “Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918)” (1923-24), “Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914)” (1949). Він автор ряду статей з проблем джерелознав-

ства, історіографії, в Енциклопедії Українознавства, зокрема статті “Джерела і історіографія” (1949, т. 1, ч. 2).

Я.С.Калакура, О.П.Мельничук

ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (1841-1895) - видатний український учений, історик, громадський діяч, приват-доцент (з 1864 р.), доцент (1870-1875 рр.) Київського, професор (з 1889 р.) Софійського університетів. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1864 р.). У його науковому доробку ряд праць пов'язаний з українським фольклором. Разом з В.Б.Антоновичем він підготував і видав “Исторические песни малорусского народа” (1874-1875. Тт. 1-2), де до кожної пісні зазначалися імена збирача чи колекціонера, давалися примітки про всі варіанти пісень, до деяких пісень додавалися ще і їх варіанти з пісень інших народів (повністю чи з викладом змісту). Такі порівняльні примітки до “мандрівних пісень” засвідчували культурні зносини, зв'язки українців з іншими народами. Цей двотомник є найповнішим зводом української історичної пісенності не тільки для того часу, але й сьогодення. Продовжив свої пошуки в архіві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, приватних колекцій А. Димінського, В. Менциця, М. Мурашка, І. Новицького та ін., відібрав зразки народних казок, легенд, притч, переказів, оповідань, зробив їх класифікацію і видав збірку “Малороссийские народные предания и рассказы” (1876). Звільнений з Київського університету за політичну “неблагонадійність”, Драгоманов у 1876 р. виїхав за кордон і видав у Женеві збірник “Нові українські пісні про громадянські справи (1764-1880)” (1881), а потім ще один “Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.” (1883-85, вип. 1-2). Крім того, опублікував багато статей про український фольклор у зарубіжній пресі, які після його смерті М.Павлик зібрав, переклав на українську мову і включив до виданих у Львові у 4-х т. “Розвідок Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство” (1899, 1900, 1906, 1907).

Важливим джерелом є редактований Драгомановим часопис “Громада”, його нариси про літературно-суспільні партії в Галичині, з якими він був тісно зв'язаний, про народні школи, в яких сам працював, його листи до М.Павлика, О. Терлецького, І. Франка та ін. діячів національно-визвольного руху в Галичині і Наддніпрянській Україні, зрештою і “Автобіографія”, написана в Женеві 1883 р. і доповнена 1889 р., де детально висвітлені його наукова і громадська діяльність. Цінним є також історико-порівняльний метод, яким

користувався М. Драгомонов у своїх дослідженнях, і який займає провідне місце в джерелознавстві.

П. М. Шморгун

ДУБРОВІНА ЛЮБОВ АНДРІЇВНА (1950 р.н.) - український історик, джерелознавець, текстолог, книгознавець, архівознавець, доктор історичних наук (1993), професор (1996), лауреат Премії НАН України ім. М. Костомарова (1996), член Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (з 1992). Вона є координатором проекту ДКНТ "Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації" (1992-1996), автор, керівник та виконавець Програми ДКНТ "Книжкова спадщина України" (1992-1996), відповідальний редактор збірника "Книжкова та рукописна спадщина України" (з 1993).

Після закінчення 1972 р. Волгоградського педагогічного інституту та аспірантури Інституту історії СРСР АН СРСР у Москві (1977 р.) працювала в Марійському науково-дослідному інституті історії, літератури, археології.

Л. А. Дубровиній належить близько 100 наукових публікацій, в т.ч. ряду монографій "История о Казанском царстве (Казанский летописец). Списки и классификация текстов" (К., 1989), "Кодикология та кодикографія української рукописної книги" (К., 1992), "Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису" (К., 1992, співавт. - О. М. Гальченко). У її працях досліджені вузлові проблеми археографії, бібліографії, книгознавства, обґрунтовується необхідність віднесення до кола проблем кодикології та кодикографії питань про походження, зміст, форму та історію української рукописної книги у контексті її національних властивостей та напрямів розвитку, опрацьовані методи наукового аналізу та опису рукописних книг; репрезентується новий напрям кодикографічних розробок, пов'язаних із комп'ютеризацією архівної та бібліотечної справи та уніфікацією описання історичних джерел, визначення узгодженої спеціальної термінології тощо.

Значним науковим здобутком Л. А. Дубровиної стала її новаторська монографія "Кодикология та кодикографія української рукописної книги" (К., 1992), присвячена вирішенню теоретичних і методологічних проблем спеціальної історичної джерелознавчої дисципліни про рукописну книгу - кодикології та її камеральної галузі - кодикографії.

Л. А. Дубровина є одним з авторів ідеї створення Національної

архівної інформаційної системи та георетико-методологічного її забезпечення з урахуванням міжнародної о досвіду створення баз даних рукописних книг та архівних колекцій (див. "Національна архівна інформаційна система: структура даних (Матеріали для обговорення)" (К., 1994), "Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна українська" і комп'ютеризація архівної справи в Україні" (К., 1996) та ін.).

Під її керівництвом підготовлено 7 докторів наук та кандидатів наук із спеціальних історичних дисциплін.

І.Б.Матлиш

ЗАМЛИНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1930 -1993) - вітчизняний історик, архівіст, джерелознавець, доктор історичних наук (1979), професор (1985). Закінчив Московський історико-архівний інститут (1964). Працював вчителем, директором Волинського обласного архіву, старшим науковим співробітником Інституту історії партії. 1975-1981- заступник Головного редактора "Українського історичного журналу". Протягом багатьох років був членом редколегії журналів "Архіви України", "Пам'ятки України", відродженої "Київської старовини" тощо. З 1982 до 1993 рр. - завідувач кафедри архівознавства та джерелознавства історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка.

Він є автором 250 наукових публікацій, серед яких 14 особистих наукових розробок та більше 20 фундаментальних колективних видань.

Перші статті В.З. були написані при підготовці путівників по архівах України (1959). Тоді ж почалась публікація серії статей, присвячених аналізу народної творчості західних областей України. Були виявлені та систематизовані пісні, вірші та інші джерела усної народної творчості регіону. В об'єктиві дослідження автора виступала і періодична преса Волині.

Цикл праць присвячений періоду другої світової війни та Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Серед них окремою групою виступають збірники документів та матеріалів (Днепр - река героїв. Свідectвства всенародного подвига. - К., 1983; В боротьбі проти фашизму. - К., 1985; Лето. 1941. Украина. Хроника событий. - К., 1991 та ін.). В них на основі класифікаційних принципів згруповано документальний корпус матеріалів, що характеризує окремі напрямки боротьби з ворогом. Під його керівництвом вийшла монографія "Документи Великого созидання. Источники по истории Украинской ССР." К., 1986.

Значна кількість праць присвячена історії розвитку архівознавства, історіографії та окремих джерелознавчих галузей знань. Це учбовий посібник (“Специальные исторические дисциплины” К., 1992), зведена галузева бібліографія (“Исторические дисциплины. Краткий библиографический справочник-указатель” К., 1990), чисельні статті у періодиці з проблем комплексу спеціальних історичних дисциплін (СІД). Серед них генеалогічні дослідження козацьких родів, гетьманів України, ролі і місця особи в історії, проблеми міської і родової геральдики, питань історичної географії та ін. Досліджуючи проблеми джерелознавства історії України, вчений опрацював велику кількість документальних матеріалів, багато з яких введено до наукового обігу вперше.

І.Н.Войцехівська

ІВАНИШЕВ МИКОЛА ДМИТРОВИЧ (1811-1874) - відомий український історик права, археограф, видавець документальних джерел, професор, ректор університету св.Володимира. Закінчив філософсько-юридичний факультет Головного педагогічного інституту в Петербурзі. Наукові праці М.Іванишева з історії слов'янського законодавства (“Давнє право чехів”, “Міркування про ідею особи в давньому праві богемському і скандинавському”, “Про плату за вбивство в давньоруському та слов'янському законодавствах в порівнянні з германською виурою”) були написані на основі давньослов'янських правових джерел, розшуканих ним в архівах Берліну та Праги.

Як юрист за фахом М.Іванишев звернув увагу Археографічної комісії на актові книги адміністративно-судових установ Південно-Західного краю як на важливе історичне джерело високої наукової вартості. Він опрацював проект, за яким у 1852 р. було створено Центральний архів давніх актів у Києві, що зосередив у своїх фондах 5.838 актових книг, 453.381 окремих документ. Документальні джерела Центрального архіву М.Іванишев використав у своїх дослідженнях з історії і права України ХІУ-ХVІ ст.: “Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского центрального архива”, “Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России”, “О древних сельских общинах Юго-Западной России”. Багатий джерельний матеріал архіву був основним елементом видань Київської археографічної комісії, де М.Іванишев працював редактором юридичних пам'яток. Серед видань Комісії, які вийшли під його редакцією, був двотомник “Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни” (1849 р.) на матеріалах луцьких, володимирських актових книг.

Його інтерес до актових книг був збуджений можливістю вивчити юридичну практику XVI ст. (в книгах містились правові норми і приклади їх реалізації у повсякденній судовій практиці), політичний і соціально-економічний розвиток Волині, досліджуючи разом з тим і персоналогічну тему. Професору М.Д.Іванишеву належить опрацювання плану "Архива Юго-Западной России", який передбачав більш чітко визначену структуру видання історичних джерел, їх тематичний поділ. Структура і методика АЮЗР, опрацьовані вченим, заклали методологію серійних видань комісії. Головне завдання вченого М.Іванишев вбачав у виданні як можна більшої частини історичних джерел, введення їх у такий спосіб до наукового обігу.

Н.В.Дідун, Я.С.Калакура

ІКОННИКОВ ВОЛОДИМИР СТЕПАНОВИЧ (1841-1923) - видатний історик, джерелознавець, доктор історичних наук (з 1869 р.), професор (з 1870 р.) Київського університету, академік (з 1914 р.) Російської АН, академік (з 1920 р.) ВУАН. У 1865 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Центральне місце в науковій спадщині посідають історіографічні та джерелознавчі дослідження, що висвітлюють проблеми методології історії, джерелознавчої критики, класифікації та систематизації джерел тощо. В працях вченого чільне місце посідають питання теорії та методики вивчення історичних джерел, характеристики їх окремих видів, зокрема літописів, хронографів, життя святих. Особливу увагу приділяв огляду зібрань архівних документів, що знаходились у бібліотеках, архівах, музеях Академії Наук, Московського, Казанського, Київського, Харківського університетів, родових та особистих архівів ("Граф Н.С.Мордвинов" (1873) написана на документальних матеріалах сімейного архіву гр.Мордвинова). До 50-річчя Київського університету підготував кілька праць історико-бібліографічного плану: "Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира", "Университетская типография", "Редакция университетских известий", "Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях св.Владимира" та ін. Зібрав і систематизував видання історичних досліджень, рецензій на них і навіть згадки про подібні праці. В його фундаментальній праці "Опыт русской историографии", що вийшла друком у 1891-1908 рр. у 2-х томах (4-х книгах), розділ "Труды по русской историографии" носить характер анотованої бібліографії, яка розташована за авторами в хронологічному порядку. Ця праця має найбільшу

інформаційну цінність, як концентрований носій історіографічних джерел.

І.Н.Войцехівська

КАМАНІН ІВАН МИХАЙЛОВИЧ (1850-1921) - відомий історик, архівіст-дослідник, архіваріус (з 1883 р.), керівник (з поч. ХХ ст.) Київського Центрального архіву давніх актів. Закінчив у 1872 р. історико-філологічний факультет Київського університету. Серед наукових інтересів основне місце посідало вивчення стародавніх рукописів, давніх актів, проблеми їх експертизи, видання, організація архівної справи. Досліджуючи матеріали актових книг, звернув увагу на необхідність їх серйозної наукової експертизи з метою виявлення фальсифікатів. Цій проблемі була присвячена його доповідь на XI Археологічному з'їзді (Київ, 1899) та наукові статті. І.Каманіну належить значна кількість публікацій документів з історії українського козацтва часів гетьманів Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького. До нашого часу не втратили наукового значення його палеографічні дослідження староукраїнського письма. І.Каманіну належить перша фундаментальна праця з української палеографії "Палеографический изборник: Материалы по истории южнорусского письма в XV-XVIII вв." (1899). Посмертно вийшло ще одне фундаментальне палеографічне дослідження "Водяні знаки на папері українських документів XVI-XVII ст." (1923, у співавторстві з О.Вітвицькою). Чималу увагу приділив Каманін вивченню історії церкви та церковних пам'яток. З цією метою він провів археологічні дослідження київських Звіринецьких печер, результати яких виклав у книзі "Зверинецкие пещеры в Киеве: их древность и святость" (1914). Наукові статті та публікації документів на сторінках "Киевской старины", у виданнях Наукового товариства ім.Шевченка, Історичного товариства Нестора-літописця внесли значний вклад у вивчення джерел з історії України та її культури.

С.Ф.Павленко

КАРГЕР МИХАЙЛО КОСТЯНТИНОВИЧ (1903-1976) - російський археолог, дослідник археологічних пам'яток української історії, доктор історичних наук (з 1959), завідуючий (з 1964) Ленінградським відділенням Інституту археографії АН СРСР. Закінчив факультет суспільних наук Петроградського університету. Досліджував археологію княжого Києва, історію культури і мистецтва Київської Русі. Вивчав не тільки відомі класичні культурні шедеври, а й вироби народних майстрів, археологічні дані про ремесла,

архітектуру, житлові споруди, поховання дружинників та ін. Результати успішних планових розкопок і вивчення пам'яток Києва висвітлені у публікаціях "Раскопки древнего Киева" (1940). "Погребение киевского дружинника X в." (1940), "Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве" (1941), "Землянка-мастерская киевского художника XIII в." (1945), "Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938-1947 гг.)" (1950) та ін. Підсумково фундаментальною працею вченого є двотомник "Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города" (1958, 1961), в якому були узагальнені не тільки відкриття самого Каргера, а й результати усього майже півторавікового вивчення історії столиці Київської Русі.

Поряд з Києвом вів розкопки й в інших давньоукраїнських містах: Вишгороді, Борисполі, Зарубі, Переяславі. На території древнього Переяслава були відкриті руїни собору Михаїла, споруди єпископального двора-замку, храму Андрія та ін. З 1955 р. під керівництвом Каргера почала свої дослідження Галицько-Волинська архітектурно-археологічна експедиція, яка відкрила в Галичі і його околицях руїни двох храмів XII-XIII ст., житла X-XII ст., залишки керамічної майстерні. У Володимирі-Волинському розкопані руїни двох храмів XII-XIII ст. Відкриття археологічних експедицій, які він очолював, збагатили джерельну базу з історії Київської Русі.

П.М.Шморзун

КОВАЛЬСЬКИЙ МИКОЛА ПАВЛОВИЧ (1929 р.н.) - український історик, джерелознавець, історіограф, доктор історичних наук (з 1984), заслужений діяч науки й техніки України (1990), зав.кафедрою історії та джерелознавства Дніпропетровського університету (з 1978), професор Острозького колегіуму (з 1994). Основний напрям наукових дослідження М.П.Ковальського - джерелознавство, особливо XVI-XVII ст. Ним розроблена методика архівної і джерельної евристики, в якій узагальнено власний досвід пошуків в архівах України, Росії і Польщі. В працях М.П.Ковальського з джерелознавства історії України XVI-XVII ст., зокрема у циклі монографій "Источниковедение истории Украины XVI - первой половины XVII вв." виданих в 1969-1993 рр., виступах на наукових конференціях розглянуті такі питання теоретичного джерелознавства, як джерельна база, її структура та рівні, класифікація і систематизація писемних історичних джерел, методи їх аналізу, методи реконструкції первісного складу джерельних

комплексів, історія українського джерелознавства та археографії. Розглянуто такі джерельні комплекси, як Литовська метрика, архів Сангушків, акти гродських, земських і магістратських урядів, українські літописи, історіографічні пам'ятки XVIII ст. До наукового обігу впроваджені шляхом публікацій архівні джерела, зокрема активні (наприклад, привілей м.Острогу 1585 р. на магдебурзьке право, реєстри ремісників міст Волині початку XVII ст., універсали Карпа Скидана 1637 р. та ін.). Засновник і редактор міжвузівського збірника статей з джерелознавства та історіографії (започаткований 1983 р.).

П.М.Шморгун

КОСТОМАРОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1817-1885) - видатний український історик, джерелознавець, громадський діяч, один з фундаторів ідеї українського національного відродження, ад'юнкт-професор (1846-1847 рр.) Київського, професор (1859-1862) Петербурзького університетів. Закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету (1857 р.). Критично приймаючи історичну літературу про видатних державних діячів, яка нехтувала життя народної маси, її побут, духовне життя, М.Костомаров зосереджується саме на цих питаннях. Він вивчає видані збірки українських народних пісень і дум, сам записує їх під час перебування у Рівному, де був учителем історії місцевої гімназії. Про велику увагу до народного епосу як важливого історичного джерела свідчить тема його магістерської дисертації "Об историческом значении русской народной поэзии" (1844). У 1860-1880 рр. виходить ціла серія його публікацій народних, найбільше козацьких пісень.

За редакцією М.Костомарова вийшло 12 томів "Актів Южной и Западной России", в яких вперше опубліковані грамоти давньоруських князів, листи та універсали гетьманів, документи про селянсько-козацькі повстання, народно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, про російсько-українські взаємини, переселення з України в Росію, матеріали про кошового отамана Івана Сірка, про виступ полтавського полковника Мартина Пушкаря тощо. На основі цих історичних джерел підготував ряд фундаментальних праць з української історії, зокрема "Богдан Хмельницький", "Гетманство Виговского", "Гетманство Юрия Хмельничкого", "Руина", "Мазепа", "Павел Полуботок", "Последние годы Речи Посполитой", а також шість випусків "Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей", починаючи від київсь-

кого князя Володимира Святого до Катерини II. Велике джерелознавче значення мають його "Автобіографія" і написана ним "Книга буття українського народу", яка була головним програмним документом Кирило-Мефодіївського товариства.

П. М. Шморгун

КРИП'ЯКЕВИЧ ІВАН ПЕТРОВИЧ (1886-1967) - відомий український історик, джерелознавець, один з учнів М.Грушевського, дійсний член (з 1911) Наукового товариства ім.Шевченка, заслужений діяч науки (з 1961), академік (з 1958) АН України, директор (1953-1962) Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер - Інститут українознавства ім. І.П.Крип'якевича Національної Академії наук України). Ще навчаючись на філософському факультеті Львівського університету почав досліджувати рукописні джерела архіву Львівського магістрату і опублікував у Записках наукового товариства ім.Шевченка кілька оригінальних статей ("Матеріали до історії торгівлі Львова" (1905. - т. 65, кн. 3), "Литературный спорт" в Холмщині 1872 р." (1905. - т. 66, кн. 4), "Де ж був Дем'ян тисяцьким? Причинок до історії урядів в Галичині першої половини XIII ст." (1905. Т. 67, кн. 5), "Варіант байки Хмельницького" (1905. - т. 68, кн. 6)). За дорученням НТШ виїжджав до Кракова, Варшави і Москви, вивчав там рідкісні архівні документи і використав їх у своїх працях "Львівська Русь в першій половині XVI ст." (1907), "Матеріали до історії української козаччини" (1908), "Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр." (1914). На новій джерельній основі написані фундаментальні монографії "Історія українського війська" (1936), "Історія української культури" (1937), "Богдан Хмельницький" (1954, 1990).

Серед джерелознавчих праць І.П.Крип'якевича, знавця архівів України, Польщі, Росії, Німеччини, Австрії та археографічних публікацій, виділяється його узагальнююча монографія "Джерела з історії Галичини періоду феодалізму" (1962), статті "Археографічні праці Миколи Костомарова" (ЗНТШ. - 1918, т.126-127), розділ "Гетьманські універсали" як частина циклу "Студії над державою Богдана Хмельницького" (ЗНТШ. - 1927, т. 147), "Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650-1657 рр." (ЗНТШ. - 1928, т. 140), "Підробки документів Богдана Хмельницького" (Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. - 1960. - № 3), "Літописи XVI-XVII ст. в Галичині" (Історичні джерела та їх використання. - 1964. - Вип. 1). Важливим внеском вченого у розширення джерельної бази з історії України було документальні збірники: "Матеріали до історії української козаччини. Т. 1. Документи по рік

1631" // Жерела до історії України-Руси. - 1908. - Т. 8) і монументальне видання (разом з І.Л.Бутичем) "Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)" (1961).

Останнім твором академіка був "Нарис методики історичних досліджень", що вийшов під скромною рубрикою "Поради історикам-початківцям" і який став фактично науковим заповітом вченого майбутнім поколінням істориків. Це концентрований виклад авторського досліджу джерелознавчого аналізу і синтезу (VI. - 1967. - №№ 2-4, 7-10).

М.П.Ковальський

КУБІЙОВИЧ ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (1900-1985) - відомий український географ, історик-демограф, науковий і громадський діяч, генеральний секретар (з 1947 р.), головний редактор (з 1949 р.) "Енциклопедії Українознавства". Закінчив філософський факультет Ягеллонського університету в Кракові і працював у ньому. Ще в студентські роки почав студіювати антропогеографію (географію людини), брав участь в експедиціях, друкував статті про їх результати (1920). На підставі власних спостережень, вивчення картографічних і статистичних документів, підготував наукові розвідки про пастуше життя і його еволюцію за останні 50-70 літ на території Карпат у Польщі, а потім у Словаччині, Буковині, Мармарошині. Найбільшою працею є монографія про розміщення культур і населення Північних Карпат, видана у Братиславі чеською і французькою мовами (1932), в якій були і відповідні карти та статистичні таблиці. З 1933 р. збирає матеріали в бібліотеках Кракова, Львова, Варшави, Праги, в державному статистичному уряді Чехословаччини, залучає І.Крип'якевича, інших спеціалістів і готує з ними карти і діаграми, які з огляду на польську цензуру видає під назвою "Атлас України й суміжних країв" (1937), що мав 40 стор. тексту і 66 таблиць, карт і діаграм. У тексті пояснювалися методи створення карт, наводилися їх джерела, адміністративно-територіальний поділ і географія населення українських земель. Результати досліджень опубліковані в "Атласі", "Географії", "Енциклопедії Українознавства" при допомозі карт, статистичних таблиць і спеціальних статей. Вперше опублікована етнічна карта "РСР за переписом 1959 р. Показано в ряді статей і зміни населення України за час до 1935 р., вплив більшовицького геноциду 1932-1934 рр.

В.Кубійович з 1940 р. професор Українського вільного університету. Він залучив широке коло вчених до створення "Енциклопедії українознавства", що спочатку вийшла у 3-х тт. (1949), а потім у 10 т. (1955-86). Її доповнила англомовна "ЕУ" у 2- тт. (1963-70),

яка є не простим перекладом статей у "ЕУ", де чимало застарілого матеріалу, а оригінальним виданням. Цінним джерело є невелика книжечка В.Кубійовича "Мені 70" (1970), що містить автобіографію і розповідь вченого про наукову роботу, з новими відомостями про діяльність очолюваних ним Українського національного об'єднання і Українського центрального комітету в генерал-губернаторстві Німеччини у 1939-45 рр., відновлення з 1947 р. НТШ в Європі і видання "Енциклопедії Українознавства".

П.М.Шморгун

КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1819-1897) - видатний український історик, етнограф, письменник, публіцист і громадський діяч. Вчився на філософському факультеті Київського університету, там під впливом М.Максимовича проявив інтерес до етнографії та історії, робив записи почутих у рідному містечку Воронежі на Чернігівщині народних легенд і надрукував їх у "Киевлянині" (1840). Уривки з народних дум залучив до свого першого історичного твору-поєми "Україна" (1843). У 1842-45 рр. здійснив етнографічні мандрівки по Волині та Київщині, співробітничав у Київській археографічній комісії. Зібрані документи, народні пісні і оповідання частково використав у популярній "Повести об украинском народе" (1846), написаній для дітей. Згодом видав фольклорно-історичний збірник "Записки с Южной Руси" у 2-х т. (1856-57), в якому вмістив перекази і легенди про Золоті ворота, Б.Хмельницького, С.Палія, запорожців, гайдамаків, боротьбу про татар, історичні думи і пісні, що сам записав від кобзарів, ряд документальних матеріалів з історії Гетьманщини XVIII ст. і діяльності П.Полуботка.

Після переїзду до Петербурга і заснування там у 1861 р. журналу "Основа" П.Куліш активно у ньому співробітничав, надрукував 1-й розділ своєї "Історії України от найдавніших часів", широко використавши відомі на той час джерела XI ст., відстоював родовід українців від Київської держави. Опублікував популярні нариси "Хмельниччина" і "Виговщина". Вивчав документальні матеріали з історії України у польських архівах у Варшаві, публічні бібліотеці у Петербурзі і публікував окремі нариси в інших часописах, які використав у фундаментальних працях "Записки о Южной Руси" у 2 т., (1856-57 рр.), "История воссоединения Руси" у 3-х т. (1873 - 1877) і збірник "Материалы для истории воссоединения Руси" (1877), що і нині не втратили свого значення як цінні здобутки вітчизняного джерелознавства. Пізніше опублікував ще одну велику монографію - "Отпадение Малороссии от Польши, 1340-

1654" (1888-1889), але вона лише повторювала попередню, в якій, як і в ряді попередніх творах, суперечливо оцінював козацькі рухи, гайдамаччину, наголошував на їх деструктивності, на неспроможності українців будувати самостійне державне життя. Джерельне значення мають літературознавчі, філологічні праці і художні твори П.Куліша, зокрема історичний роман "Чорна рада", драма "Байда князь Вишневецький", поема "Маруся Богуславка".

П.М.Шморгун

КУЛЬЧИЦЬКИЙ СТАНІСЛАВ ВЛАДИСЛАВОВИЧ (1937) - історик, джерелознавець, доктор історичних наук (з 1976), зав.відділом історії 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії НАН України (1977-1978, з 1990). Закінчив Одеський університет ім. І.І.Мечникова (з 1959). Регулярно друкував, починаючи з 1959 р., огляди джерел з історії України ХІХ-ХХ ст., зокрема: проекти транспортного будівництва в Україні у першій половині ХІХ ст., про становище робітників на будівництві української залізничної мережі в 60-70-х рр. ХІХ ст., голод 1921-1923 рр. на півдні України. Проблеми індустріалізації УРСР 20-30-х рр. Брав участь у підготовці збірників документів і матеріалів з історії робітничого класу (1977), культурного будівництва (1986), у виявленні і аналізі джерел з історії колективізації сільського господарства України, зокрема детальному науковому аналізу було піддано фонди ВУЦВК (матеріали приймальні Г.І.Петровського), Верховного суду УРСР та Наркомату робітничо-сілянської інспекції, Наркомзему, Укрколгоспцентру, редакції газет. Результати цього аналізу автор використав у монографії "Ціна "Великого перелому"", а також у підручниках і посібниках з історії України для шкіл і вузів. Одним з перших проаналізував втрати українського народу на основі матеріалів демографічної статистики 30-х рр., які зберігаються у Центральному державному архіві народного господарства Російської Федерації у Москві. Почерпнуті джерела використані в книзі "Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів", (1990). Є відповідальним редактором збірників документів і матеріалів: "Колективізація і голод на Україні. 1929-1933" (1992), "Голод 1921-1923 років в Україні" (1993) та ін.

О.І.Ганжа

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР МАТВІЙОВИЧ (1834-1902) - відомий український історик, джерелознавець, архівознавець, член багатьох науково-історичних товариств Петербурга, Києва й Чернігова. Ще як студент історико-філологічного факультету Петербур-

зького університету склав і опублікував “Указатель источников для изучения малороссийского края” (1858). В чернігівський період його життя-ї діяльності з 1861 по 1868 рр., виявив і дослідив унікальні рукописні багатства з історії Лівобережної України XVII-XVIII ст., які зберігались тоді в чернігівських архівах (документи генеральної військової канцелярії, архів Малоросійської колегії, генеральний (Рум’янцевський) опис “Малоросії” (Лівобережної України, монастирські акти та ін.). Цю джерелознавчу та археографічну діяльність продовжував до кінця свого життя, працюючи з 1868 р. в різних судових установах в Полтаві, а з 1880 р. у Києві. Публікації здійснював у “Черниговских губернских ведомостях” (особлива вага належить його “Обозрению Румянцевской описи” (вип. 1, 1866. - Полк Чернігівський; вип. 2, 1867, 1873 - полки Київський і Ніжинський), на сторінках “Киевской старины”, одним із засновників і постійних авторів якої він був, мемуари XVIII ст. - щоденники Миколи Ханенка (1884), Якова Марковича (1891), Павла Апостола (1895), “Чернігівський літопис за новим списком (1587-1725 рр.)” (1890). О.Лазаревський оприлюднив унікальні епістолярії першого українського класифікатора джерел з історії України - Адріяна Чепи (1890, 1891, 1901) та в друкованому органі Історичного товариства Нестора-літописця - “Чтениях” (наприклад, в “Отрывках из дневника гетманской канцелярии за 1722-1723 гг.” (1898. - Кн. 12) та ін.). Ряд джерельних пам’яток опубліковано у збірках “Сулимовский архив” (1884), “Мотыжинский архив” (1890) та ін.

Лазаревський суттєво розширив джерельну базу з історії України другої половини XVII-XVIII ст., особливо Лівобережної, як в галузі оригінальних документальних, так і нарративних пам’яток. Широке коло джерел залучено до обігу в його працях, передусім з історії українського селянства, в трьохтомному “Описание Старой Малороссии (1888-1902)”, інших фундаментальних дослідженнях.

М.П.Ковальський

ЛАППО-ДАНИЛЕВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ (1863-1919) - відомий російський і український історик, археолог, джерелознавець, археограф. Закінчив 1886 р. історико-філологічний факультет Петербурзького університету. З 1890 р. - приват-доцент, пізніше професор Петербурзького університету. Академік Петербурзької Академії Наук (1899). Автор праць з історії українських земель, соціально-економічної та політичної історії Російської імперії, джерелознавства, археографії, історіографії, дипломатики.

Теоретико-філософські погляди О.Лаппо-Данилевського на сутність історичного процесу та предмет історії знайшли відображення у ґрунтовній праці “Методология истории” (вип.1-2, 1910-1913). Значну увагу приділяв проблемам джерелознавства. Дотримувався класифікації джерел, в основі якої поділ джерел на “залишки культури” та “історичні перекази”. Вважав, що дослідження джерела має провадитись методами психологічного, технічного, типізуючого та індивідуалізуючого тлумачення: надавав перевагу проникненню в психологію автора джерела і його часу. Розроблений Лаппо-Данилевським клаузульно-статистичний метод вивчення актових джерел (“Очерк русской дипломатики частных актов”) здобув широке визнання в актовому джерелознавстві. Показав, що кожний акт є не тільки свідченням про факт, але й явищем, тобто частиною історичного процесу. Проте, обмежував мету історичної критики з'ясуванням ступеня відповідності свідчень джерела “законам свідомості” або “законам природи”. Займався також проблемами теоретичної й практичної археографії. Розробив “Правила издания грамот Коллегии экономии”. Підготував до друку та видав низку цінних історичних джерел.

Серед українознавчих досліджень заслуговують уваги “Скифские древности”, розвідка про печатки галицько-волинських князів XIV ст. та ін.

М.Г.Палієнко

ЛЕВИЦЬКИЙ ОРЕСТ ІВАНОВИЧ (1848-1922) - відомий український історик, джерелознавець, археограф, секретар (1874-1921 рр.) Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, академік (з 1918) ВУАН, її другий президент. У 1874 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, вихованець В.Антоновича.

Відомий дослідник літопису Самовидця. Готуючи до видання, виявив справжній його текст, встановив хронологічні рамки, місце створення - м.Стародуб на Чернігівщині, на основі текстологічного аналізу прийшов до висновку, що автор літопису походив з Правобережної України, був представником православної шляхти, займав значні посади в гетьманській канцелярії. Результати дослідження літопису Самовидця викладені у вступній статті “Опыт исследования о летописи Самовидца” до публікації “Летопись Самовидца по новооткрытым спискам” (1878). Приділяв значну увагу питанням розвитку архівної справи в Україні та збереженню архівних фондів: “О судьбе древних актовых книг и собрании их в центральных архивах” (1896), “История учреждения Киевского центрального

архива" (1903). Видавав документи з історії української церкви: "К истории водворения в Киеве унии" (1891), "О Брестской церковной унии 1596 г." (1896); з історії козацтва: "Переписка с Запорожьем (1763-65 гг.)" (1905), підготував до видання т. 6 ч. 1 та т. 3 ч. VIII "Актів Ю.-З.России". Збирав документи для вивчення життя та діяльності історичних осіб. Залишив цікаві розвідки з історії побуту "Очерки старинного біта на Волыни и Украине" (1889, 1891), українських храмів: "История одного древнего Волынского храма (св. Иоанна Богослова в г.Луцке)" (1903), "Отчет об осмотре старинных храмов в г.Полтаве и в мм.Богачке и Шишаках, Миргородского уезда" (1903).

С.Ф.Павленко

ЛИХАЧОВ ДМИТРО СЕРГІЙОВИЧ (1906) - російський історик. Етнограф, джерелознавець, дослідник давньоукраїнської історії, академік (з 1970 р.) АН СРСР. У 1928 р. закінчив Ленінградський університет, з 1938 р. працює в Інституті російської літератури (Пушкінський дім) АН СРСР. як історик, текстолог досліджував історію вивчення літописів, київське літописання XI-XIII ст., місцеві літописи, спад літописання після нашестя Батия, особливості літописання XIV-XVII ст. і в результаті видав фундаментальну працю "Русские летописи и их культурно-историческое значение" (1947). Джерельна база дослідження включає понад 200 назв літописів і літописних списків, зводів. Особливу увагу приділив класичній пам'ятці літописання початку XII ст. "Повести временных лет", всебічно вивчив і провів археографічний аналіз списків "Повести", виявив різночитання в них і видав двотомник "Повести временных лет" (1950), включивши до нього повний текст "Повести" за Лаврентіївським літописом 1377 р. і додавши його переклад на сучасну російську літературну мову, зроблений спільно з Б.П.Романовим.

Опублікував ряд праць, присвячених "Слову о полку Игореве": "Слово о полку Игореве" и эстетические представления его времени" (1976), "Слово о полку Игореве" и культура его времени" (1978, 1985). Розробляв питання про автора "Слова", як особистість, про його історичний і політичний кругозір, зробив внесок у створення 6-томного "Словаря-справочника "Слова о полку Игореве"" (1965-84), численних популярних видань "Слова о полку Игореве" (1965-84). На базі вивчення літературних пам'яток XI-XIII ст., їх різновидів, народної творчості, взаємовідносин літературної мови з народною, письмовою літературою з усною поезією створив ряд історико-літературних досліджень. Висвітлив і роль перекладної

літератури, візантійської і болгарської, у розвитку культури Київської Русі, що має джерелознавче значення для з'ясування зв'язків народів тих давніх часів. Ці питання взаємовпливу культур розкриті Лихачевим у книзі "Развитие русской литературы X-XVII вв.: Эпохи и стили" (1973), яка є підсумком багаторічного вивчення вітчизняних і зарубіжних джерел. Д.Лихачов схильний розглядати спадкоємцем культурної традиції Київської Русі Росію.

П.М.Шморгун

ЛОСЬ ФЕДІР ЄВДОКИМОВИЧ (1908-1980) - український історик, джерелознавець, доктор (з 1955) історичних наук. У 1931 р. закінчив Чернігівський педагогічний інститут. З 1935 р. працював в Інституті історії АН України (аспірант, науковий співробітник, зав. відділом, заст. директора з наукової роботи). Широко використав нові документи з центральних і обласних архівосховищ у монографії "Україна в роки століпінської реакції" (1944). За редакцією та з вступною статтю Ф.Лося вийшов збірник документів і матеріалів "Революція 1905-1907 рр. на Україні" (1949), який містив 386 документів: листівок, відозв, рапортів і донесень губернаторів, охранки та ін. Ця документи було зібрано в державних архівах України ще до Великої Вітчизняної війни, частина з них втрачена в роки тимчасової окупації України німецько-фашистськими загарбниками, і вони подані за збереженими копіями. Було видано новий збірник документів і матеріалів "Революція 1905-1907 рр. на Україні" (1955), який вийшов у 2 т., і відповідальним редактором і автором передмови знову виступив Ф.Лось. У т. 1 було опубліковано 469 документів про піднесення революційного руху в Україні за 1901-1904 рр., т. 2 (у 2-х ч.) присвячувався рокам революції і містив 914 документів. Більшість документів публікувалась вперше за оригіналами, що зберігалися у центральних архівах СРСР, обласних державних архівах. Широка джерельна база використана в монографічних працях Ф.Лося, зокрема в монографії "Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. (конец XIX ст. - 1904 г.)" (1955), "Робітничий клас України в 1907-1913 рр." (1962), "Класова боротьба в українському селі. 1907-1914" (співавт. П.Г.Михайлюк).

П.М.Шморгун

МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1804-1873) - видатний український історик, етнограф, джерелознавець, професор кафедри російської словесності (1834-1841), ректор (1834-1835) Київського університету, член-кор. Російської академії наук (1871).

Навчався на відділі словесності, а через два роки перейшов на природничий відділ Московського університету. Після закінчення займався природознавством і водночас цікавився словесністю, фольклором, почав збирати і систематизувати українські народні пісні, які видав окремою збіркою “Малороссийские песни” (1872), де вмістив 127 пісень історичного, побутового й образного характеру з власними коментарями. До цієї збірки підготував і додаток “Голоса украинских песен” з мелодіями 25 народних пісень, упорядкувавши за допомогою російського композитора П.Аляб'єва. Продовжуючи пошуки, зібрав 2,5 тис. українських пісень, які планував видати у чотирьох частинах, але вдалося опублікувати лише першу частину - “Украинские народные песни” (1834), що містила думи і козацькі пісні. Згодом видав ще “Сборник украинских песен” (1849). Виступивши фундатором української фольклористики, М.Максимович проявляв інтерес і до етнографії, почав готувати велике дослідження “Дни и месяцы украинского селянина” у чотирьох частинах, що відповідали б порам року: весні, літу, осені і зимі. У 1856 р. завершив першу частину - “Весна”, підготував другу частину рукопису - “Лето”, а решту зібраного матеріалу не встиг доопрацювати.

Глибоко вивчав історію української мови, її особливості у порівнянні з російською та іншими слов'янськими мовами. Полемізуючи з російським істориком М.Погодіним, який твердив, що на території Київської Русі до XIII ст. жили одні великороси, а українці появились тут лише після того, як великороси почали колонізувати Московщину, М.Максимович зробив аналіз мови літописів, грамот, творів окремих авторів у північноросійських списках (не раніше XIУ ст.) і встановив наявність у них очевидних слідів малоросійської мови, яка відноситься до найдревніших оригіналів, зокрема Нестора-літописця та ін. Цей праукраїнський мовний характер першоджерел Київської Русі до XIII ст. він обстоював в “Истории древней русской словесности” (1839). Здійснив переклад на українську мову “Слова о полку Игоревом” (1857) і у передмові до нього підкреслив, що це народна мова Малоросії і що до неї належить і творець “Слова Е” і його герой-князь Новгород-Сиверський.

Максимович дискутував з прихильниками “норманської” теорії і відстоював ідею слов'янського походження Київської держави, опублікувавши спеціальні дослідження “Откуда идет Русская земля” (1837), “О происхождении варяг-русов” (1841), “Нечто о земле Киевской” (1864). Досліджував літопис Г.Граб'янки. Важливим людям української історії присвячені його праці “Известия о гайдамаках” (1845), “Письма о Богдане Хмельницком” (1859), “Сказания о Колиивщине” (1875) та ін. Був одним з ініціаторів

археологічних розкопок і створення археографічної комісії в Києві, виступав редактором багатьох томів "Пам'яток", виданих Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів.

П.М.Шморгун

МАРКЕВИЧ МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (1804-1860) - відомий український історик, етнограф, джерелознавець. Закінчив пансіон Головного педагогічного інституту в Петербурзі, приятелював з Т.Шевченком, займався етнографічною та літературною роботою. З молодих років захоплювався історичними старожитностями, вивченням пісенної творчості українського народу, фольклору, звичаїв, козацьких традицій. Зібрані ним народні пісні, перекази і повір'я лягли в основу його першої збірки "Украинские мелодии" (1831), проникнутої патріотичним духом істоичного минулого українського народу. Досліджуючи літературні пам'ятки, зокрема рукописні варіанти "Історії Русів", малоросійську історію Д.Бантиш-Каменського, архівні документи, зокрема чернігівської губернії, написав і опублікував у Москві п'ятитомну "Историю Малороссии" (1842-43). 3 і 5 тт. Містять документальні матеріали, джерельне значення яких зберігається і сьогодні. Цінність цієї праці полягає в тому, що в ній історія українського народу викладалась як безперервний процес з найдавніших часів, підкреслювалась його самотність і волелюбність.

Багатий, часом унікальний джерельний матеріал використаний в історичних працях М.Маркевича, присвячених козацько-гетьманській добі: "Мазепа" (1841), "Гетманство Барабаша" (1841), "О первых гетманах малороссийских" (1848), опублікованих у таких виданнях як "Маяк", "Русский Вестник", "Чтения в Московском обществе Истории и Древностей Российских". В останньому були оприлюдненні "Акты, поясняющие историю Малороссии", "О казаках" (1858).

Заслуга М.Маркевича полягає і в тому, що він опрацював методику підготовки документів до публікації, запропонував свій підхід до їх класифікації за тематично-хронологічною ознакою. Рукописна колекція зібраних і систематизованих ним документів, унікальний особистий щоденник зберігаються в Російській Державній Бібліотеці (Москва). Вони є цінним джерелом з української історії XVII-XIX ст.

Важливі джерельні матеріали використані в етнографічних працях М.Маркевича "Обічач, повір'я, кухня і напитки малороссиян" (1860), "Южно-русские песни" (1857) та ін.

Я.С.Калакура

МАРКЕВИЧ ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ (1847-1903) - відомий український історик, джерелознавець, археограф, професор (1890-1895) Новоросійського університету, секретар (з 1899 р.) Одеського товариства історії і старожитностей, член НТШ. Навчався в Ніжинському лицейі кн. Безбородка, слухав півтора року лекції у Новоросійському університеті. Працюючи викладачем російської історії у гімназіях, а потім в університеті, приділяв велику увагу вивченню історії рідного краю, збиранню і публікації документальних матеріалів, які виявляв в архівах Міністерства іноземних справ, колишнього Новоросійського генерал-губернаторства, одержував цінні джерельні матеріали від нащадків учасників давніх подій, іноді купував. Ряд важливих публікацій здійснив у щорічних "Записках" Одеського товариства історії і старожитностей, серед них документи за підписами російських імператорів, про початок будівництва порту, торгової гавані в м.Одесі за 1793-1800 рр. (т. 16), наказ запорозького кошового П.Калнишевського від 27.07.1768 р. про відрядження загону козаків проти гайдамаків (т. 20), матеріали про переселення сербів на початку ХІХ ст. і заснування поблизу Одеси с.Слав'яносербки (т. 19), спогади кн. М.В.Репніна про перебування М.В.Гоголя в Одесі (т. 26).

Здійснив дві публікації "О летописях" (1883-1885), опис літописного збірника, пожертвованого товариству М.І.Ленцем (т. 22), багато документальних заміток з історії і літератури, серед них "О малороссийских песнях" ("Киевская старина". 1886. № 8), "К топографии древнего Киева" (Там же. 1887. № 12), "О турбаевской катастрофе" (Там же. 1891. № 5), "До справи Шевченкових провин" ("Записки НТШ". Т. 17), "Микола Савич" (Там же. Т.44), "До біографії гайдамаків Залізняка і Чорнія" (Там же. Т. 45) та ін. Підготував ґрунтовний нарис про історика А.П.Скальковського, додавши до нього ряд архівних документів (тт. 22-23).

Документальні дослідження присвятив історії місництва у Московській державі ХV-ХVІІ ст. (1879-1889), заснованому наприкінці ХІУ ст. торговому місту Качибей чи Гаджибей - попереднику Одеси (тт. 17-18), 25-річчю Новоросійського університету (1890), історії Одеської залізниці (1900) та ін.

П.М.Шморгун

МАЦЮК ОРЕСТ ЯРОСЛАВОВИЧ (1932) - український історик, архівіст, джерелознавець. Закінчив економічний факультет Львівського сільськогосподарського інституту (1956), Московський історико-архівний інститут (1972). З 1960 р. працює в Центральному державному історичному архіві у м.Львові, з 1991 - його директор.

Доктор історичних наук (1995), заслужений працівник культури України. Член Міжнародного товариства істориків паперу, Міжнародного товариства фортифікації, Голова Товариства прихильників фортець і палаців, член Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові

Провідна тематика наукових досліджень О.Мацюка: історія паперової промисловості та друкарства, пам'ятки оборонного будівництва України, архівознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Науково-дослідницьку працю розпочав у 60-х рр. під керівництвом видатного українського історика Івана Крип'якевича. Застосував метод опрацювання джерел - складання тематичних картотек. Він виявив і опрацював в багатьох архівосховищах центральних та місцевих державних архівів України, Польщі, Австрії, Франції, Німеччини, музеях, рукописних відділах Москви і Ленінграда унікальні джерела з історії паперу і філіграней; провадив експедиційні дослідження населених пунктів України, де знаходились фортифікаційні споруди і папірні, встановив їх мікротопоніми. О.М. є автором понад 200 наукових праць, в тому числі 7 монографій ("Папір та філіграні на українських землях (XVI- поч. XX ст.) К., 1974; Львівські стародруки. Книгознавчий нарис. Львів, 1983; Філіграні архівних документів України XVIII-XX ст. К., 1992; Історія українського паперу. К., 1994; Замки і фортеці Західної України. Львів, 1997 та ін.).

Монографія "Папір та філіграні на українських землях" відзначена премією Головархіву України за кращу наукову працю. Його наукові праці з історії паперової промисловості є важливим джерелознавчим посібником для датування рукописів, стародруків, виявлення фальсифікатів документів. Велику роботу провів як упорядник і редактор збірників документів ЦДІАЛ, автор оглядів архівних фондів. Його праці публікувалися у відомих наукових виданнях "Історичні джерела та їх використання" (Київ), "Археологический ежегодник" (Москва), "Кшарталнік гісторії культури матеріалней" (Варшава), "VPII - інформатіон" (Марбург) та ін.

З 1996 р. - О.Мацюк за сумісництвом є професором кафедри давньої історії України і допоміжних історичних дисциплін Львівського державного університету ім. І.Франка.

Д.І.Пельц

МИРОНЕЦЬ НАДІЯ ІВАНІВНА (1933) - український історик, джерелознавець, доктор історичних наук (1989), професор (1991). У 1957 р. закінчила історико-філософський факультет Київського університету. Наукові праці присвячені теоретичним питанням

джерелознавства. джерелознавчому вивченню художньої літератури, з'ясуванню гносеологічної функції творів мистецтва. Обґрунтувала необхідність розмежування джерелознавчого та історіографічного напрямів вивчення пізнавальної функції художньої літератури, виявила специфіку цих творів з огляду вивчення їх як історичних джерел, методологічні засади та методику їх джерелознавчого аналізу. Комплексно дослідила як історичне джерело поетичну творчість періоду 1917-1920 рр.: пісні, вірші, частівки літературного та фольклорного походження. На основі джерелознавчого аналізу творів української художньої літератури розкрила їх роль у вивченні вітчизняної історії: "Українська художня література як джерело інформації про сутність тоталітарної системи в СРСР", "Тема голодомору в художній літературі української діаспори", "Поезія Івана Багряного як історичне джерело" та ін. Ряд праць присвячено дослідженню соціальної функції поетичних творів, зокрема, їх ролі у роки української революції, другої світової війни: "Пісня як фактор формування і збереження національної самосвідомості українців", "Ідея національного відродження в українській поезії 1917 року", "Пісня й вірші з-під арешту (поезія військовиків УПА)" та ін. Виявила, опублікувала архівні документи та написані на їх основі роботи, які стосуються життя та творчості українських громадсько-політичних та культурних діячів: Б.Антоненка-Давидовича, І.Багряного, В.Винниченка, М.Грушевського, В.Леотовича, Є.Маланюка, Ф.Матушевського, А.Ніковського, М.Шаповала та ін. Виявила та опублікувала корпус архівних документів німецької окупаційної влади періоду другої світової війни.

І.Н.Войцехівська

МИЦИК ЮРІЙ АНДРІЙОВИЧ (1949) - український історик, джерелознавець, доктор історичних наук (1990), професор (1992), завідував Дніпропетровським відділенням інституту української археографії АН України (1992), з 1996 р. професор Національного університету, Києво-Могилянської академії. 1971 р. - закінчив історичний факультет Дніпропетровського університету. Переважна більшість наукових праць Ю.Мицика присвячена проблемам історії України доби феодалізму, джерелознавства, архівознавства та археографії. Є публікації, присвячені проблемам історії України ХІХ-ХХ ст., насамперед історії місцевого краю (Дніпропетровського), епістолярній спадщині Д.І.Яворницького та інших культурних діячів України ХІХ-ХХ ст., штучному голодомору 1933 р., діяльність ОУН-УПА на Дніпропетровщині та ін. Тривалий час

працював в архівосховищах України, Росії, Білорусії, Литви, Італії, ФРН і особливо Польщі, написав ряд оглядів архівних колекцій та зібрань, виявив і ввів до наукового обігу значну кількість документальних та наративних джерел з історії України XVI-XVIII ст., особливо з історії козацтва та Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького, провів класифікацію й систематизацію цього великого комплексу джерел.

Серед найбільш важливих джерелознавчих праць монографічного характеру виділяються: "Украинские источники XVII в." (1978), "Записки иноземцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI - середина XVII вв.) Ч. 1. Немецкие и австрийские источники" (1981), "Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов" (1983), "Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв." (у співавторстві з М.П.Ковальським) (1984), "Записки иноземцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг." (1986), "Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов" (1988), "Канів козацький" та ін.

М.П.Ковальський

ОГІЄНКО ІВАН ІВАНОВИЧ (церковне ім'я - Іларіон) (1882-1972) - видатний український історик культури, джерелознавець, палеограф, книгознавець, видавець, перекладач Біблії, громадський, державний і релігійний діяч, творчий доробок якого налічує близько двох тисяч праць. Вільно володів старогребейською, латиною, грецькою, старопольською мовами.

Випускник Київської військово-фельдшерської школи (1900), студент медичного, історико-філологічного факультетів (1903-1909), професорський стипендіат (1911-1914), приват-доцент (1915-1918) Університету св.Володимира (м. Київ), професор (з 1918), секретар історико-філологічного факультету Українського народного Університету в Києві (1917-1918), фундатор і перший ректор Державного українського університету у Кам'янець-Подільському, міністр освіти й мистецтва (1919), віровизнань УНР (1919-1922), Головно уповноважений уряду УНР (1919-1920), професор кафедри старослов'янської мови та палеографії православного відділу теологічного факультету Варшавського університету (1926-1932), доктор філософії (1931), першоієрарх Української греко-православної церкви в Канаді (1951-1972).

В університетському "Семинарі російської філософії" під керівництвом проф.В.Перетца, основним принципом діяльності якого

було студіювання архівних джерел, відбулося становлення І.Огієнка як джерелознавця та книгознавця. Він дійсний член Українського наукового товариства у Києві (з 1909 р.), історичного товариства Нестора-літописця (з 1913 р.), Київського осередку "Просвіти" (з 1908 р.), брав участь у діяльності Архівної комісії при Київському товаристві пам'яток старовини та мистецтва, військової архівної комісії про військовому відділі Імператорського російського військово-історичного товариства, комісії "Старий Київ", комісії художньо-промислового музею, товариства шанувальників древньої писемності та ін. З 1912 р. член-кореспондент Санкт-Петербурзького імператорського товариства любителів давньої писемності, з 1923 р. - дійсний член Наукового Товариства ім. Т.Шевченка

У добу визвольних змагань (1917-1920) І.Огієнко в Кам'янець-Подільському державному українському університеті створив архівну комісію, яка виявляла, описувала, організовувала збереження історичних документів, висунув програму архівного будівництва, підготовки національних кадрів-архівістів, ініціював і взяв участь у підготовці закону "Про державу охорону пам'яток старовини й мистецтва", врятував десятки тисяч документів, зокрема, фонд південно-західного фронту російської армії періоду першої світової війни під командуванням О.Брусилова.

І.Огієнко складав описи українських архівних документів за кордоном (зарубіжної україніки), сформував значний особистий архів, книгозбірню пам'яток українського книгодруку. Значну кількість виявлених історичних пам'яток він досліджував і оприлюднював у працях "Пам'яток старослов'янської мови X-XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною біографією та альбом 155 знімків пам'яток з кирилівською транскрипцією" (Варшава, 1919), "Повстання друку й літературної мови у слов'ян з 75 знімками стародавніх пам'яток" (Жовква, 1937), "Українська Житомирська Євангелія 1571 р. Опис пам'ятки, аналіз мови і словник. Нарис з історії культурного життя старої Волині" (Тарнів, 1922) та ін. Виявлені джерела стали підґрунтям численних історично-лінгвістичних монографій, нарисів. Зокрема, у розвідці "Загублений крем'янецький стародрук: "Синод луцький 1638 р." (Варшава, 1931) досліджено історію виникнення і діяльності друкарень на Волині у першій половині XVII ст.

Джерелознавче значення має дослідження І.Огієнка "Загублена українська грамота першої половини XV віку. Палеографічно-лінгвістичний нарис" (Львів, 1935). Полемізуючи з проф.В.Розовим, він доводить, що грамота написана на пергаменті, з якого змито старий текст і нанесено новий: "півуставний, нестандартний скоро-

пис, який належить до молдавської школи". З допомогою лінгвоісторичного аналізу. Базуючись на порівняльному методі дослідження, казав, що це є світський лист, а українська мова зростала без впливу мови церковнослов'янської.

Він упорядник "Загального каталогу кирилівських рукописів" (Прага, 1932), автор низки посібників: "Програм опису кирилівських стародруків. Для вжитку палеографічного семінару" (Варшава, 1931), "Воуціліта. Для палеографічного семінару" (Варшава, 1932), "Як описувати рукописи. Методично-критичні уваги" (Прага, 1932) та ін.

І.Огієнко розшукував, описував не лише українські та російські пам'ятки, а й молдавські, польські, словацькі, чеські та ін.

Він - визначний популяризатор пам'яток та архівних джерел. У редактованих ним часописах "Рідна мова", "Наша культура", "Слово істини", "Віра й культура", ця тема була серед основних, що засвідчують публікації: "Документи Ватиканських архівів про українські справи", "Зберігаймо архіви", "Невідомі матеріали про Т.Г.Шевченка в архівах Москви і Ленінграда", "Невідомі рукописи Г.Ф.Квітки-Основ'яненка", "Центральний історичний архів у Києві", "Архів М.Чалого", "Цінні рукописні книги", "Українська пам'ятка на виставці в Парижі", "Цінні знахідка" та ін. Як досвідчений учений-джерелознавець І.Огієнко наголошував на вирішальному значенні історичних джерел для створення об'єктивної картини розвитку української культури, мови, церкви. Доказом цього стали його власні наукові праці й громадська діяльність на архівній ниві.

В.П.Ляхоцький

ОГЛОБЛИН ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ (1899-1993) - відомий український історик, джерелознавець, закінчив історичний факультет Київського університету (1919), співробітник ряду учбових закладів і наукових установ у Києві, Харкові, Одесі, професор Київського університету (1921-1943), професор Українського вільного університету (з 1944) та Української православної богословської академії (1946-1951), член Наукового товариства ім. Шевченка (з 1947) і Української академії наук у США (з 1948), голова її історичної секції. Автор наукових праць з історії України, історіографії, джерелознавства, генеалогії, історії культури і церкви, археографії. Центральне місце в його спадщині займають праці, присвячені козацько-гетьманській добі української державності. Монографії "Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)" (1929), "Українсько-московська угода 1654" (українською і англійською мовами, 1954), "Гетьман Іван Мазепа та його

доба" (1960) та ін. побудовані на багатому і різноманітному джерельному матеріалі, в т.ч. архівів західноєвропейських країн. Уклав "Реєстр Універсалів гетьмана Івана Мазепи", досліджував його генеалогію, що дозволило по-новому підійти до оцінки гетьмана, обґрунтувати висновок, що Мазепа не був ні москвофілом, ні ворогом Москви, а показав себе українським патріотом. Про інтерес до джерелознавства засвідчили вже перші наукові дослідження, зокрема "Нариси з історії української фабрики" (1925, рос. мовою), "Нариси з історії капіталізму на Україні" (1931), до яких були залучені документи мануфактури Правобережжя XVI-XIX ст. Будучи директором Київського центрального архіву стародавніх актів (1932-1933), багато зробив як для впорядкування фондів, так і для їх архівної обробки. Вже на еміграції очолив Науково-дослідний інститут мартирології (1946), а згодом став головою генеалогічного та геральдичного товариств. Перу П.Оглоблина належать праці "Українська генеалогія та її значення для історичної науки" (1960), "Нариси "Люди старої України"" (1959), "Опанас Лобисевич" (1966), "Матеріали до родословної Косачів" (1947), розвідки з історії родів і родин Ханенків, Гоголів, Нарбутів та ін. Впродовж багатьох років досліджував авторство праці "Історія Русів". Завдяки П.Оглоблину зарубіжний читач дістав змогу знайомитись з багатьма джерелами україністики, використаними, зокрема, в англійській праці з української історіографії (1956) та в інших дослідженнях.

Я.С.Калакура

ПАВЛОВСЬКИЙ ІВАН ФРАНЦЕВИЧ (1851-1922) - український історик, архівіст, секретар (1903-1917) Полтавської ученої архівної комісії. У 1874 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, після чого близько 40 років викладав історію у Полтавському кадетському корпусі, захоплювався історичною бібліографією, збиранням архівних матеріалів, видав книгу "Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники" (1908, 2-ге, доповн. видання 1909). До неї залучав документальні та ілюстративні матеріали Архіву Міністерства іноземних справ, Артилерійського і Рум'янцевського музеїв, Академії наук, Академії художеств, Публічної бібліотеки. Чимало матеріалів одержав із Швеції. Досить ґрунтовно використав джерела з місцевих архівів.

З 1905 р. Полтавська учена архівна комісія видавала "Труди", на сторінках якого було опубліковано понад 50 статей і документальних публікацій І.Павловського, серед них велика розвідка з історії Малоросії під час генерал-губернаторства М.Репніна,

документи про декабристів Муравйових-Апостолів та інших, лист Т.Г.Шевченка до малоросійського генерал-губернатора М.Долгорукого з проханням про сприяння в розповсюдженні його художнього альбому "Живописная Украина", матеріали про малоросійське козацьке ополчення в Кримській війні, переселення полтавських козаків на Чорномор'я і Тамань на початку XIX ст. та ін. Документальні матеріали публікував у журналі "Киевская старина", зокрема привертають увагу цінні публікації з історії Полтави на початку XIX ст. (1902, № 1-3), перебування видатного математика М.Остроградського під наглядом поліції (1904, № 1). Під рубрикою "З минулого Полтавщини" за 1902-1906 рр. вмістив близько 40 архівних публікацій і заміток. В укладеному Павловським "Кратким библиографическом словаре ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII столетия" (1912) наведені відомості більш ніж про 400 діячів. "Первое дополнение к краткому библиографическому словарю" (1913) включало 85 довідок, книга "Полтавцы, иерархи, государственные и общественные деятели" (1914), містила бібліографічний матеріал про 350 діячів, а також про тих письменників, яких не було у попередніх виданнях. Видав також "Очерк деятельности кн. А.Б.Куракина" (1914), "Описание архивов Полтавской губернии" (1915).

П.М.Шморгун

ПАССЕК ТЕТЯНА СЕРГІЇВНА (1903-1968)- російський історик, археолог, дослідниця українських старожитностей доби трипільської культури, доктор історичних наук (з 1947 р.), ст. науковий співробітник (з 1932 р.) Інституту археології АН СРСР. У 1924 р. закінчила Ленінградський університет (відділення археології і історії мистецтв). Проводила археологічні дослідження у різних районах СРСР (Кавказ, Приволжя, Москви та ін.), але особливо відзначилась розкопками пам'яток трипільської культури на Україні. З 1934 р. очолювала спільну експедицію інституту археології АН СРСР і АН УРСР, що вела розкопки залишків трипільських поселень в урочищі Коломийщина біля с. Халеп'я на Київщині і біля с. Володимирівки на Кіровоградщині. Були виявлені нові історичні джерела для розуміння життя цих землеробських племен на території Правобережної України, в далеких один від одного районах. Застосувала нову методику розкопування великими площами (а не траншеями чи малими майданчиками, як практикувалося раніше). В результаті багаторічних досліджень підготувала монументальну працю "Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетие до нашей э.)" (1949), в якій були

узагальнені відомості про трипільську культури і встановлені основні етапи її розвитку. Продовжуючи далі вивчення трипільської культури у післявоєнні роки, Пасек перенесла свої польові роботи далі на захід - в Молдавію, Північну Буковину, Прикарпаття, узагальнивши отримані нові історичні джерела ще в ряді оригінальних праць. Нові відкриття підтвердили її попередні узагальнення про періодизацію пам'яток трипільської культури, дозволили визначити територію розселення трипільських племен у Подністров'ї, встановити тип поселення, заняття його жителів, еволюцію суспільного ладу.

П.М.Шморзун

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО (МЕНЬШОВА) НАТАЛІЯ ДМИТРИВНА (1884-1973) - відомий український історик, джерелознавець, доктор історичних наук (з 1940 р.), професор (з 1941 р.) Київського університету, дійсний член (з 1947 р.) Наукового товариства ім. Шевченка, дійсний член (з 1948 р.) УВАН, голова (з 1964 р.) Українського національного товариства. Закінчила історико-філологічне відділення Київських вищих жіночих курсів, у 1913 р. склала екзамен за історико-філологічний факультет Київського університету. Одні з перших наукових праць - "Джерела до "Руської Правди"", "Культурно-исторический атлас. Пособие к русской истории" (1913-1914) - визначили напрям подальшої науково-дослідної роботи. Працюючи в архіві Катеринославського губернського правління, виявила багато унікальних документів, склала їх опис, що заклало базу наукового вивчення історії Південної України. Ця база була розширена в процесі роботи в архівах Одеси, Сімферполя. Оскільки ці документи втрачені, то праці Н.Полонської-Василенко є мало не єдиним джерелом їх збереження. Працювала в комісії М.С.Грушевського по підготовці збірника документів "Степова Україна", багато з яких використані в працях "Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя" (1931), "Заселення Південної України в середині XVIII століття (1734-1775)" (1944).

У роки німецької окупації очолювала Інститут археології ВУАН, Центральний архів давніх актів, а згодом переїхала до Львова, пізніше до Праги, Мюнхена, де працювала в Українському вільному університеті. Перебуваючи в еміграції, Н.Полонська-Василенко продовжила джерелознавчі дослідження: узагальнила історію підготовки до видання архівів Запорозької Січі, по-новому підійшла до аналізу джерел з історії заселення Новоросійської губернії, довівши, що Південна Україна - одвічно українська земля. Джерелознавче

значення має текстологічне дослідження “Історії Русів”, праці “Дві концепції історії України та Росії” (1962), “Українська наука в Україні за радянської доби та доля істориків (1964). На багатій джерельній базі побудована двотомна історія Української Академії наук, яка одночасно має і мемуарний характер (1955-1977). Підсумковий характер носить двотомна “Історія України” (1972, 1976).

Я.С.Калакура

ПРИСЬОЛКОВ МИХАЙЛО ДМИТРОВИЧ (1881-1941) - російський історик, дослідник літописів, в т.ч. давньоруських, доктор історичних наук (з 1939), професор (1936-1941 рр.) Ленінградського університету. Навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Ще у студентські роки почав вивчати першоджерела, опублікував “Описание архива Александрo-Невской лавры за время царствования императора Петра Великого” (1903). Згодом досліджував давні літописи, візантійські джерела, на основі яких опублікував книгу “Очерки церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.” (1913). Вивчаючи історію літописання, опублікував дослідження про Нестора-літописця, “Слово о полку Игореве”, літописання XII-XIV ст., історію рукопису Лаврентіївського літопису та ін. Підсумковою працею стала його узагальнююча фундаментальна монографія “История русского летописания XI-XV вв.” (1940), в якій широко використав усі відомі на той час літописи і літописні зводи. Підготував до друку не опубліковану за життя працю О.О.Шахматова “Обозрение русских летописных сводов XIV-XVI вв.” (1938), редагував його великий твір “Повесть временных лет и ее источники” (1940). М.Присьолкову належить реконструкція тексту Троїцького літопису, який згорів у Москві 1812 р., спеціальна розвідка про методику його пошуків (1939). Повністю результати дослідження були опубліковані посмертно в праці “Троицкая летопись: Реконструкция текста” (1950).

Давньоукраїнське літописання у працях М.Присьолкова розглядається з позицій великоросійської історіографії.

П.М.Шморгун

РИБАКОВ БОРИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1908)²⁰⁰² - російський історик, археолог, дослідник Київської Русі та українських старожитностей, академік (з 1958 р.) АН СРСР, директор (з 1956 р.) Інституту археології АН СРСР. Навчався на історико-етнографічному факультеті Московського університету. Студентська стаття “О раскопках вятических курганов в Мякинине и Кременьи в 1927 г.” Відкрила серію його подальших досліджень в археології та історії слов'янських

племен. Протягом багатьох років проводив археологічні дослідження давньоукраїнських міст Чернігова, Любеча, Витачева, Белгорода-Київського та ін. У фундаментальній праці "Ремесло Древней Руси" (1948) дослідив невідомі до того матеріальні джерела, використав численні письмові свідчення і зробив нові узагальнення про високий рівень розвитку різних ремесел, що не поступалися західноєвропейським, виникнення цехових організацій на Русі. В книзі "Древняя Русь. Сказания, былины, летописи" (1963) провів скрупульозний аналіз билин і показав їх наукову цінність як історичного джерела, що відбиває конкретні історичні події і вчинки реальних людей. Глибоке дослідження літописів як історичного джерела проведено і у фундаментальних працях "Слово о полку Игореве" и его современники" (1971), "Русские летописи и автор "Слово о полку Игореве" (1972). В галузі історичної географії і картографії Б.Рибаков створив велику серію історичних карт: карту Київської держави в IX-XI ст., Київської держави і її сусідів у IX-XI ст., схему торговельних шляхів в IX-XI ст. та ін. Результати аналізу пошуків та аналізу епіграфічних джерел узагальнені в праці "Русские датированные надписи XI-XIV веков" (1964), в якій дано їх зведення у супроводі хронологічної таблиці до кожної літери і до кожного напису. Джерелознавче значення мають праці "Русские системы мер длины XI-XV веков" (1949) і "Архитектурная математика древних зодчих", у яких узагальнено досвід використання системи мір давньоруськими будівниками храмів. З 1959 р. за його ініціативою і редакцією здійснюється видання "Свода археологических источников".

Історію Київської Русі Б.Рибаков розглядає з позицій в руслі традиційної концепції "колиски".

П.М.Шморгун

РОМАНОВСЬКИЙ ВІКТОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1890 - 1971) - український історик, відомий архівіст, джерелознавець, археограф, доктор історичних наук, професор (1947), родом з Сумщини.

Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира (1914), учень професора М.Довнар-Запольського. Ще студентом написав першу наукову працю "Господарство монастирських селян Любетської сотні в 1767 р.". В 1914 р. став помічником завідувача Київського архіву давніх актів. Водночас у 1916-1919 рр. В.Романовський читав лекції з історіографії на Вищих жіночих курсах у Києві; з 1918 р. викладав архівну справу в Київському археографічному інституті.

В 1919 р. був обраний позаштатним редактором історико-біогра-

фічного словника; з 1921 р. працював в Археографічній Комісії ВУАН, а у 1930-1932 - був її головою.

У 1921-1931 рр. В.Романовський був незмінним директором Центрального архіву давніх актів у Києві. В цей час він доклав чимало зусиль до створення нової української системи державних архівів. Брав участь у I Всеукраїнській нараді архівних працівників (1924 р.), I Всеукраїнському з'їзді співробітників архівних установ (1926 р.); у 1922-1923 рр. викладав на курсах архівістів у Києві. Провадив багатопланову джерелознавчу роботу, вивчав козацькі літописи, зокрема, йому належить розвідка "Хто був Самовидець?" (1925 р.), брав безпосередню участь у підготовці видання "Українська книга 16-18 ст.". Займався розробкою правил археографічного опрацювання документів, оскільки наукова публікація документів, на його думку, є одним із основних завдань архівістів.

Підсумком його науково-педагогічної роботи стали "Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах" (1927 р.). Це була перша в Україні (та колишньому СРСР) узагальнююча праця з історії, теорії та методики архівної справи, яка в значній мірі не втратила свого наукового значення і сьогодні. В 1929 р. за його редакцією й авторською участю вийшла збірка "Центральний архів стародавніх актів у Києві". Справою всього життя В.Романовського було вивчення джерел господарського ладу Гетьманщини 17-18 ст. Досліджував "Переписні книги 1666 р." та підготував їх до друку (1933 р.).

В 1932 р. В.П.Романовського було звинувачено в поширенні й обстоюванні "теорії техніцизму" та "об'єктивного документалізму" і звільнено з посад завідуючого ЦАДА і голови АК при Академії Наук, а в 1934 р. його було вислано з України. В 1940 р. він дістав дозвіл працювати в Карагандинському вчительському інституті і відновити наукову роботу. В 1947 р. захистив докторську дисертацію "Нариси з історії державного господарства України 17 ст.", яка стала своєрідним підсумком усього напрацьованого джерельного матеріалу з питань соціальної історії України.

І.М.Мага, П.М.Шморгун

САНЦЕВИЧ АНАТОЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (1924-1996) - український історик, джерелознавець, історіограф, доктор історичних наук (з 1969 р.), завідуючий відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін (1981-1990 рр.) Інституту історії АН УРСР. У 1952 р. закінчив факультет міжнародних відносин Київського університету. Досліджував питання джерелознавства історії України, зокрема методологічні. В узагальнюючих монографіях

("Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970)" (1972); "Джерелознавство з історії Української РСР 1917-1941" (1981)), акцентував увагу на основних комплексах історичних джерел.

У підготовленій до друку монографії "Джерелознавство та історіографія: порівняльний аналіз", основний зміст якої опублікований у ряді статей, порушив ряд теоретичних питань джерелознавства. У полемічному плані розглядав поняття історичного джерела як первинної інформації про дійсність (VI, 1987, № 7). Досліджував місце джерелознавства в системі історичної науки ("Источниковедческая культура студента-историка" - Тверь, 1990). Значна увага теоретичним та методичним питанням джерелознавства приділена в монографії "Методика исторического исследования", що вийшла у світ двома виданнями (1984, 1990). Розкривається визначальна роль історичних джерел у науковій роботі історика, зокрема у пошуку ним необхідних опублікованих та архівних матеріалів (евристика), у поясненні добутих відомостей (герменевтика). Окремі підрозділи присвячені критиці використовуваних джерел, з'ясуванню ролі спеціальних історичних дисциплін. Особливу увагу приділяв дослідженню архівних матеріалів, досліджував роль архівів у розвитку української історичної науки (Архіви України. 1988. № 3), а також нові підходи до публікації архівних документів (Там же. 1989. № 3).

П.М.Шморзун

СКАЛЬКОВСЬКИЙ АППОЛОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1808-1899) - український історик, археограф, статистик. 1823-1825 рр. навчався на фізичному та етико-політичному факультетах Віленського університету. 1825 р. перевівся до Московського університету на відділення морально-політичних наук, яке закінчив у червні 1827 р. зі ступенем кандидата. З 1828 р. працював в канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова. З 1843 р. - редактор, а 1845 р. - директор Головного статистичного комітету Новоросійського краю. У 60-70-ті рр. працював в Одеському статистичному комітеті. Був членом багатьох вчених товариств у Росії та за кордоном, один із засновників Одеського товариства Академії наук (1839), членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук (1856). В історичній науці А.П.Скальковський відомий насамперед творами з історії Новоросійського краю та Нової Запорозької Січі: "Хронологическое обозрение истории Новороссийского края" (1836, 1839), "История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного Запорожского

архива” (1841, 1846) та ін. Ще за життя, А.П.Скальковського іменували “Нестором Новоросійського краю”. З 1828 по 1897 р. він надрукував близько 300 праць, що базувалися на величезній кількості власноруч знайдених та опрацьованих історичних джерел. Свою пошукову діяльність вчений розпочав у тридцяті роки XIX ст., і, за словами С.Я.Борового, “був в одній єдиній особі цілою археографічною експедицією”. Найзначнішим її успіхом стало ознайомлення Скальковського з архівом Нової Січі, який зберігався в архіві Катеринославського повітового суду. Частину документів він забрав із собою, а решту архіву Нової Січі поступово переправили йому з Катеринослава протягом 1839-1846 рр. Знайдені матеріали поклали початок козацькій тематиці в історичних дослідженнях Скальковського. 1843 р. він здійснив останню експедицію про військових поселеннях Київської та Подільської губерній з метою обстеження польських родинних архівів у конфіскованих після польського повстання 1830-1831 рр. маєтках. Крім того, вчений відвідував міста і села, пов'язані з діяльністю гайдамаків - Лисянку, Чигирин, Білу Церкву, Умань. Результатом цієї подорожі стала праця “Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.: 1733-1768” (1845). Найголовніше значення історичних праць А.П.Скальковського - публікація в них великої кількості історичних джерел. Хоча методика їх видання не була досконалою, поява цих матеріалів стала значним кроком у вивченні зазначеної проблематики. Вчений багато зусиль доклав до збереження архівного матеріалу. Протягом усього життя дослідник намагався пробити стіну бюрократичних перешкод і заснувати в Одесі історичний архів. Науковий доробок А.П.Скальковського вивчали та використовували М.С.Грушеский, Н.Д.Полонська-Василенко, С.Я.Боровий, В.М.Хмарський та ін.

С.Ф.Павленко

СЛАВІН ЛАЗАР МОЙСЕЄВИЧ (1906-1971) - український історик, археолог, член-кореспондент (з 1939 р.) АН УРСР, директор (1939-1941, 1944-1945 рр.) Інституту археології АН УРСР, завідувач (1945-1970 рр.) кафедри археології та музеєзнавства Київського університету. У 1928 р. закінчив Ленінградський університет. З іменем Л.Славина пов'язане вивчення залишків давньогрецького м. Ольвії, яке було засноване в 1-й половині VI ст. до н.е. на правому березі Бузького ліману (біля Очакова). З 1936 р. очолював археологічні експедиції в Ольвії, де велись розкопки у північно-східній частині верхнього міста. Все це детально описано, з малюнками і фотографіями в його “Отчете о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 г.г.” (1940).

Найважливішим результатом розкопок післявоєнних років було відкриття агори центральної міської площі, і розміщеного на північ від агори культового споруд, громадські будівлі, залишки стін, їх кладку, цоколі, підвали з цистернами для вина, монети, вироби з кісток, бронзові наконечники для стріл, дельфінчики, головка Деметри, статуетка Артеміди та інші знахідки. Все це детально описано у звітах про результати ольвійської експедиції за окремі роки і потім узагальнено у фундаментальних працях "Раскопки западной части ольвийской агоры (1956-1960 гг.)" (1964) і "Кварталы в районе Ольвийской агоры (1961-1970 гг.)" (1975), в яких давались, крім того, фотографії основних знахідок, схеми і плани розкопаних кварталів та будинків, вказувались роки і імена українських і польських археологів, що проводили розкопки. В узагальнюючих працях "Ольвия" (1938), "Древний город Ольвия" (1951), "Здесь был город Ольвия" (1967), висвітлив історію проведення тут розкопок, починаючи з XIX ст., назвав імена найвизначніших дослідників, описав всі основні виявлені забудови Ольвії, приміських городищ і дійшов висновку, що вони споконвіку належали місцевому осілому населенню і входили до складу Ольвійської держави.

П.М.Шморгун

СМОЛІЙ ВАЛЕРІЙ АНДРІЙОВИЧ (.1950) - відомий український історик, джерелознавець, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України. Закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педінституту (1970). Після закінчення аспіратури в Інституті історії (1975) працював молодшим, а з 1979 р. - старшим науковим співробітником відділу історії феодалізму (з 1991 - історії України середніх віків), який очолює з 1986р. 1991 р. - заступник директора по науковій роботі. З грудня 1993р.- директор Інституту. У 1975 р. захистив кандидатську, а у 1985 р. докторську дисертацію. 1992 р. обраний членом кореспондентом, а з 1995 - дійсним членом НАН України.

Пріоритетними у наукових розробках вченого виступають проблеми історії українського козацтва, національно-визвольних змагань українського народу, формування української державницької думки, становлення українського етносу, розвитку його самобутньої культури, перебігу державотворчого процесу в Україні в XVII-XVIII ст. тощо. В.А.Смолій є автором понад 400 друкованих праць, виконаних на багатому та оригінальному джерельному матеріалі. Йому належить ряд збірників архівних документів, цикл археографічних видань. Вчений брав участь (як автор та член редколегій)

у виданні документального збірника “Українська Центральна Рада” (1997), ряду колективних праць, зокрема, “Історія Української РСР”, “Історія Києва”, “Істориографія історії Української ССР”, “Історичні передумови воз’єднання українських земель”, “Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії” та ін.

Значний пласт нових джерел оприлюднено у працях: “Воз’єднання Правобережної України з Росією” (К., 1975), “Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII ст.)” (К., 1985), “як і коли почала формуватися українська нація” (К., 1991), “У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст.” (К., 1992), “Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення” (К., 1993), “Історія в життєписах” (К., 1994), “Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності” (К., 1994), “Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет” (К., 1993; друге видання - 1995), “Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації” (К., 1997) та ін. Вчений підготував кілька підручників з історії України для середніх шкіл, які видавалися українською, російською, польською, молдавською, угорською мовами.

В.А.Смолій проводить велику науково-редакційну роботу. Він - член редколегій 20-томного зібрання праць акад. Д.І.Яворницького, багатотомної “Історія України-Русі” М.С.Грушевського, 5-томної “Історії української культури”, часопису “Краєзнавство”, серій “Історичні романи і повісті” у вид-ві “Дніпро” та “Пам’ятки історичної думки” у вид-ві “Либідь”, відповідальний редактор або заступник відповідального редактора близько 50 колективних та індивідуальних монографій, перевидань історіографічної спадщини, наукових збірників тощо. З 1995 р. - головний редактор “Українського історичного журналу”.

В.А.Смолій виступив одним з ініціаторів відновлення археографічної роботи в Україні, велику увагу приділяє формуванню сучасної медієвістичної школи, вихованню молодих наукових кадрів. За значний внесок у розвиток української історичної науки у 1996 р. нагороджений “Відзнакою Президента України”.

В.Матях

СОФОНОВИЧ ФЕОДОСІЙ (поч. XVII ст. - 1677) - історик, дослідник старожитностей. Вчився у Києво-Могилянському колегіумі, у 1653-1655 рр. виконував обов’язки ректора, будучи намісником Києво-Могилянського колегіуму, у 1655-1677 рр. - ігумен Золото-

верхого Михайлівського монастиря в Києві. Його перу належить ряд важливих праць, насамперед богословський твір “Виклад о церкві святій” (1667), “Повість в преславних чудах святой великомученицы Варвары” (1669), редакцій житій св.Володимира та св.Варвари. Справою життя Ф.Софоновича був один з перших узагальнюючих творів з історії України у XVI-XVIII ст. - “Кройніка” (1672-1673). Даний твір складається з трьох частин: “Кройніка о Русі” (1672), “Кройніка о початку и назвиску Литви” (1673) і “Кройніка о землі Полской” (1673), в яких висвітлюється історія України з давніх часів до 1673 р. При написанні “Кройніки” Ф.Софонович використав широке коло джерел: український звід кінця XIII ст. у невідомій редакції, близькій до Хлібниківського літопису (“Золотоверхний” літопис), хроніки М.Стрийковського, М. та Й.Бельських, О.Гваньїні, П.Пясецького, літопис Великого князівства Литовського, “Палінодію” З.Копистенського, “Патерикон” С.Косова, житіє князя Володимира Святого, фольклорні матеріали, свідчення очевидців та ін. У “Кройніці” є ряд цінних оригінальних звісток, як до історії Київської Русі, так і до історії Гетьманщини.

Ю.А.Мицик

СОХАНЬ ПАВЛО СТЕПАНОВИЧ (1926 р.н.) - відомий український історик, джерелознавець, археограф, доктор історичних наук (1974), професор (1981), член-кореспондент НАН України (1985), голова Археографічної комісії АН України (з 1987), директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (з 1991), відповідальний редактор часопису “Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки” (1991-1992), головний редактор “Українського археографічного щорічника” (з 1992), заступник головного редактора збірника “Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн” (1975-1989), заступник головного редактора збірника “Історичні дослідження: Вітчизняна історія” (1978-1990), є членом редколегії часописів “Український історичний журнал” (з 1988), “Архіви України” (з 1992), “Київська старовина” (1992-1996), “Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки” (з 1993), член редакційної ради щорічника “Наука і культура” (з 1993), “Пам'ять століть” (з 1996), заслужений діяч науки і техніки України (з 1996).

Після закінчення Харківського державного педагогічного педінституту ім. Г.Сковороди був на викладацькій роботі у вузах Харкова (1956-1961), а з 1961 р. пов'язав своє життя з Інститутом історії АН УРСР, пройшовши шлях від аспіранта до заступника директора з наукової роботи (1974-1991).

Творчий доробок П.Соханя складає понад 300 праць з історії міжнародних зв'язків України, країн Центральної та Південно-східної Європи, історії та культури Болгарії, біографістики, джерелознавства, археографії, грушевськознавства тощо. Характерною рисою праць вченого є солідна джерельна база, використання оригінальних джерел із українських, російських, болгарських та ін. архівів ("Нариси історії українсько-болгарських зв'язків" (1974), "Георги Димитров и Україна" (Софія, 1986); "Грушевський і Academia" у співавт. з С.М.Кіржаєвим, В.І.Ульяновським (К., 1993) та ін.). Значним є внесок П.С.Соханя у розвиток вітчизняної археографії. За його редакцією побачили світ близько 70 документальних видань ("Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст." (К., 1989), "Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст. Плани, проспекти, програми видань" (К., 1993), "Упокорення голодом: Збірник документів" (К., 1993), "Україніка в збірках Австрії. Бібліотеки, архіви, музеї: Попередній довід" (К., 1993) та ін.).

Багато зусиль доклав П.Сохань для утвердження археографії та джерелознавства як самостійних галузей історичної науки. Очолюваний ним Інститут веде активну співпрацю з науковими й видавничими центрами, архівами, бібліотеками Росії, США, Канади, Франції, Болгарії, Польщі, Чехії, Словаччини та ін. країн. З безпосередньою участю вченого видаються писемні джерела з історії і культури України у 28 серіях, що охоплюють писемні пам'ятки різних епох, видів, жанрів. Особлива увага приділяється вивченню і виданню творчої спадщини М.С.Грушевського (зокрема, видані "Ілюстрована історія України", "Історію України-Русі" у 9-и т. Під редакцією П.Соханя тощо), М.О.Драгоманова, Д.І.Яворницького та інших видатних українців. П.Сохань є одним з керівників державної програми "Книжкова спадщина України: створення бібліографічного реєстру та системи збереження й загальнодоступності", очолюючи проект "Архівна та рукописна україніка".

Під керівництвом П.Соханя підготовлено понад 30 докторів та кандидатів наук з проблем історичних зв'язків України з зарубіжними країнами, історіографії, джерелознавства.

І.Б.Матяш

СТРЕЛЬСЬКИЙ ВЯЧЕСЛАВ ІЛЛІЧ (1910-1983) - український історик, архівіст, джерелознавець, доктор історичних наук (з 1964), професор (з 1965), директор (1944-1947) ЦДІА УРСР у м. Києві, завідуючий (з 1945) кафедрою архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського університету. У джерелознавстві

він зосередив увагу на дослідженні двох аспектів: розвитку джерелознавства історії Росії і України періоду імперіалізму і питанням теорії та методики аналізу і критики історичних джерел. У праці “Источниковедение истории СССР. Период империализма” (1962) висвітлив такі питання, як загальні принципи класифікації, науковий відбір та синтез історичних джерел, основні види джерел, методик публікації та наукового користування. В інших працях (“Основные принципы научной критики источников по истории СССР” (1961), “Теория и методика источниковедения истории СССР” (1976)) досліджував предмет та завдання джерелознавства, прийоми критики, аналізу та синтезу джерел, природу історичного джерела, методи його інтерпретації і використання в дослідницькій практиці.

Значним внеском в теорію джерелознавства стала розробка питань джерелознавчого підходу до творів художньої літератури і пам'яток образотворчого мистецтва, виявлення тих ознак, що характеризують їх в якості історичного джерела (Художня література як джерело для вивчення історії СРСР (1983). - № 9; К вопросу о произведениях изобразительного искусства как историческом источнике // История СССР. - 1984. - № 1). Його перу належить наукові розробки з хронології (“Календар: визначення часу у різних народів світу” (1961); “Історія календаря” (1975)), символіки, емблематики (Емблеми розповідають // Наука і суспільство. - 1965. - № 10; Символи, герби, емблеми // Там же. - 1979. - № 1) та ін.

І.Н.Войцехівська

СУПРУНЕНКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1900-1984) - український історик, джерелознавець, доктор історичних наук (з 1955), член-кореспондент (з 1958), академік (з 1972) АН УРСР. У 1933-37 рр. навчався на історичному відділенні Інституту червоної професури у Харкові і Києві, працював в Інституті історії АН України вченим секретарем, старшим науковим співробітником, зав. відділом історії радянського суспільства, а потім - історії Жовтневої революції і громадянської війни. Наукову працю розпочав з виявлення документальних матеріалів про боротьбу проти денікінщини, на основі яких опублікував свої перші праці (1941-1942). Продовжуючи пошукову роботу в архівах Києва і Москви, зібрав великий документальний матеріал, підготував книгу “Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918-1920 рр.)” (1951). Суттєво доповнивши її новими документами, спогадами ще живих учасників подій, згодом опублікував “Очерки истории

гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920)" (1966). За його участю були підготовлені і колективні монографії "Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні" (1967), за створення якої разом з іншими авторами (С.М.Королівським і М.А.Рубачем) був відзначений Державною премією України (1969). Ці праці написані у традиційних для радянської історіографії ключі.

Під керівництвом і участю М.Супруненка підготовлені документальні збірники "Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920)" (1957), "Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 - серпень 1919 рр.)" (1962), "Моряки в боротьбі за владу Советов на Україні (ноябрь 1917 - 1920 гг.)" (1963). Спільно з М.А.Рубанем виступив редактором і 2-ї книги 1-го тому збірника "Гражданская война на Украине, 1918-1920" (1967). Ці збірники містили цінні архівні документи, виявлені у фондах центральних архівів СРСР, УРСР, обласних архівах і філіалах, матеріали з газет і журналів. Однак на відборі документів до збірників негативно позначились доктрини комуністичної ідеології, що призвело до замовчування руйнівних сил українського державотворення.

П.М.Шморгул

ТИХОМИРОВ МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ (1893-1965) - російський історик, джерелознавець, археограф, дослідник давньоукраїнських літописів, доктор історичних наук (з 1939), професор (з 1940) Московського університету, голова Археографічної комісії АН СРСР (1956-1965), академік (з 1953) АН СРСР. Навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету. У науковій творчості М.Тихомирова поєднувалась наукова, педагогічна, археографічна, енциклопедична діяльність в галузі джерелознавства. Він автор першого вузівського курсу з джерелознавства історії народів СРСР (переважно російського) до кінця XVIII ст. (перше видання - 1940, друге - 1962) (в ньому розглянуті деякі джерела і з історії України), посібника для вивчення Руської Правди (1953), разом з П.П.Єпіфановим видав у 1961 р. навчальний посібник "Соборное уложение" 1649 р.". Разом з іншими істориками підготував ряд хрестоматій з вітчизняної історії до кінця XVII ст., які були перекладені на українську мову, а також книгу для читання з історії СРСР (1941).

У центрі наукових інтересів М.Тихомирова були виявлення, вивчення, опрацювання різноманітних писемних джерел, як рукописних, так і друкованих. Його численні студії присвячені літописам (помертвено в 1979 р. вийшла збірка наукових праць

“Русское летописание”), він проаналізував і опублікував (в 1957) важливу українську літописну пам'ятку Острозький літописець; здійснив аналіз літописів, що зберігаються у Москві (“Краткие заметки о летописных произведениях в рукописных собраниях Москвы” (1962)).

Як вчений-джерелознавець і археограф, М.Тихомиров виявляв скрупульозність, ерудицію, широкий погляд на історичне джерело, постійно звертався до його генези, походження і розвитку, застосував методи текстології, але українознавчі проблеми оцінював з позицій великоросійської і радянської історіографії.

М.П.Ковальський

ТОЛОЧКО ПЕТРО ПЕТРОВИЧ (1938) - український історик, археолог, дослідник історії Київської Русі і Древнього Києва, доктор історичних наук (з 1981), академік (з 1990), віце-президент НАН України, директор Інституту археології НАН України (з 1987). У 1960 р. закінчив історико-філософський факультет Київського університету. Досліджує історію давньоукраїнських міст, у тому числі і стародавнього Києва. У 1970 р. очолив Київську постійно діючу археологічну експедицію, яка здійснила широкомасштабні розкопки стародавнього міста і значно розширила джерелознавчу базу з давньої історії Києва. Результати цих розкопок та дослідження їх результатів викладені в чисельних наукових працях 1960-1970 рр. Розкопки на Старокиївській горі, зокрема виявлення житлових і господарських комплексів V-XI ст., дали підстави зробити важливі висновки про безперервність життя київських поселень з кінця У ст., обґрунтувати час походження міста, висвітлити початкові етапи його розвитку. Результати археологічних робіт викладені в узагальнюючих монографіях “Історична топографія стародавнього Києва” (1970, 1972); “Древний Киев” (1976); “Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков” (1980); “Древний Киев” (1983). П.Толочко є редактором і одним із авторів праці “Новое в археологии Киева” (1981). Під його редакцією видрукувана велика кількість збірників наукових праць і монографій, присвячених важливим питанням історії та археології Київської Русі.

Поряд з Києвом П.Толочко вів розкопки і в інших південно-руських містах. У 1982-1984 рр. очолював Дніпровську давньоруську експедицію, що досліджувала городище Іван-Гора та городище біля с. Ходорів. З його участю розкопана також група давньоруських поселень на річці Тетерів (1962-1963), обстежені городища на Київ-

щині і Черкащині (1972). Археологічні матеріали з розкопок Києва та інших давньоруських міст стали важливим джерелом (поряд з писемними даними) для відтворення у монографіях “Древняя Русь” (1987), “Древнерусский феодальный город” (1989) картини суспільно-політичного життя Київської Русі від часу її виникнення до 40-х років XIII ст.

Помітне місце у творчості П.Толочка посідає літописознавство. Практично в усіх його узагальнюючих дослідженнях присутній самостійний джерелознавчий аналіз літописних свідчень, як основи для висвітлення давньоруської історії. Своєрідним підсумком літописознавчих розшуків стала його праця “Літописи Київської Русі” (1994).

У 1993 р. Толочко очолив відновлене видання журналу “Київська старовина”, в якому публікує статті, присвячені українському середньовіччю, зокрема проблемам походження і побутування назв “Русь”, “Мала Русь”, “Україна”.

Я.Є.Боровський

ФРАНКО ІВАН ЯКОВИЧ (1856-1916) - видатний український учений, історик, дослідник і видавець джерел, доктор філософії (з 1893), дійсний член (з 1895) Наукового товариства ім. Шевченка, письменник, вчений, видавець. Учився у Львовському університеті, закінчив Чернігівський університет. Виявляв великий інтерес до збирання, нагромадження та систематизації джерел з історії України, ініціатор створення фонду документів у бібліотеці НТШ, збирач першодруків, громадянських актів. Принципове значення має його праця “Причинки до історії України-Русі” (1912), яка містить високу оцінку досліджень М.Грушевського, критичні зауваження щодо них і цілу низку джерел античних авторів Прокопія, Йордана, Агатія та ін., що суттєво доповнюють відомості про антиків як предків українців, оповідань Геродота про скіфів. У розвідці “Дещо про хазар” подано українською мовою лист хазарського кагана Йосифа 960 р., який проліває світло на відносини Хазарського каганату з Київською державою

Багато уваги приділяв джерелам з історії Галичини, один із засновників збірника “Українсько-руський архів”. У праці “Причинки до історії Галичини в XVIII віці” (1907) І.Франко вказує на доцільність використання вписних громадських книг, парафіяльних книг. Стаття до “Історії церковних братств на Галицькій Русі” (1894) побудована на документах братств візитаторів. У праці “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині” (1898) вміщено повний текст патенту австрійського цісаря про відміну підданських

повинностей, інші документи, що засвідчують суть панщини на Галичині як суспільного і національного лиха українського народу.

До числа інших цінних археографічних видань І.Франка належать "Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку" (1902), які включають ряд віднайдених упорядником документів про розвиток початкової, середньої та вищої освіти, політику колонізації українських шкіл. На широкій і різнобічній джерельній базі виконані праці І.Франка: "Нарис історії українсько-руської літератури до 1840 р." (1910), "Студії над українськими народними піснями" (1913), "Нариси з історії української літератури в Галичині" (1915). Велика його роль у публікації в часописі "Житє і слово" літературних пам'яток, в т.ч. невідомих творів І.Вишенського, В.Суражського, збірки "Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах" (1898). В археографічній спадщині Франка - джерела з історії політичних партій і рухів, з персоналістики, документи епістолярного характеру.

Я.С.Калакура

ХВОЙКА (ХВОЙКО) ВІКЕНТІЙ ВЯЧЕСЛАВОВИЧ (1850-1914) - відомий український історик, археолог, дослідник пам'яток трипільської культури, один з засновників (1899) Київського міського музею старовини і мистецтва (тепер Національний історичний музей). Закінчив комерційне училище у Північній Чехії. У 1876 р. переїхав до Києва, деякий час працював учителем, захопився археологією, відкрив і дослідив одну з найвидатніших пам'яток стародавнього кам'яного віку - Кирилівську пізньопалеолітичну стоянку на Подолі в Києві. Виявивши її залишки у 1893 р. протягом десяти років проводив розкопки цього давнього поселення мисливців на мамонта. Було розкрито 9 тис. кв. м. площі, на якій знайдено і досліджено скупчення великих кісток тварин, вироби з каменю і кісток, різьблення на бивні - унікальний твір первісного мистецтва, найдавніший на території України. Результати дослідження цього поселення узагальнені у праці "Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи мадлен" (1903).

З іменем В.Хвойка пов'язане ще одне епохальне відкриття - дуже поширеної на Україні давньоземлеробської культури, яку він назвав трипільською. Перше поселення цієї культури він розкрив 1895 р. на високому березі Дніпра в Києві, дав їй назву від с. Трипілля на Київщині, в околицях якого та в сусідніх з ним селах дослідив значну групу подібних поселень, охарактеризував їх господарство, побут жителів, зробив класифікацію пам'яток, визначив час їх виникнення (IV-III тисячоліття до н. е.), про що повідав у своїх

монографія “Каменный век Среднего Приднепровья” (1901) і “Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена” (1913).

В.Хвойко вивчав також пам'ятки бронзового віку, дослідив ряд городищ лісо-степових племен скіфського часу (VI-V ст. до н. е.), висловивши припущення, що городища належали місцевому осілому населенню, предкам східнослов'янських народів. Відкрив поховальні пам'ятки - могильники, що були дуже поширені в Середньому Придніпров'ї і належали до зарубинецької (II ст. до н. е. - II ст. н. е.) та черняхівської (II-V ст. н. е.) культур, які одержали назву від с. Зарубинці біля Переяслава-Хмельницького та с. Черняхів біля Кагарлика. Будучи противником теорії міграції, висунув концепцію про автохтонність і глибокі корені слов'янського населення в Середньому Придніпров'ї. Вивчав також пам'ятки східних слов'ян VII-X ст., насамперед Києва.

П.М.Шморгул

ЧЕПА АНДРІЯН ІВАНОВИЧ (1760 - прибіл. 1822) - управитель (1779-1799) канцелярії генерал-губернатора Малоросії П.Рум'янцева. Збирав джерела до історії України, передав 14 збірок джерел Я.Маркевичу до Петербурга, які, на жаль, були втрачені, окрім 2-х. В одному із своїх брульйонів (збірнику) А.Чепа запропонував класифікацію джерел з історії України, виділивши 17 груп. При певній наявності і порушенні системного підходу це була перша класифікаційна схема джерел в українській історіографії. А.Чепа висунув проект видання історичного журналу з української старовини на зразок “Древней Российской Вивлиофики” М.Новікова. цей задум здійснити не вдалось.

М.П.Ковальський

ШАХМАТОВ ОЛЕКСІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1864-1920) - російський вчений, філолог, історик, дослідник українських старожитностей, академік (з 1898) Російської АН. Ще у гімназії захопився філологією, вивчав мову Житія Феодосія Печерського й Ізборника Святослава 1073 р., опублікував результати своїх перших досліджень (1881-1882). На основі вивчення діалектних груп простежив формування трьох давніх мовних гілок: великоруські, малоруські і білоруські, визначив територію розселення цих етносів, показав вплив на них сусідніх народів, боротьбу за утворення Київської Русі. Не всі висновки і гіпотези О.Шахматова мають наукове підтвердження, однак безперечним є їх значення. Досліджені ним діалекти, пам'ятки давньої писемності як специфічного

джерела з історії культури, не втратили своєї цінності і сьогодні. На цій джерельній основі вчений висловив ряд міркувань щодо історії формування української мови, її фонетичних і морфологічних особливостей, опублікувавши “Краткий очерк истории малорусского языка” (1916). На цих же даних О.Шахматов науково довів неспроможність тверджень Погодіна-Соболевського, за якими малороси ніби з’явилися в басейні Дніпра лише після татарської навали, переселившись сюди з Галичини і Волині.

З іменем О.Шахматова зв’язаний справжній переворот і у вивченні літописання. У праці “Предисловие к Начальному Киевскому своду и Нестерова летопись” (1908) було встановлено рік (1095), умови і політичні тенденції складання Начального зводу і опублікував відновлений ним текст передмови до нього. Публікуючи “Повесть временных лет” (1916. Т. I), він вмістив весь реконструйований ним текст “Повести” по другій і третій редакціях з виділенням особливим шрифтом Начального зводу 1095 р., який безпосередньо передував “Повести” і послужив автору її основним джерелом. Застосування нових методів вивчення літописання дозволило О.Шахматову відкрити найдавніший Київський звід 1039 р., Новгородський звід 1050 р., Новгородсько-Сіверський звід 1448 р., Московський звід 1480 р., Новгородський звід 1539 р., Сімеоновський, Єрмолинський літописи та ін. Підсумковою працею стали “Разъяснения о древнейших летописных сводах” (1908).

П.М.Шморзун

ШЕВЧЕНКО ФЕДІР ПАВЛОВИЧ (1914-1995) - відомий український історик, архівіст, джерелознавець, доктор історичних наук (з 1964), член-кореспондент (з 1969) АН УРСР. Навчався у Московському історико-архівному інституті. У 1940-41 рр. - директор Чернівецького облдержархіву, 1944-50 рр. - зав. кафедрою архівознавства Київського університету, 1949-67 рр. - зав. відділом, заст. директора Інституту історії АН УРСР, 1968-72 рр. - директор Інституту археографії АН УРСР, Інституту історії АН УРСР.

Ще до війни виявляв архівні матеріали і згодом виступив упорядником, автором передмови і коментарів документального збірника “УСелянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.” (1949). На основі матеріалів цього збірника, документів Чернівецького облдержархіву, буковинських історичних пісень та легенд опублікував монографію “Лук’ян Кобилиця”.

Працюючи заст. голови Комісії з історії Вітчизняної війни (1945-49), брав участь у виявленні і впорядкуванні документів про боротьбу українського народу проти німецько-фашистських окупантів,

написав аналітичну передмову і виступив редактором документальних збірок “Листи з фашистської каторги” і “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941-1944 рр.” (1951, 2-ге вид. 1963). Згодом опублікував документальні розвідки про участь угорців, румун, представників слов'янських народів, зарубіжних антифашистів у партизанському русі на Україні в роки війни (1961, 1966, 1985).

Основним напрямом наукових досліджень Ф.Шевченка були джерела з історії України козацько-гетьманської доби, російських політичних, економічних і культурних зв'язків, які висвітлив у працях “Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів” (1951), “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.” (1959). Використано матеріали з Посольського приказу Центрального архіву давніх актів колишнього СРСР та документи польських архівів у Варшаві, Вроцлаві, Гданську і Кракові. Виступив одним із редакторів трьохтомного збірника документів “Воссоединение Украины с Россией” (1953), збірників “Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1862 рр.” (1963) і “Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.” (1970), редактором і автором передмови “Каталогу документів з історії Києва XV-XVI ст.” (1982), відповідальним редактором збірника “Документи Богдана Хмельницького” (1961).

Ф.Шевченко був одним з фундаторів міжвідомчого тематичного збірника “Історичні джерела та їх використання”, який видавався у 1964-72 рр. і в якому опублікував передмови до перших трьох випусків (у співавторстві) і свої розвідки про дипломатичну службу під час Визвольної війни 1648-1654 рр. та про Реєстр Війська Запорозького 1649 р. як джерело з історії козацтва на Україні. Протягом 1957-1972 рр. був головним редактором “Українського історичного журналу”, на сторінках якого систематично висвітлювались актуальні питання джерелознавства з історії України і автором багатьох статей виступав він сам.

П.М.Шморгун

Підп. до друку 15. 08. 98. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Офс. друк. Ум.-друк. арк. 13, 25
Обл.-вид. арк. 13, 22
Ціна договірна.
Наклад 300. Зам. 201

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, Трьохсвятительська, 4

Довідник

Київ • 1998